

**АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ**

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

**ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ 1948**

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

II

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1948

*Друкується за постановою Редакційно-видавничої ради
Академії наук Української РСР*

Редакційна колегія:

Дійсний член АН УРСР П. Єфименко
(відповідальний редактор),
Член-кореспондент АН УРСР Л. Славів,
М. Рудинський.

І. ЄФИМЕНКО
(Київ)

ДО ПИТАННЯ ПРО ДЖЕРЕЛА КУЛЬТУРИ ПІЗНОЇ БРОНЗИ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛГО-КАМ'Я

Часові пізньої бронзи на території, розташованій між Середньою Волгою і Уралом, звичайно присвоюється назва ананьїнської доби.

Після праць А. А. Спіцина, проф. Тальгрена, особливо в результаті досліджень молодших радянських учених — А. В. Шмідта, А. П. Смирнова, А. В. Збруевої, можна вважати, що з погляду загальної історичної оцінки цей час досить висвітлений.

Як щабель розвитку, ананьїнська епоха — це час, насамперед, великих зрушень у господарському житті і суспільному ладі стародавнього населення Прикам'я, коли тут, як видно, вперше закладаються міцні основи досить високої культури, звичайно, цілком ще варварського складу.

Можна вважати за встановлене, що в ананьїнські часи вперше на берегах більших річок краю — Ками, Вятки, Белої, Чусової — з'являються добре укріплені селища, які свідчать про сталу осілість і господарський ріст, пов'язаний, якщо судити з багатих знахідок кісток свійських тварин, з розвиненим тваринництвом і зародками хліборобства. Проте, з певністю сказати не можна, чи було це хліборобство вогневим на лісових галевинах піщаної борової тераси, де звичайно бувають розташовані могильники цієї епохи, а чи воно було прив'язане до мулких, дуже родючих ґрунтів заплавної лукової низини, яка прилягає до цих терас.

Ясно в кожному разі, що продукуючі форми господарства цього часу вже відсувують на другий план колишні джерела засобів існування — мисливство і, особливо, рибальство, які, без сумніву, були основою добропиту волго-камського населення протягом багатьох передніх поколінь. Ці висновки можна вважати твердо встановленими на підставі багатого матеріалу з розкопів стародавніх ананьїнських могильників і селищ.

Не менш важливою ознакою ананьїнської культури є наявність досить розвиненої металургії — спочатку міді і бронзи, а згодом і заліза.

Основним джерелом, яке задоволяло потребу ананьїнців у міді, металі, що відігравав тут найбільшу роль, були, як це давно відзначалося, доступні, порівняно, родовища руди, відомі по берегах Ками, Вятки і Белої, в суміжних Єлабузькому, Мамадиському, Челнінському та інших районах ТатАРСР.

Проти здогаду, що мідь могла потрапляти на Каму із сторони, наприклад, шляхом обміну з передовими племенами Півдня, говорить і велика кількість мідних виробів у могильниках ананьїнського типу, і своєрідність їх форм. Крім того, сліди топлення міді в ряді випадків певно засвідчені для пам'яток ананьїнської культури, навіть у похованнях, знахідками мідної руди, шлаків, тиглів та ін.¹. Що топлення міді було цілком звичайною справою в ранню епоху на берегах Ками, показують і наші знахідки на берегах Ками (1943 р.) в районі Єлабуги при обслідуванні дюн біля оз. Отарки, за селищем Луговим, мідних шлаків по сусіству з слідами давнього заселення (збори В. П. Мізінової).

Велика кількість металічних виробів, показана знахідками мідних та бронзових знарядь і зброї, становить одну з найвизначніших особливостей ананьїнської культури. Одноманітність форм і справді масовий характер знахідок таких виробів, як кельти, говорить не тільки про дуже широке місцеве виробництво їх, а й про виробництво, розраховане, очевидно, на обмін. Причому можливо, що основною одиницею обміну саме їх були кельти, які вироблялися тисячами в основних центрах видобування та обробки міді на середній Камі та в Приураллі².

У кожному разі, багатство міді і бронзи, характерне для ананьїнської культури, має тим більший інтерес, що воно посутьно відрізняє пам'ятки Прикам'я від сучасних їм пам'яток сусідніх областей, де знахідки металу завжди трапляються дуже рідко, а часто і зовсім відсутні. Так, навіть у близькому сусідстві, наприклад, по р. Ветлузі (якщо судити по знахідках так званих костеносних городищ), місцеві племена переживали тоді стан, який можна було б назвати, вважаючи на рідкість металічних речей і велику кількість кістяних виробів, кам'яною або кістяною добою.

Очевидно, лише відносно передовим характером племен, носіїв ананьїнської культури, можна пояснити цікавий факт спорадичних знахідок характерних ананьїнських втулкових сокир та інших речей прикамських типів на значчих просторах лісової півночі до південних берегів Білого моря, Фінляндії і шведської Лапландії включно.

Знахідки в Фінляндії і на півночі Скандинавського півострова речей з бронзи ананьїнських типів для Тальгрена є доказом колонізаційного руху, що почався в середині I тисячоліття до н. е. Причину цього руху Тальгрен вбачає у перерві торговельних зносин, які нібито існували тут раніше із Скандинавією, що повинно було викликати, на його думку, міграцію населення з східної Росії на захід.

¹ А. П. Смирнов, Прикамье и т. д. Сборник статей по арх. СССР, в. VIII, Труды ГИМ, 1938, с. 141.

² Тим, що бронзові сокири на північному сході Європи в кінці бронзової доби могли відігравати таку ж роль мінової одиниці, яка у Приалтайських степах, очевидно, належала ножам з того ж металу, можливо, пояснюється і те, що останні (мідно-бронзові ножі) серед пам'яток ананьїнської культури трапляються досить рідко.

Як уявляє собі Тальгрен, цей рух відбувався уздовж меж тайги і тундри, звідкись із далеких окраїн області анайїнської культури.

Простіше, в даному разі, очевидно, найприродніше, тлумачення знахідок речей анайїнських типів у нижній течії Північної Двіни і далі до Скандинавського півострова дає А. П. Смирнов, який пояснює їх проникнення на захід наявністю у Прикам'ї та в Приураллі своїх місцевих джерел сировини і розвиненої металургії міді³. Звідси готові вироби, насамперед ті самі кельти, як сировинний метал, і мідна руда могли розноситись утвореними шляхами етапного міжплемінного обміну на дуже велику віддаль. Це були, як видно, перші вироби з металу, які дістали досить велике поширення серед відсталих племен мисливців та рибалок далеких північних окраїн Європи, що в основному користувалися ще знаряддям із дерева, каміння та кістки⁴.

Цілком імовірно, що й на скіфському Півдні, в Причорномор'ї, не могли не знати цього дуже активного і досить культурного населення Прикам'я, яке займало, як видно, частково і південніші райони на південь від Ками. Знахідки бронзових кельтів анайїнського типу дозволяють провести, як вважає Тальгрен, межу поширення анайїнської культури десь у південній частині ТатАРСР або навіть далі на південь, по лінії Ульяновськ — північ Куйбишевської області. Далі на схід знахідки кераміки і мідно-бронзового інвентаря анайїнських типів простежуються в Башкирії по р. Белой, наприклад, в районі Уфи.

Якщо це так, в лісостеповому Заволжі деякі групи анайїнців або спорідненого з ними населення могли, очевидно, приходити в безпосередній контакт із скіфо-сарматськими племенами, які, принаймні вже з VII—VI ст. ст. до н. е., осіли, як показують могильні знахідки, в степах між Волгою і Уралом.

Браховуючи наявність жвавих культурних, насамперед торговельних, зв'язків уже в цей ранній час на всьому обширі степів від південного Приуралля до Дніпра і Правобережної України, можна припустити, що серед народностей, які вказував Геродот на північ від скіфів, фігурують і цікаві для нас племена⁵.

Цілком правдоподібно, що Геродотові відомості могли стосуватися обширної, багатої на великі річки, лісової країни між Камою, Волгою та Уралом, яку займала в цю епоху, цілком можливо, не одна етнічна група.

³ Труды ГИМ, в. VIII, с. 140.

⁴ Шлях, намічений цими знахідками, що пролягав на північ від Волги, не був, очевидно, історично випадковим. Відомо, що речі анайїнських типів майже зовсім відсутні в районах, зайнятих племенами „дъяковської“ культури. Напрям, в якому поширювалися елементи анайїнської культури на північ і північний захід, у значній мірі доводиться пояснювати давніми зв'язками і спорідненістю населення Прикам'я та Північного краю.

⁵ Чи були це, як гадає деято з дослідників, „численний народ тіссагетів“, народ або, певніше, група племен, які жили десь на північний схід від савроматів, у багатому на хутро лісовому краї, в місцевості, з якої, за відомостями Геродота, витікають чотири великих ріки, або ж, на думку інших, голені („лісні зроду“, як називає їх Геродот) плосконоси, широкоскулі аргіппеї, що жили в лісистій нерівній країні на межі з високими горами, народ, схожий одягом своїм на скіфів, який говорив, проте, іншою мовою, відмінною від скіфських нарів — це окреме питання, що розглядається в даному контексті відхилив би нас від основної теми.

Про складність, багатоскладовість того, що ми називаємо ананьїнською культурою, про доконечність припускати в ній різні походженнями елементи, нам доведеться говорити далі. Та коли навіть розглядати питання з погляду зовнішнього, фізичного обличчя носіїв ананьїнської культури, то і в цьому розумінні, судячи з останніх опублікованих даних (Луговський могильник), ми маємо в деяких могильниках ананьїнської групи щонайменше два різні фізичні типи — європеоїдний і різко монголоїдний, що нагадує своїм виглядом сучасних бурят.

Таке змішення різних антропологічних типів на території, зайнятій пам'ятками ананьїнської культури, змушує згадати наведену нами характеристику тіссагетів, також будінків, з одного боку, і аргіппеїв, іїрків, арімаспів Геродота, з другого.

Ми обкрасили в загальних рисах ті уявлення, які складаються нині про ананьїнську епоху. Завершуючи собою у Волго-Кам'ї бронзову добу і починаючи дальший великий історичний етап — добу заліза, такі яскраві пам'ятки, як ананьїнський могильник, на протязі довгого часу давали, дають і тепер можливість орієнтувати на них раніші і пізніші пам'ятки цієї території в межах не менш як 1—1 $\frac{1}{2}$ тисячоліття.

І все-таки, звертаючись до фактичного матеріалу, на якому побудовані наші уявлення про цю епоху, ми легко переконуємося, що не тільки в питанні про походження, а й в питанні про історичні співвідношення та зв'язки, в питаннях навіть провідних ознак ананьїнської культури є чимало неясного, супереччного, такого, що в значній мірі лишається нерозв'язаним і понині.

На матеріалі похоронного обряду, як він вирисовується в могильниках Прикам'я, ми спробуємо показати, що культура, яка цікавить нас, має, очевидно, далеко більше спільногого з відповідними пам'ятками Сибіру, ніж з древностями Східної Європи. До того ж самого висновку приводить нас речовий інвентар, як і інші елементи культури, наприклад, образотворче мистецтво ананьїнської епохи.

Виходячи з подібних фактів, ми повинні зробити висновок, що так звана ананьїнська культура з її характерними ознаками і особливостями сформувалася, всупереч пануючим поглядам, найпевніше не на нижній і середній Камі.

Походження ананьїнської культури нам доведеться шукати так само не на півдні, в колі скіфської культури, як гадає Тальгрен, і не на території степової культури доби бронзи. Ми побачимо, що в утворенні її взяли істотну участь якісь елементи населення, очевидно, занесені в Прикам'я в результаті пересувань лісових племен, які йшли, треба думати, в основному із сходу на захід.

Є підстави думати, що перша поява цього населення в Прикам'ї припадає на часи, які передували поширенню відомих нам могильників ананьїнського типу, тобто на період до VII, можливо до VIII століття до н. е. Таким чином, ананьїнська культура має свою передстадію, про яку ми можемо скласти певне уявлення на підставі деяких знахідок, зроблених тут же на території Прикам'я. Шукаючи джерела ананьїнської культури, ми не можемо поминути того дуже цікавого етнокультурного середовища, що складається на широких просторах лісової смуги Східної Європи і Сибіру в доананьїнські часи. В цьому розумінні те, що ми називаємо ананьїнською культурою в її історичній своєрідності, значно біль-

шою мірою є продуктом півночі, тобто лісових областей Європи і Азії з їх стародавнім населенням, аніж продуктом півдня.

Огляд доступних для нас джерел анан'їнської культури, найприродніше розпочати з похоронного обряду, як такої сторони анан'їнської культури, яка найменш привертала до себе увагу дослідників, але яка, разом з тим, дає нам можливість відразу орієнтуватися в дуже важливих фактах, пов'язаних з проблемою її походження. Проте, перш ніж вдається до відповідного матеріалу, нам зручніше буде спинитися на деяких більш загальних питаннях, що стосуються визначення самого поняття анан'їнської культури.

Це допоможе нам разом з тим трохи розібратися в мало ще розробленій, але досить важливій проблемі — співвідношенні двох головних категорій пам'яток, з яких складається наше уявлення про епоху, — могильників і городищ.

* * *

Могильників, типу анан'їнського могильника, що є головним джерелом для нашого судження про цю епоху, поки що відомо ще дуже мало. Всі вони, як виявляється, прив'язані до порівнянно невеликої ділянки правого берега Ками — вище і нижче Єлабуги, між гирлами Вятки і Белої. Крім трьох могильників, досліджених ще в минулому столітті: Анан'їнського, Котловського і Зуйського, а також недавно відкритого Луговського, до їх числа включають звичайно сліди стародавніх кладовищ біля П'яногого Бору, Каракуліна та деякі інші.

До пам'яток того ж типу залишають, крім того, щоправда, навряд чи з достатньою підставою, 3—4 могильники, які належать почасти більш ранній добі (як Маклашеївські могили на південь від гирла Ками), а почасти пізній уже порівняно епосі (як от Уфимський могильник) і які розкидані навколо вказаного району на віддалі до кількох сотень кілометрів.

Прив'язання пам'яток, що цікавлять нас, до досить обмеженої ділянки течії Ками не можна, очевидно, розглядати як явище випадкове.

Пояснення цього доводиться шукати в тому, що ці пам'ятки повинна була залишити певна, не така вже велика, племінна група, яка засвоїла з тих або інших причин похоронні обряди, що істотно відрізнялися від звичаїв сусідніх племен, почасти споріднених з анан'їнцями, а почасти багато в чому схожих з ними в розумінні елементів культури. Виходячи з деяких ознак, тут, на всій околишній території, як в анан'їнську і передню її добу, так і в значно пізніші часи, був дуже поширеній звичай повторних і наземних поховань, які могли не залишати після себе по-мітного сліду. Але до цього нам доведеться ще повернутися в дальшому.

Не менш складним, якщо не складнішим, є й питання про поселення, які належать до кола пам'яток анан'їнської культури.

Безперечно, ряд городищ, розташованих на тій же ділянці Ками, на якій не такі вже рідкі знахідки мідно-бронзових знарядь і зброї анан'їнських типів, повинен був належати населенню, яке ховало своїх мерців на згаданих вище або схожих на них стародавніх кладовищах. Проте, ми не можемо з певністю вказати й одного селища, що його зв'язок з відповідним могильником можна було б певно встановити, як це буває

звичайно, коли кладовище розташоване в безпосередній близькості від городища або стародавнього поселення взагалі і в певному відношенні до нього.

Це досить-таки дивне явище пояснюється почасти топографічними умовами, — прив'язанням городищ, з одного боку, і могильників одного з ними часу, з другого, до зовсім різних елементів ландшафту.

Тим часом як укріплені селища, в силу самого свого характеру, розташовувалися звичайно в добре захищених місцях, десь на високому березі, для могильників цього типу завжди, як правило, вибирають окраїнні невисокі надлукові тераси, мабуть, через те, що соснові бори, які вкривали ці тераси і прилеглі до них багаті заливні прикамські луки з їх численними дрібними озерцями, річками і протоками, повинні були все ще відігравати значну роль у житті населення ананьїнської епохи.

Типовим прикладом з цього погляду є Ананьїнський і Луговський могильники, розташовані близько один від одного на низьких піщаних горбовинах у східному кінці Єлабузької луки Ками, і відоме Чортове Городище. Воно лежить проти цих могильників на віддалі чотирьох-п'яти кілометрів через р. Пойму у високому західному куті тієї самої камської луки. На цьому городищі і на прилеглій до нього площі, за даними А. А. Спіцина, різного часу було знайдено чимало різноманітних мідніх речей (ножів, кельтів тощо) ананьїнських типів.

Як у цьому, так і в усіх інших подібних випадках, трудність пов'язання могильників і городищ залежить, головним чином, від неоднакового характеру їх речового інвентаря, особливо ж від відмінності керамічного матеріалу. На це вказував свого часу такий знавець прикамської старовини, як Спіцин: „черепок костеносних городищ... міцний, дзвінкий і грубий своїм орнаментом; черепок ананьїнський... ламкий і подекуди оздоблений складним та вибагливим орнаментом“. Так описує він зокрема і кераміку нижнього шару щойно згаданого Чортового Городища поблизу Єлабуги і з наших власних зборів, яка відзначається бідністю орнаментації, до елементів якої, поряд з відбитками шворочки, належать проста різь, гребінцевий штамп, рідкі ямкові втиснення тощо.

Такий вигляд має кераміка і з інших ранніх городищ краю. Наближаючись формою своєю до посуду ранніх могильників Прикам'я кругло-донного, чашоподібного („котлоподібного“ за висловом Спіцина), часто з домішкою в тісті потовчених мушлів, але добре випаленого, вона відзначається здебільшого досить скupoю орнаментацією, в той час, як тим же чашоподібним посудинам з могильників властива добре визначена зонально-шнурова орнаментація або ж гребінцеві відбитки, що явно наслідують шнуркові.

Пояснення цьому явищу в тому плані, який уявлявся можливим вже А. А. Спіцину, а далі Тальгренові,⁶ дає кераміка Луговського могильника з наших розкопок. Багато оздоблені в похованнях дорослих (у дитячих — маленьки чащечки майже не мають орнаменту), але нашвидку ліплені з темної мулястої, пухкої глини і ледве випалені, ці посудини, безперечно, являють собою посуд похоронний, культовий.

⁶ SMYA, XXXI, c. 74.

Таким чином, поселення з простим, скupo орнаментованим посудом того типу, що добре відомий з городищ середньої та нижньої Ками і Вятки, належать, без сумніву, аланьїнській добі. Проте, самі так звані костеносні городища не мають ніяких ознак, які дозволяли б виділити серед них групу поселень, безпосередньо зв'язаних з аланьїнською культурою — у вужчому й територіально обмеженому розумінні цього терміну.

Поява перших добре укріплених поселень типу городищ на широких просторах лісових областей Східної Європи — факт з історичного погляду вельми цікавий. Такі городища протягом небагатьох століть, десь коло середини 1 тисячоліття до н. е., немовби враз виникають на всій території від берегів Балтики до Уралу і далі на схід до Обі та Єнісею, то дотримуючись південніших окраїн лісової зони, то поширюючись досить далеко на північ.

Вони являють собою, так би мовити, другий великий вал тієї культурної хвилі, яка за багато поколінь до цієї епохи, ще в II або навіть наприкінці III тисячоліття до н. е., викликала появу перших укріплених поселень на всій території Південної Європи — від берегів Атлантичного океану до пониззя Дунаю і Правобережної України. Ще в умовах неолітичної стадії на півдні і при переході до ширшого вживання металу на півночі виявилась потреба в укріплених селищах. І там і тут вона стимулізувалася новими формами господарської діяльності, розвитком хліборобства і скотарства, почали також ремесла й обміну і зумовленим ними виникненням нових цінностей, боротьбою за володіння ними. В цьому процесі, як видно, мав розкриватися той світ відсталих племен, які жили на лісowych землях далеко на північ від Причорноморської Скіфії — меланхленів, будінів, тіссагетів, аргіппеїв та багатьох інших, про яких розповідає нам Геродот.

Вже *a priori* треба сказати, що найдавніші пам'ятки, пов'язані із шнуровою керамікою прикамського типу, яка характеризується „котлоподібною“ формою посудин, слід шукати не серед городищ, як явища, досить пізнього, а швидше серед селищ типу стоянок.

Такі стоянки вже давно відомі на Літньому Березі Білого моря біля с. Красної Гори та в інших місцях.⁷

Тут, на піщаному, вкритому дюнами, морському узбережжі у зручніших пунктах, що правила за тимчасові стійбища первісних мисливців і рибалок, разом з іншими слідами проживання, трапляються численні рештки характерних круглодонних чашоподібних горщиків, схожих на аланьїнські, з типовою для них зональною шнуровою орнаментацією у верхній частині посудини. Тотожність їх з прикамськими керамічними формами особливо підкреслюється наявністю „комірчика“, тобто характерного потовщення краю, а також рядом круглих ямок — втиснень в основі комірчика, на згині його.

З такою керамікою на стоянках Біломор'я пов'язані, з одного боку, знахідки корячків, формочок та окремих мідно-бронзових виробів (кельти), з другого, — багатий кремінний інвентар. Трапляючись у великій кількості по місцях, зайнятих колись під стійбища первісних мисливців і рибалок, такий посуд завжди супроводиться іншими видами кераміки,

⁷ Отчет Арх. ком. за 1913—1915 гг., с. 160; Сборник к десятилетию Октября, изд. ГАИМК, 1928 ... А. В. Збруева и М. Е. Фосс, Сов. арх., V, с. 169.

що зберігають свій архаїчний неолітичний вигляд. Подібна кераміка відома і на південь від Білого моря.

Добре уявлення про неї дає матеріал, зібраний на стоянці Кубеніно на оз. Лаче.⁸

Крім описаного вище посуду, з тими ж ознаками, тобто комірчиком, рядом ямок по шийці, характерною орнаментацією (і тут, як на вятсько-камських городищах, досить скрупою і складеною із шнурівих пасків, відбитків короткого гребінцевого штампа і парних клинуватих або подовжених втиснень), в Кубенінській стоянці багато представлена великою кількістю фрагментів типова ямково-гребінцева кераміка часів середньої фази лісового неоліту. Своїм загальним виглядом остання належить до типу звичайного на неолітичних стоянках півночі великого грубостінного, конічного або яйцюватого посуду з нерозчленованим ще профілем, поряд з яким трапляються і менші розміром, більш тонкостінні круглодонні форми.

Відрізняючись від першої групи — шнурової кераміки — суцільним візерунком, що вкриває поверхню посудини аж до дна, ця кераміка дає, з одного боку, типову більш ранню систему орнаменту „з ямок круглої, рідше ромбічної форми, розташованих в шаховому порядку і поділених паралельними пасками з косих, вертикальних або перехресних коротких смуг, зроблених гребінцевим штампом“, а з другого — фрагменти, „оздоблені самим гребінцевим орнаментом, з косих смуг, зигзагу, „ялинки“ або перехресних смуг у вигляді сітки. Частенько такі візерунки робилися способом нарізання“ (М. Є. Фосс).

Обидва ці орнаментальні типи, як зазначає той самий автор, на стоянках північної і центральної частини Східної Європи в епоху середньої стадії неоліту, як правило, зустрічаються разом. Відзначимо, до речі, що і в Кубеніно, як і на аналогічних стоянках Біломор'я, до описуваних видів прилучаються, щоправда в дуже невеликій кількості, фрагменти з сітчастою, текстильною керамікою, яка відповідає ранній фазі „д'яковської“ культури. Можливо, що в зв'язку з цим саме видом кераміки стоїть поява в Кубеніно, як і на стоянках Біломорського узбережжя, перших плоскодонних посудин.

Для нас тепер особливо багато важить те, що матеріал з Кубеніно свідчить про зв'язок у походженні „шнурової кераміки“ з давнішою неолітичною.

Найяскравіше це виявляється в характерній круглямковій орнаментації, яка в найдавнішій групі ямково-гребінцевої кераміки утворює широкі паси з багатьох рядів ямок. У пізніших своїм типом посудинах ці втиснення перетворюються вже в окремі кругові ряди округло-конічних ямок, поділених досить широкими смугами відбитків гребінцевого штампу. На заключній стадії еволюції ямково-гребінцевої кераміки цей орнаментальний мотив обмежується вже самим тільки краєм посудини, решту поверхні якої буває вкрито гребінцевим або нарізним орнаментом, скінними лініями, ялинкою, косою кліткою, тощо⁹.

У такому вигляді подібний ряд круглих витисків по шийці або уздовж краю посудини ми знаходимо і на підвішуваних посудинах „шнурової“

⁸ Сов. арх., V.

⁹ Там же, с. 62.

кераміки, і на ранньому, звичайно ще круглодонному, посуді „дьяковського“ типу, що може служити прямою вказівкою на їх певну генетичну близькість.

Якщо у нас нема підстав розглядати „шнурову“ кераміку типу костеносних городищ, як продукт прямої еволюції з відповідних форм неолітичного посуду, маючи на увазі її посутні відміни, явна поступовість впровадження нового типу посуду в неолітичний побут, виростання його з цього побуту видаються нам тут безперечними.

Цей факт має посутнє значення в питанні про походження аланьїнської культури. В кожному разі ми можемо констатувати, що найхарактерніший елемент цієї культури — „котлоподібні“ підвішувані посудини — з'являється спершу не на півдні, а на півночі у північних племен, відомих нам з пам'яток кола ямково-гребінцевої кераміки.

Тут цей посуд незабаром зовсім витісняє з господарського вжитку громіздкі „неолітичні“ посудини, з чим не можна не поставити в безпосередній зв'язок зникнення з цього часу поселень типу берегових стоянок у тих місцях лісовій півночі, де протягом попереднього тисячоліття вони становили основний, по суті майже єдиний, вид побутових залишків. Звичайні пояснення такого явища спустінням Півночі, чи то в зв'язку із значним погіршенням клімату, чи, як гадають інші¹⁰, з переходом до хліборобства, яке викликало відлив населення на південь у сприятливіші для цього райони, як слушно зазначає А. Я. Брюсов, мало переконливі і залишають багато нерозв'язаних питань.

Далеко ймовірнішим є друге пояснення, на яке природно наштовхує відзначена нами зміна керамічних форм. Появу легких „підвішуваних“ посудин найскоріше можна було б зрозуміти в зв'язку з переходом частини неолітичного населення Півночі від колишньої відносної осілості до цілком кочового способу життя.

До таких результатів міг, очевидно, привести лише розвиток оленярства.

Що невеликі котлоподібні або напівсферичні горщики з моменту своєї появи справді підвіщувались, це видно, крім круглодонності, з таких особливостей їх форм, як комірчик і перехват біля шийки, сама шнурова орнаментація — явне наслідування перев'язі і, нарешті, ряд втиснених по шийці ямок, які можна зрозуміти, можливо, як умовну передачу в орнаменті місця прикріплення ниток, на яких підвішувалась посудина.

Не зайве відзначити побіжно ще одну обставину. Останній мотив — ряд ямок по шийці посудини, — як відомо, є однією з найстійкіших ознак так званої „стоянкової“ культури — культури неолітичних мисливців і рибалок — на всій території її поширення на лісовій півночі від Англії, Скандинавії до Уралу та Єнісею. З'являючись дуже рано, ще в епоху, яка передує великому поширенню ямково-гребінцевої орнаментації, як про це свідчать знахідки в Сперрінгс у Фінляндії¹¹, він затримується довго, поки зберігалися, треба думати, певні умови життя і вирослі з них побутові навички та уявлення.

До числа прикметних, всюди поширеніх особливостей цього мотиву належить і той факт, що його часто робили поверх інших орнаментальних

¹⁰ Ailio, Die Dauer der Steinzeitkultur im Norden, S. 18.

¹¹ SMYA, XXXVI, 1, c. 51.

візерунків без будь-якого зв'язку з ними, що дає підставу деяким авторам шукати його походження ще в посудинах докерамічної доби.

Дослідники Кубенінської стоянки початковий період її визначають десь коло середини II тисячоліття до н. е., кінець її існування вони відносять на кінець того ж тисячоліття.

Шнурова кераміка типу костеносних городищ становить звичайне явище і на інших неолітичних поселеннях у районі озера Лаче і Воже, з яких Кубенінська стоянка з її багатим кістяним і кам'яним інвентарем, на думку М. Є. Фосс, є найдавнішою.

Великий інтерес являє трохи пізніша, ніж пам'ятки типу Кубеніно, стоянка Борочек у понизі Шексни, описана П. Н. Третьяковим¹². Її керамічний матеріал має вже далеко більш однорідний характер без елементів неолітичного посуду.

Але, крім шнурової орнаментації, типової для посуду з прикамських могильників, ми маємо тут ще й візерунок у вигляді шнурівих пасків, які чергуються з гребінцевим зигзагом, як на посуді найдавнішого з абаньїнської групи Котловського могильника, і таку ж, але вже сuto гребінцеву орнаментацію. Нижня, неорнаментована частина поверхні таких посудин у Борочку буває часом вкрита грубою штриховою або відбитками тканини. Є й посудини тільки з відбитками останньої. П. Н. Третьяков з достатнім угрупуванням визначає час цієї пам'ятки першою половиною 1-го тисячоліття до н. е.

До того ж, або дещо пізнішого, часу належать найдавніші шари деяких городищ цієї частини Верхнього Поволжя, як, наприклад, біля с. Городище поблизу Калязіна¹³, де в складі знахідок поряд з подібною керамікою чимале місце належить решткам свійських тварин.

У Верхньому Поволжі шнурова кераміка стає відомою в досить пізній час. Її тут передує інший керамічний комплекс, наприклад, біля села Ягорби на тій-таки Шексні, де він репрезентований раннім д'яковським (типу Лілки) і пізнім ямково-гребінцевим видами посуду¹⁴.

Коли зважити, що типова ямково-гребінцева кераміка, подібна до кубенінської, належить відповідно до загальновизнаної кваліфікації, тобто середньої фази лісового неоліту, очевидно, що шнурова кераміка, яка хронологічно йде безпосередньо за нею і з нею тісно пов'язана, в озерних стоянках Північного краю з'являється далеко раніше, ніж у Верхньому Поволжі.

До такого висновку нас приводить і просте зіставлення згаданих вище дат.

Отже, тут, на півночі, шнурова кераміка виникає вперше в середовищі не хліборобських і скотарських, а ще цілком мисливсько-рибалських племен. Це робить зрозумілою таку її архаїчну рису, як круглогонність.

На території Прикам'я, в центрі поширення пам'яток абаньїнської культури, співвідношення керамічних типів у стратиграфічній колонці, яка характеризує цей район, виявляється зовсім іншим.

¹² Известия ГАИМК 109, Арх. работы Академии на новостройках в 1932--1933 гг., 1935, с. 129.

¹³ Мат. и иссл. по арх. СССР № 5, с. 23.

¹⁴ Изв. ГАИМК. 109, с. 128.

Якщо скинути з рахунку численні стоянки з багатим кам'яним інвентарем Казанської ділянки Волги і пониззя Ками типу Карташихи, Табаєва, Отар та ін., що належать, на думку А. П. Смирнова, навіть не до раннього періоду бронзи, як думав А. В. Шмідт, а до значно пізніших часів — тут заважко було б указати з певністю хоч одну пам'ятку, яка належить до керамічного неоліту.

Лише значно далі на північ, за Молотовим, у районі гирла Чусової, в таких стоянках як Левшино, ми натрапляємо знову на перші пам'ятки відомого нам неолітичного типу¹⁵.

Кераміка тут мало чим відрізняється своїми загальними ознаками від основного неолітичного компонента описаної нами вище кераміки біломорських та інших стоянок Півночі. В Левшині вона представлена великими грубостінними посудинами, яйцеподібної або кругло-конічної форми, з пухким, слабко випаленим тістом, чорного на зламі кольору, але з світлою поверхнею кольору піску коричнюватого або червонуватого відтінку. Орнамент, що вкриває всю поверхню посудин, і тут зберігає свій зональний характер, але елементи його виглядають дешо інакше.

При рідкості і випадковості ямкової орнаментації, яка в Левшині відходить на другий план, основним елементом в оздобленні посуду стає відбиток гребінця, причому найтипівішим візерунком, який часто повторюється, є візерунок у вигляді зигзагів пересувного, дужкового штампа¹⁶.

Широкі стьожки таких зигзагів, то прямо оперізуючи посудину, то збігаючи косими рядами вниз, разом з пасами з коротших прямих гребінцевих втиснень, становлять рису, яка тісно пов'язує пам'ятки типу Левшина з побутовими пам'ятками, так званої, Шигірської культури. Ця культура відома нам з розкопок Д. Н. Едінга на Горбуновському торфовищі — на східному схилі Уралу.

Цікаво, що в Левшині, як і в досить пізніх неолітичних стоянках Півночі і в сучасній їм і близькій до них неолітичній культурі Західного Сибіру, поряд з дуже великими, яйцеподібно-конічними, трапляються й менші розміром „митровидні“ посудини, що ширшають у напрямі донизу і мають округле дно.

Ця ознака, як і деякі інші, а саме: невелика порівняно насиченість поверхні посудин елементами орнаменту, підлегле в ньому місце ямкового візерунку і те, що кругло-ямковий штамп зводиться до одного ряду ямок уздовж вінців, потім наявність нарізної орнаментації „в косу клітку“ (сітку), дуже поширеній мотив „личинкових“ втиснень — усе це в цілому вказує на досить пізній вік Левшинської стоянки в еволюції культури ямково-гребінцевого неоліту.

¹⁵ Для загального характеру цих пам'яток слід вказати, що в опису Левшинської стоянки, опублікованому Н. А. Прокошевим (Мат. и исслед. по археологии СССР, ИИМК, 1940), не розподілено матеріал двох цілком різних щодо часу комплексів цієї стоянки. Це добре видно, коли порівняти кераміку, з одного боку, із розкопок Н. Прокошева і з частини стоянки, розкритої Шмідтом, з другого, керамічний матеріал з інших розкопок Прокошева з виявленнями тут таких житлових ям. У результаті такого зіставлення не важко помітити, що ці ями дають майже виключно фрагменти пізніх плоскодонних тонкостінних посудин невеликого розміру і майже без орнаменту — кераміку, зовсім не схожу на характерний стародавній посуд Левшина, Гремячого Ключа, Н. Адашева та інших подібних стоянок цього району.

¹⁶ Зазн. твір, с. 35.

Те, що подібні знахідки на верхній течії Ками трапляються досить рідко і майже зовсім відсутні на більш південних ділянках її (як і в долині Волги на південь від того місця, де втікає Сура), очевидно, пояснюється тим, що тут повинна була проходити межа поселень лісових племен, носіїв культури ямково-гребінцевого неоліту. Це, певна річ, не виключало б можливості окремих знахідок подібної кераміки на території поза цією межею. І дійсно, окремі, щоправда, тимчасом дуже ще рідкі, фрагменти грубостінних, поспіль орнаментованих, типово неолітичних посудин трапляються в матеріалах, зібраних нами на Ананьїнській дюні і на місці Луговського могильника й поселення. Вони дають дуже важливий вихідний пункт, якого бракує для встановлення культурно-стратиграфічної колонки в цій частині Прикам'я.

Кераміка Ананьїнської дюни почали вже дістала своє висвітлення й оцінку в літературі.

Керуючись почасти характером кераміки і наявністю знарядь з каменю, Тальгрен, так само¹⁷ як до нього Сліцін і Пономарьов, схильяється вбачати в цих знахідках вказівки на сліди поселення, що заходить до кам'яної доби.

А. В. Збруєва¹⁸ дає цим знахідкам більш правдиве висвітлення, зближуючи деякі тутешні фрагменти посуду з керамікою сусіднього Луговського поселення, в якій вона справедливо вбачає риси „зрубної“ культури. Проте, наявність на Ананьїнській дюні різних керамічних типів значно ускладнює проблему кераміки Ананьїнської дюни¹⁹.

Великий матеріал з наших збірок і визбирувань С. І. Руденка дозволяє скласти досить ясне уявлення про основні наявні тут керамічні типи. Перелічимо їх коротко в хронологічному порядку.

Окремі черепки посудин неолітичного вигляду.

Досить різноманітна щодо розмірів, форми і орнаментації група посуду, репрезентована керамікою, яка відзначається в цілому щільним тістом, добрим випалом, вигладженою, подекуди глянсованою до вільску, поверхнею. Денця, що збереглися до нашого часу, говорять про її плоскодонність. Серед знахідок є зокрема фрагменти „банкових“ посудин, цілком схожих характером тіста, виробом і орнаментом на зрубно-хвалинський посуд Середнього і Нижнього Поволжя. Посідаючи досить помітне місце в матеріалах з Ананьїнської дюни, ця кераміка може бути об'єднана в одне ціле, головним чином, за тією основною ознакою, що вона цілком відповідає керамічному комплексу сусіднього Луговського поселення бронзової доби.

Посуд особливого типу, в якому доводиться бачити найцікавіший керамічний компонент Ананьїнської дюни. Він відзначається, насамперед, наявністю комірчика, який поєднується і тут з рядом ямкових втиснень на

¹⁷ SMYA, XXXI, с. 105.

¹⁸ Сov. арх., № 2, с. 106.

¹⁹ Тут слід відзначити, що великі скupчення культурних залишків, які і нині можна бачити на західній і східній окраїнах Ананьїнської дюни, як це показують наші безпосередні спостереження, залягають не *in situ*, хоч і лежать вони на гумусному шарі, який тут добре зберігся, і справляють зовнішнє враження звичайних слідів стародавнього мешкання. Іх походження — результат відсіювання на грохотах землі з траншей, які закладалися під час розкопок могильника на вершині Ананьїнської дюни. В своєму звіті Пономарьов повідомляє, між іншим, про сотні вазів вивезеної землі.

згині шийки. Ці ямки бувають, проте, розташовані не на однаковій віддалі, а групами — по дві-три ямки — і, крім того, не дають на внутрішньому боці відповідних опуклин — шишок, характерних для посуду з могильників. Орнаментація цього посуду має досить своєрідний і, разом з тим, надзвичайно витриманий характер (рис. 1). Керівне місце займає тут візерунок, який зображує щось подібне до „прапорця“ або якоїсь дуже умовно переданої фігурки з основної, довшої, косо поставленої риси і кількох (чотирьох часто) коротких паралельних ліній, що відходять від неї під прямим кутом. Спрощуючись, цей візерунок перетворюється часом, як на деяких карасукських або пізніх андроновських посудинах, у ряд заштрихованих ромбів або, втрачаючи основну лінію, що визначає побудову цього орнаментального мотиву, може розпадатися на групи паралельних рис.

Залічувати розглядувану групу до категорії плоскодонних посудин у нас немає ніяких підстав. Щодо форми, то це повинні бути звичайні для ананьїнської епохи круглодонні підвішувані чаши, більш або менш схожі на цілий екземпляр, виданий А. В. З布鲁евою²⁰.

До останньої групи належать нечисленні фрагменти, цілком подібні до посуду з Ананьїнського могильника. Тут цей посуд відзначається, проте, нормальним випалом і міцним тістом, хоч і лишається темно-кольоровим.

Час існування кераміки другої групи, її паралелі в Луговському поселенні не викликають ніяких сумнівів, і в цьому відношенні нема чого, власне, додавати до висновків А. В. З布鲁евої. Про ранній порівняно вік побутових залишків Луговського поселення говорить не тільки кераміка, в якій визначне місце посідає елемент зрубно-хвалинський, але й знайдені нами в житлових заглибинах на площі Луговського могильника кремінні вироби і характерні кістяні гарпуни, близькі до шигірського типу.

Треба думати, що й знахідки кам'яного знаряддя, вислообушних сокир тошо на Ананьїнській дюні в основному повинні були належати тій самій добі, яка характеризується керамікою зрубно-хвалинського типу.

Щодо кераміки третьої групи з „прапороподібним“ орнаментом, то і загальний її характер, і аналогічні знахідки, зроблені на території БашАРСР в Курман-Тау, на березі р. Белої, показують, що цей керамічний комплекс безпосередньо передує часові ранніх могильників і костеносних городищ Прикам'я.

За спостереженнями О. Ф. Лагодовської, поселення Нижнє Курман-Тау з керамікою, що й формою своєю й орнаментацією зовсім totожна з описаною вище керамікою Ананьїнської дюни, повинно було займати

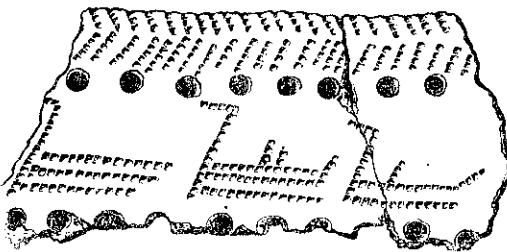

Рис. 1. Фрагмент посудини з виображенням лебедів. Стоянка Кубеніно, Архангельська область.

²⁰ Сов. арх., № 2, рис. 10.

в часі проміжне місце між пам'ятками зрубно-хвалинського типу і епохою ранніх городищ.

Розташоване тут же городище Верхнє Курман-Тау, як і інші городища басейну р. Белої, поряд з речами з бронзи ананьїнських типів, дають кераміку, цілком схожу на кераміку костеносних городищ. Найбільшу схожість з цього погляду має Верхнє Курман-Тау з Галкінським городищем при гирлі р. Чусової під Молотовим. А. В. З布鲁єва, яка досліджувала його, заличує це городище до найдавніших городищ Прикам'я²¹. В орнаментації тут збігаються такі рідкі і неповторювані деталі, як групи круглих ямок, розташованих по троє, у вигляді трикутника — по шийці посудини.

З сказаного, насамперед, доводиться зробити той висновок, що появя підвішуваного круглодонного комірчикового посуду в цікавій для нас частині Заволжя спочатку не була зв'язана із шнуровою орнаментацією. Остання стає тут відомою, очевидно, вже значно пізніше, приблизно в той час, коли з'являються перші могильники й городища в Прикам'ї (коло VII, а можливо, і VIII ст. ст. до н. е.).

Щодо джерел орнаментації „котлоподібних“ ранніх посудин у Прикам'ї доводиться мати на увазі дві можливості, які однаково виводять нас за межі території Прикам'я. З одного боку — близькість „прапороподібного“ малюнка до орнаментальної схеми деяких карасукських андроновських посудин, що в деяких випадках мають вигляд ряду зарисованих ромбів, а в інших — справжньої, ритмічно повторюваної, прапороподібної фігури²². З другого боку, такий мотив дуже нагадує вельми умовні, надзвичайно спрощені і зведені до лінійної схеми зображення чи то птахів, чи то тварин.

Не забудьмо, крім того, що такі характерні для пізньонеолітичної кераміки Півночі схематизовані зображення повторюються, як відомо, і на одній з посудин Ананьїнського могильника.

Явні риси близькості, які зв'язують ананьїнську кераміку з Сибіром, ставлять питання про східні межі ананьїнської культури.. *

На жаль, за браком даних, ми не можемо судити про характер кераміки з стародавніх шарів зауральських городищ, бо старі публікації, такі, як „Зауральские древние городища“ А. А. Спіцина²³, дають про неї дуже невиразне і зовсім недостатнє уявлення.

Якщо судити про неї з матеріалів городища біля с. Палкіна на р. Ісеті, в найближчих околицях Свердловська, вона представлена тут двома основними типами. Це фрагменти посудин неолітичного вигляду — великих, грубостінних, яйцеподібної або конічної, ще не розчленованої форми з прямыми стінками і округлим дном, суцільною орнаментацією, головним чином, гребінцевого штампа, і дрібніших плоскодонних, з добре профільованими опуклими стінками і відгинутим краєм²⁴, з орнаментом лише у верхній частині посудини.

Наявність обох зазначених типів відмічено для близької своїм керамічним матеріалом стоянки біля озера Карасього по тій самій р. Ісеті.

²¹ Мат. и иссл. по арх. СССР, 1940, № 1.

²² Мат. и иссл. по арх. СССР, № 1, с. 63, рис. 10.

²³ Зап. РОСАО, VIII.

²⁴ Мат. по АВГР, в. II, с. 3.

Коли зважити, що дуже архаїчний, цілком неолітичний своїм зовнішнім виглядом гостро- і круглодонний посуд Д. Н. Єдінг знайшов на Шигірському городищі і на сучасній йому сусідній з ним стоянці Анніна острова, де, крім того, трапилися й кістки свійських тварин (коня, корови), доводиться допустити, що стародавній неолітичний уклад культури мисливців і рибалок у багатьох своїх рисах доживає в Заураллі до тієї переломної доби, яка приносить на береги Ісеті хліборобство, тваринництво, поселення типу городищ, розвинену металургію тощо.

Що в знахідках, подібних до Палкінського або Шигірського поселень, ми маємо, очевидно, не просте зміщення залишків різних епох, доводить Андріївська стоянка в околицях Тюмені, грунтовно і цілком науково досліджена пам'ятка, де ми маємо те саме поєднання двох різних керамічних типів: з одного боку, круглодонного, на зовнішній вигляд неолітичного, з другого, плоскодонного, добре профільованого посуду²⁵.

Особливий інтерес Андріївської стоянки для нас полягає в тому, що на її керамічному матеріалі ми можемо простежити постання того типу підвішуваних круглодонних посудин, які є найхарактернішим елементом Ананьїнської культури. Завдяки ретельно проведеним П. А. Дмитревим розкопам тут удається скласти з фрагментів кілька цілих круглодонних посудин. Як виявилося, вони належать до трьох основних, добре відомих із стоянок північного неоліту, видів: великих яйцеподібних або округло-конічних із суцільною зональною „неолітичною“ орнаментацією, менших на розмір — митроподібних, тобто з розширенням до низу, і, нарешті, напівсферичних з бідою орнаментацією або без орнаменту, з характерно оформленим краєм, трохи випнутим або відігнутим і оздобленим рядом круглих ямок по шийці, що тільки-но намічається.

Ми не маємо змоги дати тут повної картини знахідок кераміки останнього типу в Західному і Середньому Сибіру через зовсім недостатню досліженість великих його територій. Але ті уривчасті відомості, що їх ми маємо, з достатньою інвінцією говорять про широке і, як видно, суцільне розпросторення підвішуваних широкогорлих чашоподібних посудин, типу прикамських могильників і городиц в цій частині Сибіру в добу пізньої бронзи і перехідний до заліза час. Щоб переконатись у цьому, досить указати, наприклад, на знахідки подібних посудин на Чуваському городищі під Тобольськом, орнамент яких, до речі мовити, відтворює в штампі характерний зональний шнуровий візерунок; знахідки біля с. Спаського, кол. Томської губ.²⁶; нарешті, що особливо цікаво, чудову з погляду її близькості до камської кераміки, кераміку Томського могильника²⁷.

Томський могильник з його багатими речовими знахідками, в інвентарі якого особливо добре представлений мідно-бронзові знаряддя і зброя специфічно сибірських типів, в свою чергу веде дослідника в коло пам'яток Південного Сибіру, найкраще відомих з численних пам'яток старовини у верхів'ях Єнісею та в Мінусінській улоговині.

Риси подібності Томської і Мінусінської пізньої бронзової доби виявляються настільки значними, що деякі дослідники схильні розгля-

²⁵ Труды ГИМ, в. VIII, с. 104.

²⁶ Отчет Арх. ком. за 1896 г., с. 225.

²⁷ Пор. SMYA, XXXI, с. 80.

дати Томський могильник і його культуру як північний варіант, так званої, Карасукської культури Південного Сибіру.

Коли зважити значну близькість, а подекуди майже тотожність форм ананьїнських і карасукських посудин, риси подібності їх орнаментальної схеми — особливо ж наявність у ряді випадків на шийці карасукських посудин характерного ряду круглих втиснень²⁸, а головне, той факт, що примітивний підвішуваний круглодонний посуд в Південному Сибіру несподівано змінює високий своєю якістю плоскодонний андроновський посуд, точнісінько так, як у Прикам'ї, він приходить на зміну не менш досконалій плоскодонній кераміці типу Луговського поселення — то такі факти можна зрозуміти лише, як результат певної спільноти щодо походження кераміки прикамського і південно-сибірського культурного кола. Походження останніх форм, тобто карасукських підвішуваних посудин, слід шукати десь на проміжній території, можливо, в Приураллі, на північ від області, зайнятої андроновською культурою, правдоподібно, як ми говорили, в ареалі поширення пам'яток культури ямково-гребінцевого неоліту, з якою всі перелічені вище групи підвішуваного посуду виявляють очевидний зв'язок.

Так замикається ланцюг керамічних форм, окремі ланки якого ми можемо простежити від берегів Білого моря і оз. Лаче до Обі та Єнісею. Слід підкреслити, що тимчасом ми розглядали питання про походження ананьїнської культури в основному лише в плані керамічного матеріалу.

Спробуємо резюмувати деякі наші висновки.

Єдність своєрідної керамічної форми у вигляді описаного нами підвішуваного „котлоподібного“ посуду не можна зрозуміти інакше, як безпосереднє засвідчення тісних історичних зв'язків, що об'єднували широку територію лісової смуги Східної Європи та Сибіру. Навіть більше. Ця єдність керамічних виявів з повним правом може ставити питання про її особливий етнічний субстрат.

Появу посуду цього типу, з другого боку, доводиться шукати в господарських умовах, що складалися наприкінці неоліту, в другій половині II тисячоліття до н. е. серед лісових племен Півночі. Немає сумніву, що ця керамічна форма пов'язана з неолітом. Вона і виникає з пристосування однієї з різновидностей круглодонного неолітичного посуду до нових побутових потреб. Більш ніж правдоподібно, що така зміна типів посуду відбуває в собі перехід групи неолітичних племен від більш-менш осілого, переважно рибальського, до більш рухливого способу життя. Для території Півночі є підстави зв'язувати його з розвитком оленярства.

Звичайно, самої кераміки було б, певна річ, недосить для того, щоб стверджувати погляд, з яким пов'язано так багато загальних питань ранньої історії Східної Європи. Наши висновки ми можемо перевірити на інших джерелах. В цьому розумінні значний інтерес являє інший бік ананьїнської культури — похоронна обрядність у такому вигляді, в якому вона відома з могильників Прикам'я.

Перші розкопи Ананьїнського могильника (1858 р.), якими, на жаль, він був у значній мірі відразу ж вичерпаний, мали дуже поспішний і по суті досить дилетантський характер. Проте, чиновникові удільного відомства Алабіну, що провадив ці розкопи, людині безперечно розумній

²⁸ Теплоухов, Мат. по эти., т. III, в. II, с. 97, 103 та ін.

і здібній, пощастило зробити тут ряд цікавих спостережень, на яких нам і слід насамперед спинитися.

У тому, ще майже непорушному стані, в якому застали її розкопи Алабіна, зайнята могильником дюнна горбовина („Большой Курган“, як його називає Алабін) мала вигляд невисокого піщаного горба-останця з плоскою вершиною, оберненою своїм стрімким південним схилом у бік прикамських лук.

Вузька, двометрова, але дуже довга (до 55—60 м) траншея Алабіна, що прорізала із заходу на схід плоску вершину горбовини, виявила цікаве явище, яке досить важко пояснити. Виявилося, що ця частина дюни була перекрита потужним, двометровим шаром чорновуглястого ґрунту.

Тому, що ґрутовий горизонт по всіх сусідніх дюнах-останцях, як і на найближчій боровій терасі, не перевищує 0,25—0,30 м, це явище наштовхувало на думку про його штучне походження. І Алабін, людина, безперечно, спостережлива, цілком природно побачив у ньому справжній могильний насип, прийнявши мурування, на яке він натрапив, за частину викладеної з каменю кругової огорожі, тим більше, що колись, як казуть місцеві жителі, Ананьїнський горб був увінчаний великими плитами з якимись зображеннями та письменами.

Чималі рештки цього покрову, що має вигляд своєрідної чорноземної шапки, збереглися до нашого часу приблизно в тому вигляді, як це дає начерк Аспеліна, де відображені Великий і Малий горби Ананьїнської дюни²⁹. На підставі наших спостережень, характеру „культурного шару“, тобто решток проживання, як гадають деякі дослідники, він зовсім не має.

Слід додати, що вузька, але дуже довга траншея Алабіна, прокладена ним паралельно до краю урвища, дала, за підрахунками Тальгрена, не менше $\frac{2}{3}$ усіх виявлених тут поховань (від 46 до 48 із загального числа 70 зареєстрованих поховань), що можна пояснити, очевидно, лише особливим плануванням Ананьїнського могильника, властивим, як ми побачимо далі, і іншим відомим нам могильникам цієї епохи.

З свого боку П. А. Пономарьов, добре обізнаний з Ананьїнською дюною з розкопів 1881 р., дуже уважний археолог, який прекрасно себе зарекомендував, дає описаному вище явищу дещо інше пояснення. Він також говорить про шар чорнозему у вигляді „довгастого овалу“, розміром 60×14 м, що сягав 2 м завглибшки, але не вважає його за могильний насип. На його думку, як це можна бачити в його звіті³⁰, площа могильника, тобто вершина Великого горба, спочатку була зайнята окремими невеликими могилами, які, в міру зростання стародавнього кладовища, повторних поховань і дальншого розплівання насипу, злилися кінець кінцем в одне суцільне, утворивши це дивне чорноземне покриття дюни.

Таку картину для Котловського могильника змальовує, як відомо, і Нефедов.

Як би там не було, існування окремих, хоч і невеликих, могильних насипів на Ананьїнській дюні слід, як видно, вважати цілком доведеним

²⁹ СМЯ, XXXI, с. 8, рис. 4.

³⁰ Мат. для характеристики бронзовой эпохи Волжско-Камского края, Ананьинский могильник, 1892, с. 25.

на підставі тих самих розкопів Пономарьова. Інакше не можна було б зрозуміти, наприклад, поховання особливо багатого і цікавого серед розкритих ним поховань, розташованого трохи віддалі від інших на східній окраїні могильного поля.

Перед початком розкопів це місце, як каже Пономарьов, мало вигляд невеликого підвищення, під яким було виявлене чимале мурування щось із 25 м в обводі, у вигляді цоколя, викладене з великих плит дикого каменю. Коло з плит, нахилених під кутом 45° і прихиленіх одна до одної в 2—3 ряди, в цілому виглядало наче півсклепіння, що становило, треба думати, зовнішнє личкування насипу невисокої могили.

На цьому підвищенні, за відомостями Пономарьова, стояла колись і відома надгробна стела із зображенням воїна, вивезена Новоструєвим. А під насипом, в центрі могили, над виритою в материкову могильною ямою, на дерев'яному помості містилася викладка з плит, яка своїми обрисами нагадувала Пономарьову човен. Треба думати, що спочатку вона мала вигляд овального вимощення (4 м завдовжки і трохи більше 2,5 м завширшки), зробленого на поверхні ґрунту, який через осідання настилу, що містився під ним і закривав могильну яму, набув вигляду коритоподібної западини, яка доходила всередині глибини щось у 0,9 м. Сама могильна яма, вкрита цим муруванням, мала правильну чотирикутну форму (блізько 2,5 × 1 м), вправно вибрані стінки і рівне дно, на якому, поруч з рештками людських кісток, які зовсім розклалися, було знайдено бойовий чекан, наконечник списа, кинджал, кремінні наконечники стріл і багато інших речей, в тому числі гривню і срібну велику витушку-спіраль.

Таке ж коло з двох-трьох рядів навскіс поставленіх плит виявив раніше і Алабін на протилежному, західному, кінці могильного поля. Виявлені ним і Пономарьовим розкидані в різних місцях кам'яні кладки також, без сумніву, становили частини подібних намогильних споруд.

У цьому зв'язку можна нагадати, що на відомому етюді Шишкіна, написаному за багато років до розкопів Пономарьова, ще помітні на окраїні могильника окремі могильні насипи, що збереглися до наших часів.

Не менш цікавими треба вважати деякі інші особливості похоронного ритуалу, що на них вперше так само звернув увагу Алабін. Це, насамперед, загадкові, так звані, часткові поховання, тобто поховання, представлені окремими, розрізненими частинами людського кістяка, здебільшого черепами, потім довгими кістками кінцівок або, навпаки, кістяками без черепа і т. д.

Що так звані часткові поховання зовсім не є „легендою“, створеною першими дослідниками Ананьїнської дюни, показують результати розкопів на Зуївському і Котловському могильниках, де здебільшого представлені ті самі, важко пояснювані, види поховань. Сюди належать не тільки поховання окремих частин кістяка, але й всякі дивні колективні поховання, нерідко в сполученні з тими ж частковими похованнями. В Зуївському могильнику, за мінімальним підрахунком Спіцина, з 218 кістяків 80 було виявлено в колективних похованнях, у середньому по 5 на кожну могилу.

Рисунок, хоч і дуже схематичний, Зуївського могильника, складений Спіциним, дає можливість помітити ще одну цікаву особливість. Це „лінійне“ розташування могил в 2—3 ряди, понад бровкою берегової тераси.

Таке „лінійне“ планування, властиве так само Ананьїнському, Луговському та іншим могильникам цього типу, відрізняє їх від інших відомих нам могильників доби бронзи і раннього заліза.

З такою особливістю у виборі місця явно пов’язане і звичайне для цих могильників орієнтування поховань: головою на північ, обличчям на південь, завжди в строгому співвідношенні з рікою, головою від ріки, обличчям до неї.

Другою, вельми сталою, ознакою тих-таки могильників є групове розміщення могил.

Щодо кам’яних кладок, то в усіх відомих нам могильниках цього часу в Прикам’ї, крім Ананьїнського, вони представлени дуже скромно — окремими плитами або вимостками в головах і ногах поховань і то лише як явища поодинокі. В цих могильниках не відмічена, найпевніше через недогляд дослідників, лише одна характерна риса, відзначувана Алабіним для Ананьїнського могильника, — наявність поховань з більш або менш виразними слідами на кістяках діяння вогню.

Ми спинилися на всіх цих деталях, виходячи з того, що похоронна обрядність є найменш з’ясованою, але разом з тим, однією з найбільш, мабуть, показових і цікавих сторін даної культури, що їй до того ж важко було б вказати будь-які прямі аналогії в похоронному ритуалі інших відомих нам могильників з доби неоліту, бронзи і раннього заліза на Європейській території СРСР.

Наші спостереження при розкопах на Луговському могильнику (в 1943 р.) дають можливість пролити деяке світло на ці відхилення від звичайних, добре відомих норм похоронного ритуалу. Відхилення настільки дивні, що взагалі їх реальність деякі автори останнього часу почали зовсім заперечувати.

Проте, часткові поховання, тобто поховання, що складалися з розрізнених частин кістяка, ми зустрічали на Луговському могильнику майже в усіх досліджених могилах. Як правило, такі поховання були додатковими, супроводячи основне, ціліше поховання. Але ї ці останні, так би мовити, „нормальні“ поховання, представлені цілими кістяками, як правило, мали все-таки досить виразні ознаки того, що і в цих випадках тіла клалися в могилу вже в стані деякого руйнування.

Так, у них іноді зовсім відсутні або порушені такі частини тіла, що найшвидше розпадаються, як кисті рук і кістки стоп, тимчасом, як скелет в цілому зберігся цілком задовільно. Крім того, в деяких випадках явні сліди діяння вогню, наприклад, на кістках тазу і стегон, говорять, як видно, так само про очищення вогнем тіла, вже позбавленого м’якого покrovу.

Для історичної оцінки ананьїнської культури дуже важить те, що характерні часткові поховання і поховання з ознаками випалювання тіла, так само як і дуже своєрідні колективні поховання, до складу яких вони часто належать, становлять добре виявлену і дуже стійку ознаку цієї культури. З цього погляду могильникам ананьїнського типу належить особливе місце в колі пам’яток Східної Європи.

Тим цікавіше, що вся сума накреслених нами рис похоронного об-

ряду, коли зважити до того ж відому з Абаньїнського могильника зовнішню будову могил (наявність кола з кам'яних плит, мурувань, надмогильних стел тощо), веде нас на схід, за Урал, у степи та лісостепи Південного Сибіру і Мінусінської улоговини, переважно в коло пам'яток так званої карасукської культури. Міцний ґрунт для такого роду зіставлень на проміжній території дає відомий Томський могильник, близькість якого до прикамських могильників виявляється не тільки в речовому інвентарі, але й в тому ж поєднанні звичайних поховань, часткових поховань та могил із слідами спалення, яке властиве могильникам абаньїнського типу; а також поєднання в Томському могильнику, подібно до Абаньїнського, рядових могил і поховань у курганах, якщо спостереження С. К. Кузнецова правильні.

Можна, як видно, справді вважати, що дивний звичай часткових поховань і обпалювання трупа знаходить тимчасом єдині близькі паралелі в колі тих-таки пам'яток Сибіру — карасукської або близької до неї доби.

З відомих нам фактів у цьому плані відзначимо один, особливо близький для нас і цікавий, оскільки він належить до кінця бронзової доби на території Мінусінського краю.

Щоб зробити його більш зрозумілим, відмітимо ще одну обставину, що являє собою так само одну з цікавих особливостей могильників абаньїнського типу: звичайну для них дуже невелику глибину поховання.

У тих випадках, коли могильники цього типу не мають, як в Абаньїні і Котловці, слідів штучного насипу, залягання поховань на першому або другому штихові лопаті, на глибині якихось 20—40 см, для них є загальним правилом, тим часом як глибше поховання становить здебільшого явище досить рідке. Незначна глибина поховань цікаво поєднується в ряді випадків, як це ми особисто могли спостерігати на Луговському могильнику, із задовільним, добрим, або навіть дуже добрим станом кістяків. Це, природно, наводить на думку про існування в давніші часи над могилами або, можливо, над групами могил, якихось споруд, що не дійшли до нас. Легко уявити собі, що в протилежному випадку, при відсутності останніх, на місці цих дуже неглибоких поховань після розкладання трупу повинні були утворитися западини, в яких затримувалася б волога, в результаті чого процес руйнування кісток неминуче повинен був розвиватись прискореним темпом.

Що це були за споруди — з певністю сказати, звичайні, було б важко. Не можна, проте, забувати, що в югорських народностей — во-гулів та остяків, колишнє широке розселення яких по цей бік Уралу не викликає сумнівів, кладовища, розкидані по берегах рік, недавно ще складалися з могил, які своєю будовою дуже нагадують те, що ми знаходимо в могильниках абаньїнського часу в Прикам'ї. Ще зовсім недавно (на пам'яті найближчих поколінь), померлого, загорнувши в шкуру і поклавши в човен із спиленими кінцями, прикритий вгорі дошками і берестою, ховали в землі дуже неглибоко. Над могилою робили двосхилий дах з тонких деревин. З небіжчиком клали різні речі: побутовий дріб'язок — разом з ним у могилу, а великі речі, як-от — нарта, човен, весло, так само лук, лижі, тощо — на даху і під ним ³¹.

³¹ Д. Н. Анучин.

Цікаво, що на підставі наших спостережень на Луговському могильнику дуже неглибокі могильні ями помітно заокруглені і мають не зовсім рівне дно в формі корита. Про мурування в формі човна для Ананьїнського могильника згадує і Пономарьов.

. Явний зв'язок поховань ананьїнського часу з рікою, що виявляється, по-перше, у виборі місця для кладовищ безпосередньо в межах берегової смуги, яку омиває весняна повідь Ками; по-друге, в орієнтуванні могил завжди в напрямі голови від ріки, причому похований лежить лицем до неї і, нарешті, своєрідне „лінійне“ планування цих кладовищ, пов'язане з розміщенням могил уздовж берегової лінії — ще збільшує вагу згаданих аналогій.

Треба думати, що не випадково такий ряд могил, вузькою стрічкою наспінних уздовж піщаної тераси, під час поводі мав би виглядати, образно висловлюючись, як ряд човнів, витягнутих на положистий берег.

Якщо наші міркування мають під собою фактичну основу, можна зробити висновок, що господарство населення, яке залишило пам'ятки ананьїнської культури, було близьке до того, що його ми знаємо в югорських народностей ще у XVIII—XIX ст. ст. Відомо, яке значення і досі має в їх побуті рибальство.

У зв'язку з сказаним можна зробити й ще один більш або менш імовірний здогад.

Незначна глибина поховань у могильниках ананьїнського типу, якщо виходити із загального напряму еволюції похоронного обряду, наштовхує на думку, що в часи, які безпосередньо передували цій добі, місцеве населення практикувало звичай чисто наземних поховань — у спорудженнях, зведеніх на поверхні ґрунту.

Що такий звичай справді існував і був дуже поширеній у Волго-Кам'ї і давніше, і в порівняно пізні часи, видно з ряду фактів. Насамперед, цим, мабуть, доводиться пояснити майже цілковиту відсутність могильників для цілих великих періодів і значних територій Волго-Кам'я, наприклад, для тієї ж епохи бронзи. Разом з тим, як відомо, саме ця область, Казанське Поволжя і Прикам'я, славляться винятково великою кількістю випадкових знахідок сокир, наконечників списів, кинджалів, ножів та інших подібних виробів з каменю, міді і бронзи. Це трудно було б зрозуміти просто як безоглядне витрачення з боку місцевого населення таких цінних речей.

Свого часу А. А. Спіцин, прекрасно обізнаний із старовиною Верхнього Прикам'я, не раз звертав увагу на зовсім незвичайну обстановку поховання в могильниках Пермського краю, які належать уже досить пізнім часам залізної доби. Для таких відомих пам'яток, як Харінський, Бродовський, Демінський та інші могильники Кунгурського, Солікамського, Чердинського районів, він раз у раз відмічає зовсім неглибоке залягання поховань, частковість або ж порушення поховань, що він пояснює ритуальним перекопуванням могил, незначні сліди діяння вогню на кістках (Демінський могильник) і т. ін.

В інших місцях площа, які дали дуже багато знахідок всіляких оздоб і тому подібних речей явно з похоронного інвентаря, при контролючих розкопах — нижче ґрутового шару — не виявляли ніяких слідів поховань. Звідси той самий автор цілком обґрутовано робить висновок,

що в цих випадках поховання, очевидно, проводилися безпосередньо на поверхні ґрунту.

Природно думати, що відмічене вище дуже поширене „порушення“ поховань у могильниках Пермського краю було зв’язане із звичаєм повторних поховань.

Виходячи з цього, ми можемо повернутись до сибірських паралелей похоронної обрядності, як вона виявляється в могильниках Прикам’я.

Найбільший інтерес для нас у цьому плані являють пам’ятки епохи пізньої бронзи у верхів’ях Єнісею, в Мінусінській улоговині. Як відомо, тут ще в більш яскравій і виразній формі спостерігається та картина, яку ми накреслили вище для Казанського Заволжя і Пермського краю.

Ні в карасукський час (в кінці II — на початку I тисячоліття до н. е.), ні в добу мінусінської могильної культури кінця бронзи, сучасної Аナンьїну і скіфам, у численних відомих тут похованнях, як правило, немає ні зброї, ні звичайного знаряддя із бронзи. Такі знахідки, наприклад в карасукських могилах, становлять рідкий виняток. Але на „випадкові“ знахідки таких речей Мінусінський край винятково багатий. Карасукський речовий інвентар, загалом кажучи, відомий нам лише з таких зборів на поверхні. Десятки тисяч мідно-бронзових кельтів, кинжалів, ножів та інших речей карасуксько-мінусінських типів наповнюють збирки музеїв Мінусінська, Красноярська, Москви, Ленінграда, Гельсінкі та інших міст. Сотні пудів їх були переліті на метал в самому краї.

Спроби знайти які-небудь залишки житла або сліди поховань у численних пунктах, відзначених такими знахідками, ніяких певних результатів не мали. Спеціально командированій для цього в Мінусінський край Археологічною комісією В. І. Анучин повинен був у своєму звіті прийти до того ж висновку. Такі речі трапляються тут лише на поверхні і виявлялися під час оранки ³².

В археологічній літературі промайнув погляд про можливість розглядати ці скupчення знахідок, як жертвенні місця або мольбища, тобто місця культу. Однак, подібні скupчення знахідок можна було б пояснювати так лише в тому разі, коли б можна було вважати їх зв’язаними з урочищами в степу (часто недалеко від ріки), де відбувалося попереднє, наземне поховання небіжчика.

Сама думка про можливість існування в епоху пізньої мінусінської бронзи практики повторних поховань не є новою. Зазначалося й раніше, що в похованнях часів бронзи кістяки часто трапляються не цілі, навіть у випадках безперечно незайманих могил. Відомо, що звичай попереднього очищення кісток від м’яса, яке у парфян давалося собакам і хижим птахам, дуже довгий час залишався у турецьких і монгольських племен Азії. Зрозуміло, що в такому разі в могилу міг потрапляти неповний кістяк, бо частина його розтягалася або лишалася в степу.

Враховуючи глибоке місцеве коріння цього звичаю, Спіцин схилився до того, щоб віднести його початок до часів бронзи. Справді, колективні усипальниці мінусінських могил кінця бронзової доби звичайно мають серед решток дерев’яних склепів, влаштованих у вигляді юрт, цілі купи людських кісток, часто із слідами випалу. Характерно, що в цих усипальницях, як дар померлому, часто клали не справжню зброю і зна-

³² ОАК, 1903, с. 131.

ряддя праці, які служили в побуті, а їх замінники — у вигляді мініатюрних списів. Треба думати, що в цю добу, як і в більш давні часи, звичай забороняв торкатися речей, залишених на місці первинного захоронення небіжчика. Не зайве відзначити, що обряд неповного спалювання тіла, який, коли судити з етнографічних паралелей, застосовувався здебільшого до особливо визначних осіб, як, наприклад, шамани — був відомий і в Східному Сибіру, на Нижній Ангарі і по Лені (А. П. Окладніков) в добу, яка навряд чи могла б набагато передувати карасукським часам.

Характерні знаряддя й зброя, типові для інвентаря пізньої бронзи, дають можливість зробити певні висновки з приводу історичних зв'язків того культурного прояву, що ми називаємо ананьїнською культурою.

Найбільш стійким і характерним елементом ананьїнської культури є бронзова втулкова сокира-кельт. В ній доводиться бачити одну з визначальних ознак цієї культури. Її легко розпізнати серед інших типів кельтів, поширеніх в цю добу на території Східної Європи, на підставі таких прикмет, як дуже невеликі розміри, характерна плескуватість і лінзоподібний переріз, скорочені пропорції, відсутність вушків, простий, але своєрідний рельєфний орнамент.

Цілком імовірно, що ананьїнський кельт виник десь у Прикам'ї, на Уралі або в Західному Сибіру, в центрах масового виробництва знаряддя з міді і бронзи із старшої форми, — як гадає більшість авторів, кельта сеймінського типу.

Почасти тотожні з ананьїнськими, почасти дуже близькі до них форми маленьких кельтів простежуються, однак, дуже далеко на схід аж до Томського могильника. Масові знахідки їх в Заураллі, в районі Свердловська, свідчать, в кожному разі, проти можливості зв'язувати походження цих речей виключно з Волго-Кам'ям.

Походження різних видів знарядь і зброї ананьїнської культури досі не було предметом спеціального вивчення. Однак, ще з більшою певністю, ніж сокира-кельт або втулковий спис, про те середовище, в якому складалася ця культура, говорять знахідки бронзових фігурних сокир і чеканів. Східне походження їх не може викликати ніяких сумнівів. Як і ананьїнські мідно-бронзові суцільноліті кинджали, з держалном, що має навершень і хрестовину, вони знаходять собі найближчі паралелі лише в знахідках Південного Сибіру. В епоху бронзи ці речі на захід від Уралу, поза колом пам'яток ананьїнської культури та її північної периферії, лишаються зовсім невідомими або становлять велику рідкість.

Пояснення такої подібності речей прикамського інвентаря і відповідних сибірських форм спільними запозиченнями з кола скіфської культури, як це приймає Тальгрен не є переконливим і, по суті, має характер явної натяжки, в результаті чого він надто знижує час ананьїнської культури.

Не входячи в детальний розгляд його аргументації, скажемо лише, що головним доводом для згаданого автора є ананьїнський кинджал, який, на його думку, наслідує залізному скіфському акінаку, запозиченому в свою чергу скіфами з Ірану десь коло VI століття до н. е.

Таке тлумачення, якщо його і можна застосувати до залізного кинджала, стає явною натяжкою, коли ми спробуємо поширити його на ананьїнські кинджали з бронзи. Ці кинджали в усіх відомих нам ви-

їїдках відзначаються рисами архаїзму, менш за все нагадуючи формою держална, зокрема навершні і хрестовини, скіфський акінак, що було б зовсім незрозуміло, коли б можна було вважати його за найближчий прототип бронзових ананьїнських кинджалів.

В дійсності бронзовий ананьїнський кинджал, що йому важко було б добрati будь-яких близьких аналогій на території Скіфії у пам'ятках кінця бронзи, має численні споріднені форми в Західному і, особливо, Південному Сибіру, починаючи з карасукських часів, тобто не пізніше 1000 р. до н. е.

Ще важче було б захищати походження з Скіфії інших раніше згаданих ананьїнських бронзових знарядь і зброї, бо широко вживане в VII і VI ст. ст. залізо зовсім стирає у скіфських племен сліди бронзової культури.

Заперечування прямих етногенетичних зв'язків території Прикам'я і Середнього Уралу з внутрішніми областями Сибіру приводить згаданого фінського вченого до того, що він зводить час існування ананьїнської культури до надзвичайно вузьких хронологічних рамок — V—IV століття до н. е.

При такій точці зору лишається зовсім незрозумілим, чим же має бути заповнений той протяг часу кінця II і першої половини I тисячоліття до н. е., який в цих краях слід віднести до тієї ж пізньої, третьої фази бронзи.

Приймаючи таку хронологічну схему, ми повинні були б мимоволі пристати й на те, що в Прикам'ї пізня бронза представлена лише своєрідною дуже пізньою копією скіфської культури.

Не можна заперечувати того, що ряд речей з могильників ананьїнського типу, особливо різні бляхи, нерідко оздоблені зображеннями хижих тварин, грифонів і т. д., має прямі аналогії в скіфських могилах, переважно, проте, архаїчної доби. Не цими зв'язками, звичайно, що, безперечно, мали місце на протязі ряду століть, визначається, однак, початковий період ананьїнської епохи.

Для датування давніших поховань у могильниках Прикам'я найбільше важать не скіфські прикраси, як явище в даному середовищі досить пізне, випадкове й минуле, а основні елементи речового інвентаря у тих похованнях, наприклад, Котловського могильника, де зовсім немає ще слідів уживання заліза. Лише врахувавши час, потрібний на те, щоб ті самі характерні бронзові кинджали, ножі, списи, чекани, бойові сокири та багато дечого іншого, міцно ввійшли у побут населення на широких просторах Прикам'я і Приуралля, ми можемо належним чином оцінити тривалість Ананьїнської епохи.

Розглянуті нами риси ананьїнської культури показують нам, що за тих часів якісь місці узя зв'язували північний схід Європейської частини території СРСР із Заураллям, якісь культурні течії струменіли звідси далеко на захід, в напрямі до Скандинавії та Білого моря.

Ці зв'язки лишалися б для нас незрозумілими, коли б ми не зважували тих живих і глибоких історичних традицій, того субстрату, з якого виростає ананьїнська культура.

Для нашої мети досить у цьому плані обмежитися небагато чим. Вернімося для цього ще раз до пам'яток культури ямково-гребінцевої кераміки.

У ряді місць на території Карелії й сусідніх областей в неолітичних стоянках трапляються посудини, певніше фрагменти посудин, які загальним своїм виглядом нічим не відрізняються від звичайних їх форм. Це великі горщики з яйцеподібно-конічним профілем, геть чисто орнаментовані пасками з ямково-гребінцевих втиснень.

Прикметною особливістю є, проте, їх орнаментація зображенувального характеру. Такі знахідки відомі в стоянці Кубеніно на оз. Лаче, в Кузечисі під Архангельськом, Вой-Наволок у Карелії, в стоянці Коломці на оз. Ільмень під Новгородом та в інших місцях. Здебільшого, це зображення ряду лебедів, що пливуть. Виконані технікою короткого гребінцевого штампа, вони мають досить схематичний характер. А втім вони настільки виразні, що не полишають сумніву в передаваному ними сюжеті.

Що такі посудини мали спеціальне значення в житті неолітичного населення Півночі, яке полишило їх, показує зроблена на стоянці Кубеніно знахідка, про яку ми вже мали нагоду говорити вище.

Виходячи із зовнішнього вигляду й характерної орнаментації виданої В. І. Смирновим посудини, її можна вважати за прекрасний зразок неолітичного посуду „крашого“ або „геометричного“ стилю ямково-гребінцевої кераміки³³. Її орнамент з горизонтальних, які чергуються, смуг то ямкових, то гребінцевих втиснень, обрамований у нижній частині бордюром з трикутних фестонів, в цілому становить гарний геометричний візерунок

(рис. 2). Найбільш цікаві, проте, в ньому зображення пливучих птахів, очевидно, лебедів, — про що говорить висока, характерно відкинута шия, — розміщені у верхній частині посудини. Тіло птаха передано трьома, в деяких двома паралельними рисами; голова і шия — у вигляді літери Г; іноді короткими лініями, що відходять угору, дуже умовно накреслені крила і хвіст. Схематизм зображень визначається самою технікою їх виконання — коротким гребінцевим, п'ятизубим штампом. Цю стъожку фігур виділено й підкреслено згори і знизу рядом глибоких конічних ямок (рис. 1). Нижче — ряд косих ліній, ще нижче — горизонтальні паски.

У цілому малюнок залишає враження немовби водної поверхні (горизонтальні паски), з хвилею, що біжить від пливущих птахів (косі лінії), і силуетів лебедів — на фоні, можливо, лінії берега, переданої горизонтальними рядами ямок. У кожному разі, не може бути сумніву, що таке оздоблення посудини становить внутрішню єдність, будучи підпорядковане загальній ідеї, виражений тричленним поділом орнаменту: широкий фриз з лебедями, основний фон горизонтальних ліній, і, біля дніця посудини, ряд трикутників, що сходяться донизу.

Про особливe — не звичайне, повсякденне і сuto побутове значення цієї посудини говорить, як видно, і той факт, що її знайдено в уламках

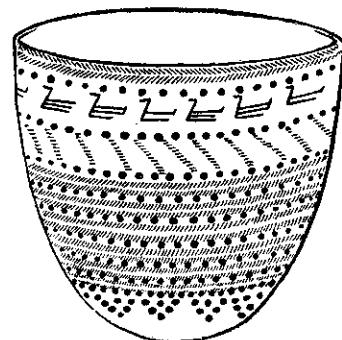

Рис. 2. Реконструкція посудини з вображенням лебедів. Стоянка Кубеніно, Архангельська область.

³³ Кр. сообщения. X, с. 137.

саме на рівні виявлених тут двох стародавніх поховань. Про це ж говорить, крім того, ще одне спостереження В. І. Смирнова: з такими формами ямок і з таким штампом виявлено серед величезного зібраного ним керамічного матеріалу лише дві посудини. Знаменне їй саме число зображень лебедів — 24. Про їх певне усвідомлення — табуни пливущих лебедів, говорять неповна тотожність зображень, деякі відмінні в таких, приміром, деталях, як підняті крила в одних, і згорнені у других і т. ін.

Не може бути сумніву в тому, що зображення водоплавних птахів — качок і лебедів, як у цьому, так і в інших подібних випадках, таїли в собі певну космогонічну, релігійну ідею. Ряд лебедів, без сумніву, мав символізувати тут стихію вологи, як точнісінько такі ж зображення пливущих птахів на берегових скелях Онезького озера мали виражати священну стихію водного басейну, що звільнився від льодового покрову й оживає під промінням весняного сонця.

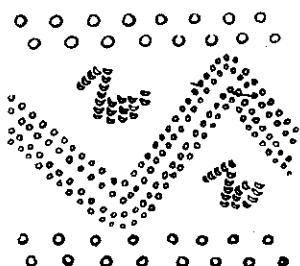

Рис. 3. Реконструкція орнаменту на посудині з стоянки Вой-Наволок. Онезьке озеро. Нат. вел.

Відзначимо, до речі, що сама форма неолітичних посудин, схожість їх обрисів з яйцем, яке часто асоціюється — яйце качки, яйце лебедя — в первісному світогляді з суттю, першоджерелом життя і багатоманітних явищ природи, могла наштовхувати неолітичу людину на ціле коло ідей. В колі цих ідей образ водяних птахів, насамперед лебедів, що втілювали у собі весняне пробудження природи, перевплітається, з одного боку, з уявленням про вічно рухливу стихію води і духа — господаря озера, а з другого, можливо, про яйце, як начало всіх начал і символ скutoї льодом вологи і т. п.

Коли зважити, що на посудині в стоянці Вой-Наволок (Онезьке озеро, околиці Петрозаводська) дуже близькі зображення лебедів або качок (в такому ж горизонтальному обрамуванні двома рядами круглих ямок) симетрично розкидані у згинах хвилястої риси (рис. 3), яка очевидно, передає схильовану поверхню озера, треба думати, що й композиція фриза кубенінської посудини має подібне значення.

•Тут для передачі води, схильованої рухом птахів, служать, як ми сказали, косі стъожки гребінцевих витисків під зображеннями лебедів.

У зв'язку із загальним характером композиції цілком можливо, що повторювані горизонтальні паски орнаменту, виконані ямками або гребінцевим штампом, також могли зображати воду, — очевидно, в спокійному стані.

Взагалі кажучи, не можна вважати за виключене, що їй звичайна зональна орнаментація ямково-гребінцевої кераміки могла усвідомлюватися в уявленні неолітичних племен Півночі як та сама стихія води.

Наявність згаданих вище елементів як-от: ряди то круглих ямок, то витисків гребінцевого штампа, з яких складалися звичайні тут горизонтальні паски, ламані лінії або ряди косо поставлених коротких рис, що є ознакою „геометричного стилю“ Айліо, — становить невід'ємну прикмету посудин із зображенням і подібного до них посуду в не-

олітичних стоянках північної групи, де основна маса керамічного матеріалу має в цілому вже зовсім інший характер.

Це бачимо і в стоянці Кубеніно (с. 17), де в одному комплексі знахідок відбитий немовби ряд тих керамічних типів, які змінялися на цій території.

Сюди ж належить і недавно відкрита, дуже цікава стоянка Кузнечиха в передмісті Архангельська, де лише фрагменти двох посудин виявляють типове поєднання зроблених по черзі круглих ямок і косях відбитків гребінцевого штампа. Очевидно, саме до такої посудини належить і зображення лебедя на внутрішній поверхні одного черепка (рис. 4). В той час, як решта керамічного матеріалу Кузнечихи своїм характером належить вже до іншого типу³⁴.

Як зазначає автор звіту, цей досить бідно оздоблений, але все ж таки своїм зовнішнім виглядом цілком неолітичний посуд, в орнаменті якого вже власне не зустрічаються більше ні харacterні правильні ямкові втиснення — круглі, ромбічні, або ще якісь інші, ні справжній гребінцевий штамп, має бути зіставлений з кінцем II стадії Айліо. Відома і з Кубеніна, і з інших стоянок Півночі, ця кераміка відзначається тим, що гребінцевий штамп в ній замішується простими лінійними ямками, а часом і різзю. Для неї особливо харacterним можна вважати мотив сітки в „косу клітку“.

Що такий характер керамічного матеріалу сам по собі все таки не свідчить про особливо пізній вік Кузнечихи, як і про пізній, порівняно, час цікавих для нас зображень, видно з інтересної знахідки, зробленої на Негежемській стоянці на р. Свірі, між Онезьким і Ладозьким озерами.

Негежемську стоянку, як відомо, вважають за одну з типових пам'яток ранньої фази ямково-гребінцевої кераміки на північному заході Європейської території СРСР. Про це свідчить і характер оздоблення посудин, де значне місце належить ще ямковому візерунку, і стратиграфія, яка дозволяє віднести культурний шар стоянки на час до максимуму Ладозької трансгресії. Тим цікавіше, що на одному з фрагментів, зібраних тут Земляковим, виявлено зображення лебедя, яке точно копіює такі саме зображення на кубенінській посудині. На таблиці Землякова це зображення дано лише в перевернутому вигляді³⁵. З кубенінськими зображеннями його зближає і харacterна передача піднятих крил птахів — двома короткими косими рисами (рис. 5).

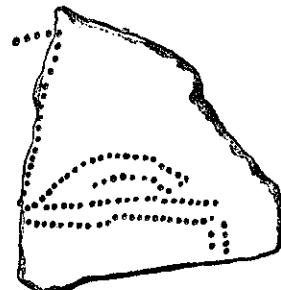

Рис. 4. Спільній бік фрагменту посудини з висображенням лебедя. Архангельськ. $\frac{1}{2}$ нат. вел.

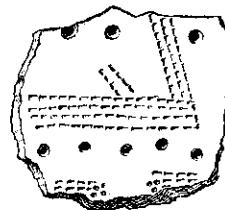

Рис. 5. Фрагмент кераміки гребінцевого штампа, виображення пливучого птаха, Негежемська стоянка, р. Свірь. $\frac{2}{3}$ нат. вел.

³⁴ Крат. сообщ. IX; Сов. арх. VI.

³⁵ Труды ком. по изуч. четв. пер., в. II. Негеж. неод. ст. табл. III. рис. 6.

Ця знахідка має для нас особливий інтерес в тій мірі, в якій вона вперше з усією виразністю ставить питання про близькість у часі, здавалося б, різотипових і різночасових пам'яток культури „ямково-гребінцевої“ кераміки, таких, як, з одного боку, стоянка Негежма, з другого — Кубеніно, стоянки Кузнечих тощо.

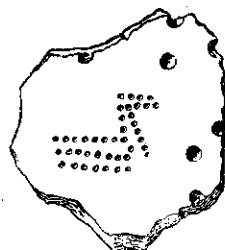

Рис. 6. Фрагмент посудини з виображенням птаха. Західна Карелія. Нат. вел.

Навпаки, подібне зображення лебедя (або качечки) на фрагменті посудини з однієї з неолітичних стоянок західного узбережжя Ладозького озера, видане Пельзі³⁶, має нібіто трохи пізніший характер (рис. 6). Цікаво, що на другому опублікованому ним фрагменті, очевидно, такі зображення пливучих птахів явно перетворюються на візерунок меандра.

Важко переоцінити значення того факту, що цілком тотожні зображення птахів-лебедів, що пливуть, і, можливо, качечок — були виявлені (Д. Н. Едінгом) на східному схилі Уральських і Шигірських торфовищ на стоянках з талу, поблизу Свердловська в районі Горбуновським самим неолітичним інвентарем. Посудини з подібними зображеннями мають тут той самий вигляд, що і в стоянках карело-біломорсько-каропольської культури: великі яйцеподібні горщики з суцільною зональною орнаментацією. Фігури лебедів у цих знахідках прекрасно відтво-

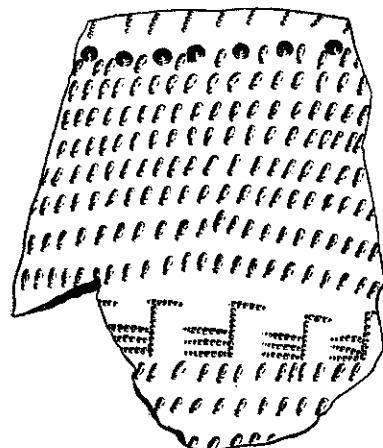

Рис. 7. Уламок посудини з пасом виражень пливучих птахів. Шигірське городище. Середній Урал. $\frac{1}{2}$ нат. вел.

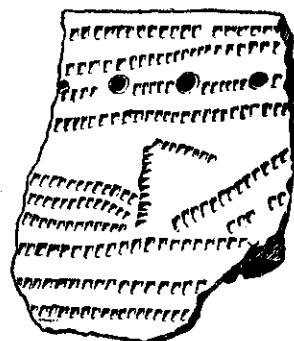

Рис. 8. Частина посудини з вираженням птаха. Стоянка Береговая. Середній Урал. $\frac{2}{3}$ нат. вел.

рюють особливості малюнка і технічних прийомів описаних вище північних зразків. Як і ці останні, вони в усіх відомих нам випадках³⁷ виконані гребінцевим штампом, відповідно до усталеного трафарету.

³⁶ SMYA, XXVIII, табл. XVI, рис. 7.

³⁷ Резная скульптура Урала, с. 69 і дд.

тіло птаха передається двома або частіше трьома паралельними рисами, шия і голова — тим же штампом у вигляді букви Г. Одні з цих малюнків, безперечно, зображують довгошиїх лебедів (Шигірське городище, Горбуновське торфовище), інші, можливо, швидше качок (Береговая стоянка) (рис. 7 і 8).

Немає сумніву, що і для населення Середнього Уралу й Зауралля такі зображення не могли відігравати роль звичайного оздоблення посудин. І тут вони безпосередньо були зв'язані з релігійним, космогонічним уявленням місцевих племен, яке походило, очевидно, переважно з культу води і весняного пробудження природи.

Прямим підтвердженням цього можуть бути рештки жертвового посту на Горбуновському торфовищі і знахідки дерев'яних черпаків у формі качечок або лебедів на тому ж Горбуновському та Шигірському торфовищах, явно пов'язані, як це доводить Д. Н. Едінг, з культом озера і господаря озерних вод.

Варт згадати і про дуже близькі до них знахідки дерев'яних фігурних черпаків, зокрема з головою качки, в Фінляндії, де їх не безпідставно вважають за принесені зі сходу, бо матеріал, з якого вони зроблені,— кедр — деревна порода, чужа нині Прибалтиці і взагалі території на захід від Тіманського пасма.

На жаль, стан, в якому були знайдені посудини із зображеннями в стоянках Зауралля, через невеликий розмір фрагментів цих посудин, не дозволяє їх реконструювати цілком. Немає сумніву, проте, що в основному вони повторюють і тут тип подібного посуду, відомий з Біломор'я і Карелії. Ми маємо тут ті самі незмінні елементи орнаменту — ямки і гребінцевий штамп, хоч круглямковий візерунок на цих горщиках зведенено вже здебільшого до одного ряду втиснень, розміщених по верхньому краю посудини.

Що кераміка з рисами „крашого“ або „геометричного“ стилю, подібного до прекрасної кубенінської посудини із зображенням лебедів, була в цю епоху досить поширена в Приураллі, видно з таких знахідок, як посудина Берегової стоянки³⁸, як видана П. А. Дмитрієвим посудина Андріївської стоянки під Тюменню³⁹ або посудина із стоянки Честий-яг у пониззі Обі⁴⁰ (рис. 9 і 10). Нам не доводиться говорити про безліч розрізнених фрагментів подібного посуду з неолітичних стоянок Зауралля.

Крім усього іншого, постійною ознакою посудин цього типу є згаданий вище ряд круглих ямок уздовж краю.

Кераміка цілком такого ж вигляду, коли довіряти матеріалам Айліо, простежується далі на схід до Єнісею⁴¹.

Оскільки, на відзнаку від раніше згаданих нами дерев'яних черпаків, можливість перенесення великих і досить крихких глиняних посудин такого типу, чи то шляхом обміну, чи яким-небудь іншим, за 1000 кілометрів є, очевидно, в цих умовах цілком виключеною, це дає нам право на певний висновок. Схожість, певніше цілковиту тотожність

³⁸ Эдінг, Зазн. твір, с. 20, рис. 9.

³⁹ Тр. ГІМ, в. VIII, с. 101, рис. 11.

⁴⁰ Кр. сообщ., IX с. 21, рис. 4.

⁴¹ Die Fragen, сс. 68 і 69.

біломорсько-карельських і уральських малюнків на посудинах можна більш-менш вірогідно пояснити лише близькото спорідненістю і тісними культурними зв'язками населення лісової півночі на всій території від Ладозького і Онезького озера та Білого моря до басейну Обі. Питання про те, яке то було населення, потребує спеціального розгляду. Але самий, встановлений таким чином, факт етнічної близькості неолітичних жителів північних просторів Східної Європи і Сибіру тим більш цікавий, що в ньому слід шукати пояснення і ряду інших спостережень.

Не спиняючись на цьому докладніше, можна вказати на надзвичайну схожість у передачі, наприклад, голови лося на різних речах — в дереві, камені, кістці, металі — відомих на цій території, на що вже давно звертало увагу багато дослідників.

Культ лося — господаря лісу — очевидно, був у цього населення таким же самим невід'ємним елементом його світогляду, як і культ водяного птаха — лебедя, качки.

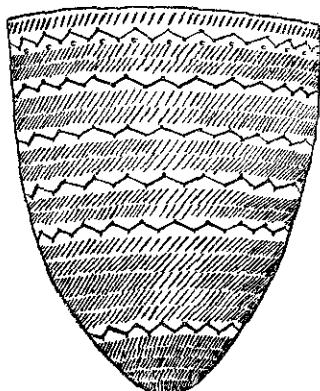

Рис. 9. Реконструкція посудини, засіль прикрашеної зональною орнаментацією. 2-а Андріївська стоянка. Західний Сибір. Близько $\frac{1}{5}$ nat. vel.

Рис. 10. Реконструкція посудини з стоянки Честійяг. Низов'я Обі.

Не менш цікавий з цього погляду і такий важливий бік життя неолітичних племен, як поширеній тут повсюдно культ озера, скель, деяких видів дерев. Обмежимося для нашої мети лише однією стороною цього культа.

Головну масу знахідок Шигірського торфовища становить безліч кістяних наконечників стріл різної форми, з кремінними вкладками і без них. Здебільшого їх знаходили, як зазначає Толмачов, вістрям униз, зануреним в озерний намул. Це явище буде зрозумілим, коли порівняти його з відомим жертвовним місцем того ж Середнього Уралу, по р. Чусовій „Камень Дыроватый“, де було виявлено кілька тисяч наконечників стріл з кременю, кістки і бронзи, які подекуди ще стирчали в стінах і стелі печери. Пояснення такого звичаю, що походить, очевидно, ще з часів неоліту, дають численні етнографічні приклади, де метання

стріли, наприклад, у священне дерево в осяків, є обов'язковою жертвою господареві лісу.

Культ озера, духа - господаря озерних вод, від якого залежить успіх рибної ловлі, ще до недавнього часу зберігався на заході, наприклад, у лопарів (саамів). В минулому він, безперечно, мав відіграти видатну роль у поглядах і звичаях тутешніх неолітичних племен.

У цьому плані особливого інтересу набирає відоме торфовище Кунда на південному березі Фінської затоки (Естонія), де, як і в Шигірському торфовищі, численні знахідки (за підрахунком в *Reallexikon* Еберта — 235 речей) складалися майже виключно з кидальної зброї, переважно кістяних наконечників — „гарпунів“, списів, стріл тощо.

Обставини, серед яких було виявлено згадані речі — їх віддаленість від берега колишнього тут озера (до 50—60 саж.), особливо ж нерідкі тут випадки, коли наконечники списів і гарпунів були вstromлені в мергель на дні, подібно до того, як це було на Шигірському торфовищі, говорять за те, що в цих знахідках треба вбачати жертву господареві вод. Звідси можна зробити висновок, що оз. Кунда, розташоване безпосередньо коло морського узбережжя, було культовим місцем первісного рибальського населення північної Естонії в епоху неоліту. Про це говорить і виявлене в одному місці ціла зв'язка гарпунів (12 штук), яку доводиться розглядати як жертвовий дар.

„Мезолітичний“ вік Кунда давно викликав серйозні сумніви⁴², вже хоча б у зв'язку із знахідками типово неолітичних кремінних наконечників стріл. Цей сумнів уявляється нині тим більш законним, що і відсутність кераміки і „еліпалеолітичні“ способи оброблення кременю, пов’язані з вкладневою технікою, виявляються спільними для Кунда з такою пам’яткою, як могильник Південного Оленячого острова, зв’язок якого з культурами бронзи навряд чи може викликати сумніви.

Отже, за зовнішньою багатоманітністю і строкатістю безлічі сuto місцевих „культур“, на які немовби розпадається так званий лісовий неоліт Східної Європи, в дійсності, як ми бачимо, в цих пам’ятках розкривається потужний шар дуже однорідної з етнографічного погляду і добре окресленої в часі культури, культури пізньої кам’яної доби, що характеризується ямково-гребінцевою керамікою, для якої ця остання зовсім не є ознакою самого-но формального значення.

Ця обставина дозволяє, очевидно, поставити на більш твердій ґрунт питання про час ямково-гребінцевого неоліту, виходячи з можливої синхронізації його з старовиною суміжних районів.

Вихідним пунктом тут можуть бути пам’ятки т. зв. шигірської культури середнього Уралу і Зауралля, де лісові племена північного кола безпосередньо стикалися з населенням південних степів. Особливу цінність у цьому розумінні для нас являють Горбуновське торфовище і Берегова стоянка в розкопах Д. Н. Едінга. Тут ямково-гребінцева кераміка „геометричного стилю“ — із зображенням качечок або лебедів — поєднується в одному комплексі з типовою „андроновською“ і знахідками речей з бронзи т. зв. сейминського типу.

Що пам’ятки лісового неоліту середньої і північної смуги, якими відповідно до загальновживаних уявлень охоплювались все II тисячо-

⁴² Praehist. Zeitschr. 1913 v. V. C. 507.

ліття і принаймні частина III тисячоліття до н. е., якоюсь мірою мали бути синхронічні культури бронзи, в цьому, загалом кажучи, ніколи не могло бути особливих сумнівів. Нас цікавить інше. В світлі згаданих знахідок ми можемо і в цьому прийти до більш певних висновків.

Коли розглядати факти в загальному аспекті, вони дозволяють твердити, що як в епоху пізньої бронзи — її третьої стадії — на цікавому для нас північному сході Європи її пам'ятки мають різне обличчя залежно від території, від того, чи візьмемо ми її ананьїнський чи північний пізньонеолітичний варіант, так і основній масі стоянок ямково-гребінцевого неоліту на півдні хронологічно відповідатиме середня стадія бронзи, те, що на європейській території відоме під досить умовою назвою Сейминської культури.

Умовність останнього терміну знати з того, що провідні види виробів цього часу — сейминські бронзові кельти і спис, дуже поширені на території Східної Європи і Західного Сибіру, явно виходячи далеко за межі якоїсь однієї певної історично і територіально окресленої культури.

Для нас тут має значення інше: одночасовість середньої стадії північного неоліту, інакше часу „кращого“ або „геометричного“ стилю, і середньої бронзи південніших районів. Таке положення підтверджується всім тим, що ми знаємо про час існування пам'яток так званої карельської, каргопольської, шигірської та інших подібних культур північного неоліту. Частково ми вже говорили про це вище.

Якщо йти за одним з кращих знавців карельського неоліту — А. Я. Брюсовим, ранні стоянки даного типу, що їх він зближає з Льяловом, відомі лише на півдні Карелії. В них згаданий дослідник бачить стійбища перших переселенців, які пересувалися звідкись із півдня, ма-
буль, з Волго-Оксського міжріччя на північ. Пам'ятки цього типу, що характеризуються витриманою керамікою раннього стилю з помітною перевагою ямкової орнаментації і без домішки інших, пізніх її видів, рідко трапляються на північ від Волги, як рідко трапляються вони, проте, і в середній смузі її — між Окою і верхньою Волгою.

Іх існування визначається, певна річ, в широких рамках суб boreальним часом, а точніше, певно, його середньою частиною. Що про первісну замкненість в цю епоху вже не може бути й мови, видно із знахідок на стоянках типу Негежми виробів з янтарю, що явно потрапили сюди шляхом обміну з далекої південної Балтики.

Якщо виключити окремі більш ранні пам'ятки, основна маса неолітичних стоянок Карелії належить, за Брюсовим⁴³, вже не початковій добі, а розвиненій стадії „кращого“ або „геометричного“ стилю, час якого, за Земляковим, збігається з другою половиною суб boreального періоду (1700—1200 рр. до н. е.).

До перехідної доби від суб boreального до субатлантичного періоду, тобто до кінця II і початку I тисячоліття до н. е., обидва згадані автори схильні відносити стоянки третьої групи, тобто пізнішого неоліту Карелії, де вже з'являється плоскодонний посуд з домішкою азbestу та ін.

Час останньої групи неолітичних стоянок Карелії перекликається, таким чином, з ранніми дъяковськими пам'ятками південніших районів.

⁴³ Ист. древ. Карелии, с. 22.

Приблизно з тих самих оцінок виходить М. Е. Фосс, датуючи так звану каргопольську культуру, яка в своєму типовому ранньому аспекті в основному цілком збігається з другою стадією. Айліо, захоплюючи почасти і початок третьої стадії. Одну з найдавніших пам'яток цієї культури, стоянку Кубеніно на оз. Лаче, цей автор відносить до другої половини II тисячоліття до н. е. (1500—1000 р.).

Більш ранні пам'ятки керамічного неоліту лишаються тут зовсім невідомими.

Точісінсько таку саму картину ми маємо, нарешті, і на Верхній Камі в районі Левшина і за Уралом в колі численних пам'яток так званої Шигірської культури. Як гадає П. А. Дмитрієв, найдавніші відомі нам пам'ятки керамічного неоліту по східному схилу Уралу не сягають вглиб часу далі середини II тисячоліття до н. е.

Для ранньої групи пам'яток основним датуючим елементом тут є знахідки кельтів сейминського типу, андроновської кераміки тощо, додамо ще — зображення лебедів на посудинах. Для більш пізньої — бронзові кельти, наконечники списів та інші ананьїнських типів. З середини I тисячоліття до н. е. тут, як гадає П. А. Дмитрієв, починають поширюватися вже залізні вироби.

Таким чином, спільною рисою для всієї лісової півночі є пізня порівняно поява того, що ми називаємо керамічним неолітом.

Цей час чітко збігається з тим, що називають звичайно середньою стадією бронзи, презентованої на території Волго-Кам'я пам'ятками сейминсько-турбінсько-галицького типу. Ця обставина, з другого боку, пояснює відсутність керамічного неоліту на більшій частині території Південного Поволжя і Прикам'я.

Ми прийшли до ряду дещо несподіваних висновків. Коли наведені вище міркування правильні, доводиться думати, що численні берегові стоянки в північній смузі Східної Європи і прилеглій частині Сибіру, з характерним неолітичним інвентарем та ямково-гребінцевою керамікою, були залишені первісними племенами в процесі досить швидкого розселення, що відбувалося особливо прискореним темпом з середини II тисячоліття до н. е. Тільки так можна пояснити виняткову однорідність пам'яток лісового неоліту на всій території його поширення.

Оскільки майже ніде тут невідомі археологічні знахідки, що їх можна було б віднести до більш ранньої, яка безпосередньо передувала, епохи, ясно, що за 2000—3000 років до н. е. ці лісові простори мали бути пустинною незайманою тайгою, яка мала, треба думати, ще невичерпні природні ресурси для господарства первісних мисливців і рибалок.

Нині вже можна вгадувати напрям, в якому відбувалося заселення півночі Східної Європи.

Якщо ми законно могли сумніватися в історичній значимості так званих місцевих культур північного неоліту, в основі якого по суті лежать лише дрібні відміни в орнаментації посудин, то той самий неоліт, який характеризується ямково-гребінцевою керамікою, цілком явно поділяється все-таки на дві великі територіальні групи. Оці дві групи дуже істотно відрізняються одна від одної.

Коли віднести до першої з них те, що звичайно вкладається в термін лісового неоліту, то другу групу становлять пам'ятки на південному

заході цієї території, цілком схожі на раніше згадану групу щодо кераміки, але цілком відмінну щодо решти інвентаря, знахідок.

Що керамікою ця друга група, представлена дюнними стоянками Сожу, Десни і сусідніх районів України, цілком тотожна з першою — не важко переконатися, переглянувши такий матеріал, як збори з деснянських стоянок, наприклад, у районах Сосниці і Мізина, збори К. М. Поликарповича по Сожу⁴⁴, збори В. А. Городцова на дюнах в околицях Ізюма⁴⁵ і багато ін. Скрізь тут кераміка представлена типовими „неолітичними“ посудинами: досить величими, здебільшого грубостінними, округло-конічної форми, досить слабо випаленими, з пухким тістом, яснохованім або червонуватим забарвленням поверхні й суцільною орнаментацією, звичайно у вигляді позмінних зон різних втиснень — круглих, видовжених у формі лівісядця, рідше ромбічних і „личинкових“ ямок, а також відбитків короткого зубчастого штампа, прямого або дужкуватого, як на деяких північних зразках, і т. ін.

Серед фрагментів посуду в цих стоянках особливо привертають до себе уламки характерних округло-конічних днищ, оздоблених рядами, що сходяться в напрямі униз, то ямкових втиснень, то відбитків прямого або дужкового штампа, або, як це часто спостерігається на півночі, позмінними пасками то гребінцевого штампа, то кругло-ямкових втиснень.

Таким чином, порівнюючи неолітичну кераміку Десни і Сожу з відповідним матеріалом Півночі, ми не тільки бачимо, що перша відтворює всі характерні риси і прикмети останньої, але, зважаючи на сукупність властивих їй ознак — значне місце, що належить тут ямковій орнаментації, відсутність геометричних побудов тощо, — ми повинні з певністю віднести її до більш ранньої фази в еволюції ямково-гребінцевої кераміки, відомої нам, наприклад, з Негежемської та інших подібних її стоянок.

Зробивши такий висновок, ми із здивованням змушені констатувати, що кам'яний інвентар у стоянках цього типу, наприклад, на Сої, у зборах Поликарповича, має небагато спільногого з тим, що ми звикли зв'язувати з неолітом. У протилежності стоянкам середньої і північної смуги Європейської території СРСР тут зовсім немає таких звичайних форм, як тонко оброблені відтискаючо ретушшю наконечники списів і дротиків, характерні трикутні і ложкоподібні скребки, ножі-пилки тощо, дуже рідко трапляються навіть наконечники стріл неолітичного вигляду.

Навпаки, основний фон інвентаря в цих збірках становить кремінне знаряддя, виготовлене засобами макролітичної техніки і властиве, таким чином, швидше немовби мезолітичній епосі. Це, насамперед, двостороннє обтесане рубильне знаряддя щонайменше трьох типів: то у вигляді досить масивних, примітивного вигляду овальних сокир з лінзоподібним перерізом; то у вигляді подібного ж знаряддя, але витягнутих, трикутних форм із зведенім більш або менш до кута обушком і заокругленим або майже прямим лезом; таких сокирок тут особливо багато. То, нарешті, у вигляді невеликих „клинців“ більш правильної підчирикутної або трапецоподібної форми.

⁴⁴ Запісі аддзелу гуманітарних наук, Працы катедры археології, т. I і II.

⁴⁵ Тр. XII арх. съезда, т. I, табл. XVII, рис. 2, 5, 8.

При цілковитій відсутності в складі знахідок шліфованого знаряддя деякі із згаданих вище сокирок мають подекуди сліди полірування на лезі⁴⁶. Відміну в їх формах тут слід пояснити, мабуть, почасті способом уживання, почасті різними способами насаджування. Проте, виходячи з невеликого їх розміру, доводиться думати, що ці маленькі сокирки закріплялися в топориші, очевидно, за допомогою рогової оправи втулки.

До цих характерних „кампінійських“ форм у стоянках Сожу приєднується ряд інших видів кремінних виробів, властивих тій самій епосі: знаряддя овальної, листоподібної форми, загострені з кінців у вигляді масивних кремінних клинців, що їм у нас може і не цілком правильно присвоюється звичайно французька назва „пік“, потім нуклеоподібне знаряддя, грубуваті скребки на масивних відщепах, де часто зберігається корка і т. ін., а також, очевидно, деяке „макролітичне“ знаряддя з тонких пластинок, особливо наконечники стріл.

Судити в усій повноті про те, що становить речовий інвентар у стоянках цього типу ми тимчасом не можемо, бо таких пам'яток досі не розкопувано, і ми знаємо їх тільки з під'ємного матеріалу. З цілковитою певністю ми можемо лише твердити, що такі знахідки не є особливістю Сожу, що до них належить значна кількість берегових стоянок з так званим макролітичним, або кампінійським, інвентарем північної України та прилеглих до неї територій.

Який висновок випливає з цього, про це найкраще говорить Льяловська стоянка під Москвою, без сумніву, одна з найдавніших стоянок керамічного неоліту цієї частини Східної Європи, де цікаво поєднуються характерні ознаки культури тієї і другої з вищезмальованіми нами, тобто південної і північної, груп. Не виявляючи ніяких посутніх відмін щодо кераміки ні від стоянок Сожу, ні від ранніх стоянок Півночі типу Негежми, Льялово, поряд із суто неолітичним інвентарем, як-от: наконечники стріл, скребки трикутної форми тощо, дає цілий ряд знарядь, виготовлених „макролітичною“ технікою у вигляді овальної з двох боків обтесаної сокирки, невеликих „пік“ тощо⁴⁷.

Як цілком слушно відзначив свого часу Б. А. Куфтін, ці стародавні пережиткові „макролітичні“ елементи Льялова явно тяжать до Півдня⁴⁸.

З сказаного вимальовується в досить чітких рисах картина руху населення південних окраїн лісової смуги, яке цілком вже засвоїло навички керамічної майстерності, але стояло ще в обробленні каменю на макролітичній стадії, на північ, де воно мало місцями, наприклад по верхній течії Волги і подекуди вздовж узбережжя Балтики, зустрічати окремі островівці давнішого населення, що проникло сюди ще в передніші часи. Ці групи повинні були бути в основному рибальськими, і в них вже мали скластися навички осілого, порівняно, способу життя.

Якщо вважати, що основна маса неолітичних селищ Півночі датується другою половиною II тисячоліття до н. е. і лише найбільш ранні з них, як-от Негежма, можуть дещо переступати у часі згадану хронологічну межу; якщо прийняти для Льялова та аналогічних пам'яток се-

⁴⁶ Праць, т. I, с. 133.

⁴⁷ Жуков, Тр. антр. ист., в. 1.

⁴⁸ Тр. Общ. иссл. Рязанского края, в. V, с. 26.

редньої смуги з пережитковим кампінським інвентарем за вірогідну дату другу половину III тисячоліття до н. е. — стоянки з ямково-гребінцевою керамікою і більш або менш чистим кампінським інвентарем південних районів слід віднести, очевидно, швидше до першої половини цього тисячоліття. Для південної Балтики це буде час пізніх стоянок типу Ертебелле.

Щоб мене не зрозуміли неправильно, слід зауважити тільки, що в тих самих районах Лівобережної України; особливо на Дінці, виразніше виступає в ряді пам'яток ще давніша, попередня стадія неоліту з примітивно кампінськими формами знаряддя і характерним неорнаментованим гостродонним посудом. Цікаво, що в свій час В. А. Городцов виявляв подібну кераміку на дюнах в околицях Ізюма, не мавши змоги проте судити про її справжній вік. Хоч, треба сказати, що дуже архаїчне обличчя цих фрагментів посудин з конічними днищами він тоді ж таки цілком правильно підмітив⁴⁹.

Тут нам доводиться залишити саме питання про походження „ямково-гребінцевої“ кераміки, яка дістала, після виходу в світ відомої монографії Айліо⁵⁰, нове висвітлення у знахідках Б. С. Жукова в нижньому шарі Язиковської стоянки під Калініним⁵¹, в деяких подібних пам'ятках Карелії⁵² і, особливо, у відомій стоянці Сперінгс у Фінляндії⁵³. На підставі цих знахідок можна зробити висновок, як це випливає вже з сказаного раніше, що ямково-гребінцева орнаментація не є елементом, властивим ранньому типові посуду *ab ovo*, тобто з моменту її виникнення.

За досить поширеним поглядом, ямково-гребінцевий орнамент є наслідуванням зонально-стъожковому штамповому орнаментові з дзвоноподібних посудин епохи раннього металу Західної Європи. Така гіпотеза, основана на суті зовнішніх ознаках, як і багато інших реконструкцій, що панують в західноєвропейській археології, не має ніяких серйозних підстав.

Більш імовірним здається, що оздоблення поверхні посудин сущільним стъожковим візерунком з різних дрібних втиснень як у дзвоноподібній, так і в ямково-гребінцевій кераміці, а так само на деяких одного приблизно часу посудинах з катакомбних поховань та ін., по-первах мало на меті відтворити в орнаменті особливий вид плетіння.

Щодо дзвоноподібної кераміки, останнє можна вважати, по суті, майже за вірогідне.

У кожному разі проблема джерел культури неоліту з кола ямково-гребінцевої кераміки в археологічному плані, — це в значній мірі, на-самперед, проблема походження характерного яйцеподібного гостродонного посуду, часу і шляхів його поширення на півночі Європи.

Можна сказати більш-менш упевнено, що ананьїнський котлоподібний посуд є прямою похідною цього типу неолітичної кераміки, первісні джерела якого ведуть нас у пізньоепіпалеолітичне середовище Північного Причорномор'я.

⁴⁹ Труды XII арх. съезда, т. I, с. 176.

⁵⁰ Fragen der Russ. Steinz, 1922.

⁵¹ Этнография, в. I, 1929.

⁵² Краткие сообщ. VII, 1940, с. 28.

⁵³ SMYA, XXXVI I, 1926, с. 49, сл.

П. ЕФИМЕНКО
(Киев)

К ВОПРОСУ ОБ ИСТОКАХ КУЛЬТУРЫ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ НА ТЕРРИТОРИИ ВОЛГО-КАМЬЯ

Резюме

Времени поздней бронзы на территории между Средней Волгой и Уралом обычно дается название Ананьинской эпохи. Ряд сторон этой эпохи может считаться достаточно освещенным работами, в особенности более молодых советских ученых. На сравнительно высокий уровень культурного развития, достигнутый племенами, населявшими Прикамье в эпоху переходную от бронзы к железу, указывают находки вещей ананьинских типов на всем пространстве лесного Севера до Финляндии и Шведской Лапландии включительно.

Представляется весьма возможным, что племена, носители ананьинской культуры, соприкасавшиеся со скифским миром, несомненно находившиеся в довольно живом культурном общении с ним, были известны в Причерноморье и фигурируют среди северных соседей скифов в перечне, приводимом Геродотом. Однако, довольно распространенная точка зрения о сравнительно позднем формировании и южном происхождении (за счет элементов скифской культуры) того, что мы называем ананьинской культурой, представляется не имеющей за собой достаточных оснований.

Один из основных, хорошо известных признаков ананьинской культуры, составляет характерная круглодонная „котлообразная“, по выражению А. А. Спицына, посуда, встречающаяся на местах поселений и в могильниках этой эпохи, причем в последних она часто имеет вид специфически погребальной посуды: наскоро выпленной, плохо обожженной, но отличающейся особенно богатой и весьма выдержанной „шнуровой“ орнаментацией. Ранние формы этой своеобразной круглодонной посуды с особым утолщением венчика („воротничком“), типичной зональной шнуровой орнаментацией и рядом постоянно повторяющихся на этих сосудах круглых ямок-вдавлений, ведут нас на север в круг неолитических стоянок Беломорского побережья и Северного края вообще. Хорошее представление о них дает стоянка Кубенино на оз. Лаче. Здесь, как и на всех остальных подобных стоянках северной группы, круглодонная воротниковая керамика с характерной шнуровой орнаментацией всегда сопровождается неолитическим каменным инвентарем и обычной посудой, часто сплошь орнаментированной ямочно-гребенчатым вдавливанием, типичной для поселения лесного неолита. Таким образом, керамика ананьинского типа здесь появляется, очевидно, рано, не позже последней четверти II ст. до н. э., нужно думать, у населения еще вполне неолитического по своему укладу культуры, представляя собой новый элемент, внедряющийся в неолитический быт и вырастающий из этого быта.

Объяснение смены прежней громоздкой неолитической посуды небольшими „котлообразными“ сосудами подвесного типа приходится объяснять причинами хозяйственного порядка. Факт этот, прежде всего, нельзя не поставить в связь с постепенным исчезновением с этого времени береговых поселений на всей территории лесного Севера, знамену-

ющим наступление пресловутого *hiatus'a* (гипотетического запустения Севера). Представляется весьма возможным, что распространение новых видов посуды здесь, в первую очередь, должно было быть вызвано переходом неолитического населения Севера от прежней относительной оседлости и преимущественно рыболовческого образа жизни к кочеванию. Такие результаты могло здесь принести развитие пастушества, в первую очередь оленеводство.

На территории Прикамья, в центре распространения памятников ананьинской культуры, посуда интересующего нас типа является в совершенно иной исторической обстановке. С этой точки зрения особенный интерес представляет Ананьинская дюна, где хорошо прослеживается смена керамических комплексов, включающих в частности и керамику ананьинского типа.

Окрестности Елабуги, где расположена Ананьинская дюна, составляют крайний южный пункт, где известна, правда, в единичных находках, керамика, характерная для памятников т. н. ямочно-гребенчатого неолита, хорошо представленного в более северных районах Прикамья стоянками типа Левшино (устье р. Чусовой).

Типичная толстостенная яйцевидно-коническая посуда, орнаментированная сложным узором гребенчатого штампа, на Ананьинской дюне сменяется плоскодонной керамикой, часто с черной лощеной поверхностью, вполне сходной с керамикой соседнего Луговского поселения времени бронзы. Последнее справедливо сближается А. В. Збруевой с срубно-хвалынскими памятниками Среднего Поволжья. Наши небольшие раскопки Луговского поселения вполне подтверждают это заключение.

Наиболее интересный керамический компонент Ананьинской дюны составляет большая группа фрагментов керамики, весьма близкой, в сущности, по общему облику тождественной с ананьинской (котлообразность, воротничок, ряд ямок в изгибе шейки), но с другими элементами орнамента, расположенного, однако, так же в виде пояса, охватывающего венчик и верхнюю часть сосуда.

Основным элементом орнамента, отличающегося, нужно сказать, исключительно выдержаным характером, здесь является оригинальный узор в виде „флажка“ — из основной более длинной, косо поставленной черты и нескольких (часто четырех), отходящих от нее под прямым углом, коротких параллельных линий („полотнище“ флажка). В целом однако, такой узор весьма напоминает какую-то условно переданную фигурку, вроде тех, о которых нам придется говорить ниже; причем последняя, явно, все же, превращается здесь уже в более или менее стандартизованный орнаментальный мотив. При своем упрощении эта схема получает в данной группе керамики, как позднее и на некоторых позднеандроновских сосудах, вид заштрихованных ромбов или, просто, групп параллельных штрихов.

Последнюю группу керамики Ананьинской дюны составляют обломки сосудов, вполне сходных с посудой из погребений с характерной шнуровой орнаментацией.

Что касается керамики третьей группы, с „флажкообразным“ орнаментом, то и общий ее характер и тождественные находки на месте древнего поселения Нижний Курман-Тай (Башк. ССР), показывают, что

этот керамический тип непосредственно предшествовал по времени древним могильникам и городищам Прикамья. Отсюда следует сделать вывод, что на данной территории „котлообразная“ воротниковая посуда подвесного типа первоначально не была связана с шнуровой орнаментацией.

Ближайшие аналогии ананьинской посуды ведут нас в Западную Сибирь, где, при всей недостаточности наших фактических знаний, мы можем видеть, как в условиях позднего неолита (напр., Андреевская стоянка под Тюменью) нарождается интересующий нас тип подвесных сосудов. Сопоставление ананьинской и карасукской посуды, промежуточное звено между которыми можно усматривать, например, в керамике Томского могильника, приводит нас к заключению о возможном единстве происхождения названных керамических типов. Последнее представляется тем более вероятным, что обе эти формы круглодонных сосудов сменяют каждая на своей территории, казалось бы, совершенную во всех отношениях плоскодонную посуду андроновского или срубного типа.

Происхождение ананьинско-карасукской подвесной посуды следует, видимо, искать где-то к северу от территории, занятой памятниками андроновской культуры — в ареале распространения памятников культуры ямочно-гребенчатого неолита, с которой все перечисленные группы подвесной посуды обнаруживают явственную связь.

Единство своеобразной керамической формы — подвесного сосуда — законно ставит вопрос об исторических связях и, возможно, даже каком-то этническом субстрате, объединявшем значительную территорию Севера в пределах Европы и Сибири. Вместе с тем, как мы говорили, ее появление следует искать в особых хозяйственных условиях, складывающихся в конце неолита; в более подвижном образе жизни населения этой части лесной полосы, обусловленным, нужно думать, в первую очередь развитием оленеводства.

Если обратиться теперь к погребальной обрядности, то и эта сторона ананьинской культуры, правда, очень слабо еще освещенная, позволяет сделать ряд интересных наблюдений, проливающих некоторый свет на происхождение того, что мы называем поздней бронзой Волго-Камья. Наши небольшие раскопки Луговского могильника и неоднократные посещения Ананьинской дюны (1943 г.) дали возможность существенно пополнить сведения, которые по данному вопросу можно перечерпнуть в имеющейся литературе.

Замечательной особенностью могильников этого типа является, прежде всего, подчеркнутая, бросающаяся в глаза связь с рекой. Она проявляется, в первую очередь, в выборе места и в расположении могил. Как Ананьинский, так и все другие известные нам камские могильники этой эпохи, как правило, приурочены к береговой полосе, причем отдельные могилы оказываются вытянутыми узкой лентой, в два-три ряда, вдоль линии весеннего разлива Камы по самому краю надпойменных всхолмлений.

Явственная связь с рекой проявляется и в ориентировке захоронений — всегда головой в сторону берега, лицом к реке.

Если исключить Ананьинский и Котловский могильники, где имеются основания предполагать наличие могильных насыпей, для могильников этого времени типа Зуевского и Луговского можно говорить о другой

существенной особенности погребального обряда, — крайне незначительной глубине захоронений. Поскольку, например, в Луговском могильнике залегание на глубине 0,25—0,30 см не препятствовало, по нашим личным наблюдениям, весьма хорошему состоянию костей, такое обстоятельство, естественно, наталкивает на мысль о каких-то наземных гробовищах. Сопоставляя с этим форму могильных ям — заметную округленность их очертаний и хорошо прослеживаемую корытообразность дна, мы можем усматривать в подобных чертах погребального обряда значительное сходство со старыми обычаями остыков и вогулов, выбиравших места для своих кладбищ на берегу реки, хоронивших умерших в однодеревках с опиленными концами под прикрытием бревенчатого двухскатного навеса и т. д.

Третьей характерной особенностью рассматриваемых могильников следует считать весьма распространенный здесь обычай т. н. частичных погребений, захоронений неполного скелета или же только отдельных частей и частичного обжигания трупа. Этот странный обычай, в последнее время некоторыми исследователями вовсе отрицавшийся, нами констатирован со всей несомненностью для изученных нами погребений Луговского могильника. Близкие параллели себе он находит в поздней бронзе Сибири. В Сибири же, в частности в Минусинском крае, находят себе ближайшие аналогии замечательные могильные сооружения Ананьинского могильника — насыпи с кольцевой обкладкой из больших каменных плит, надгробные стелы и т. д.

Таким образом в погребальном обряде могильников ананьинского типа наблюдаются черты, уводящие нас, с одной стороны, к древнему бытовому укладу лесного Севера, а с другой — в позднюю бронзу Южной Сибири. Последнее обстоятельство особенно подчеркивается тождественностью обстановки массовых находок предметов из меди и бронзы в Прикамье и в Минусинском крае, что нельзя не связывать с практикой наземных захоронений.

Такого рода нити, протягивающиеся в ананьинское время от Белого моря к Каме и от последней к верховьям Енисея, были бы непонятными для нас, если не учитывать глубокие исторические связи, тот неолитический субстрат, из которого вырастает ананьинская культура.

Наиболее яркий пример в этом смысле составляют неолитические сосуды с изображением водоплавающих птиц — лебедей или уточек, открытые в ряде стоянок Карелии и Северного края. Сама обстановка подобных находок указывает на особое, не обычное и повседневное, а явно культовое, связанное с какой-то обрядностью, значение такого рода сосудов. На сосуде они представляют как бы фриз из ряда плывущих птиц, окаймляющий сосуд, богато украшенный ямочно-гребенчатым узором, причем детали орнаментации не оставляют сомнения в том, что рисунок воспроизводит здесь (горизонтальной или волнистой линией или в виде ряда косых черт) спокойную или волнующуюся поверхность воды.

В свете известных нам фактов (например, подобных же изображений на береговых скалах Онежского озера) не может быть сомнения в том, что изображения водоплавающих птиц — уточек или лебедей — имели за собой определенную космогоническую, религиозную идею. Ряд таких птиц на сосудах, очевидно, должен был символизировать стихию

влаги, как изображения их на скалах должны были обозначать священную стихию водного бассейна.

Трудно переоценить значение того факта, что совершенно тождественные изображения плывущих лебедей и уточек были обнаружены Д. Н. Эдингом по восточному склону Урала. Несомненно, что и для неолитического населения Зауралья такие изображения должны были иметь прямое отношение к религиозным, космогоническим представлениям местных племен, выростающим, очевидно, главным образом, из культа воды и весеннего пробуждения природы. Полное сходство беломорско-карельских и уральских рисунков на сосудах не может быть объяснено иначе, как близким родством и тесными культурными связями населения лесного Севера на всем пространстве от Онежского и Ладожского озер и Белого моря до Оби, а может быть и Енисея. Тем более, что по всей этой территории в неолитическое время господствует один и тот же, весьма выдержаный, тип яйцевидно-конических сосудов с сплошной зональной орнаментацией из отпечатков штампа, покрывающей все тело сосуда, среди которых не так редки сосуды с чертами „лучшего“ или „геометрического“ стиля.

Чтобы яснее представить себе ту историческую среду, в которой складывается культура лесного неолита с характерной керамикой, в круг которой входят сосуды с изображением плывущих птиц, следует учитывать, что основная масса подобных памятников (как это доказывается, например, находками на Горбуновском торфянике и Береговой стоянке в раскопках Д. Н. Эдина, где ямочно-гребенчатая керамика „геометрического“ стиля с изображением уточек или лебедей сочетается в одном комплексе с типичной андроновской посудой и вещами из бронзы сейминского типа) датируется сейминско-андроновским временем, т. е. средней ступенью бронзы.

Отсюда вытекает насущная необходимость переоценки представлений об историческом месте культуры ямочно-гребенчатого неолита в целом. Приходится думать, что многочисленные остатки поселений на территории Карелии, Беломорья, Западной Сибири, известные нам под именем лесного неолита круга ямочно-гребенчатой керамики, были оставлены первобытными племенами охотников и рыболовов в процессе сравнительно быстрого расселения и освоения ими ранее пустынной, никем не заселенной тайги.

Рассмотрение всех известных нам фактов приводит к выводу, что наиболее древнюю группу памятников лесного неолита дают дюнныестоянки Сожа, Десны и междуречья Среднего Днепра и Дона, где характерная керамика с орнаментацией ямочно-гребенчатого типа сочетается с кремневым инвентарем вполне выдержанного „кампинийского“ облика.

М. НОВИЦЬКА
(Київ)

ДО ПИТАННЯ ПРО ТЕКСТИЛЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Досі не виявлено ніяких залишків тканин Трипільської культури, і навряд чи вони де-небудь збереглися.

Проте, детальне вивчення трипільської кераміки дає багатий матеріал для висвітлення питання про ткацтво трипільців.

На етапі, який ми тут розглядаємо, „трипілець“ використовував кераміку, виготовляючи собі знаряддя текстильного виробництва — грузила та прясельця. Це дає можливість робити деякі згодоги про структуру верстатів. Крім того, гончарі користувалися іноді тканинами як допоміжним матеріалом, підкладаючи ганчір'я під денця посудин під час їх виробництва. Внаслідок цього на денцях деяких посудин добре збереглися відбитки тканин, структуру яких можна легко визначити.

Звичайно, це не є початком ткацтва. Кераміка не може розкрити найперших кроків текстилю, бо виникла пізніше, а саме, як указує Енгельс¹, на вищому ступені варварства, в той час як ткацтво з'явилося в епоху дикунства.

Особливо цінний матеріал для вивчення ткацтва у трипільців дають розкопки С. С. Гамченка. У вересні 1929 р. в урочищі Суха Стіна, біля с. Стіна Томашівського району на Тульчинщині, на ділянці 1—4, серед залишків печини і фрагментів посуду Трипільської культури, С. С. Гамченко знайшов, крім пряселець і грузил, 6 фрагментів денець з відбитками текстилю на зовнішньому боці². Крім того, під час лабораторного оброблення від одного денця відвалився кусок, і на внутрішніх поверхнях відколу обох фрагментів теж виявлено відбитки тканини. Можна припустити, що під час вироблення посудин під її денце випадково потрапила зібрана ганчірка і зробила в ньому ямку з відбитком своєї поверхні. Помітивши це, гончар загладив ямку м'якою глиною, яка, в свою чергу,

¹ Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, 1932, с. 21—27.

² Про них між іншим згадує Т. С. Пассек, Трипільська культура, Науково-популярний нарис, К. 1941, с. 57.

щільно пристала, відбивши перший відбиток. Намокнувши в воді під час лабораторного промивання латка відпала, але при накладанні на старе місце щільно до нього притулилася, і кожному опуклому місцю одного фрагмента відповідає заглибина другого. Це не дає можливості припустити, що під час вироблення посудини всередину потрапила тканина, яка під час обпалу згоріла.

Ще раніше Е. Штерн³ в Петренах теж знайшов кілька фрагментів денець з відбитками тканин і одну посудину типу кратера з денцем, зробленим на тканинній підстилці.

Щодо кераміки з розкопів М. Ф. Болтенка⁴ Усатівського Велико-куяльницького поля культурних залишків так званої „Усатівської культури“, що відповідає Трипільській культурі пізніших часів, то вони дають

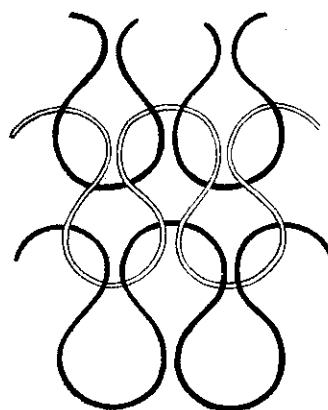

Рис. 1. Схема в'язання.

відбитки не тканини в безпосередньому розумінні цього слова, а грубого плетива, схожого в деяких зразках на плетиво з лика і навіть прутків. Тому можна не спинятися на них.

Отже, головним матеріалом для нашого аналізу тканин є відбитки тканин з розкопів Гамченка. Інструменти, вживані при виробленні тканин, трапляються майже скрізь. Для цієї роботи було використано збірку Київського історичного музею.

Усі згадані фрагменти кераміки зберегли відбитки двох зовсім різних типів текстильних виробів⁵: по-перше, плетіння, що утворюється рядом петель, зроблених за допомогою спиць або крючка, з одної довгої нитки (рис. 1), і, по-друге, тканини в безпосередньому значенні цього слова, яка утворюється внаслідок переплетення двох систем ниток — основи і піткання.

³ Е. Штерн, Доисторическая греческая культура на юге России, Труды XIII АС. т. I, с. 33.

⁴ М. Ф. Болтенко, Раскопки Усатовского Большекуяльницкого поля культурных остатков, Вісник Одеської комісії краєзнавства, № 2—3, 1925, Відбиток, с. 13.

⁵ Мікроскопічний аналіз відбитків тканин з розкопів С. С. Гамченка провадився в лабораторії Хіміко-технологічного інституту Академії наук УРСР.

Залежно від того, як переплітаються основа і піткання, бувають різні типи тканин. Найпростіше переплетення — так зване полотняне або граденаплеве, де кожна нитка основи переплітається з кожною ниткою піткання, послідовно огибаючи одну одну то згори, то знизу (рис. 2). Одна група наших відбитків дає де просте полотняне переплетення, а друга є деякою видозміною його: нитки піткання так тісно збиті, що майже зовсім ховають нитки основи (рис. 3). Таке переплетення буває, наприклад, в українських килимах.

Плетіння є лише на одному фрагменті денця (рис. 4): тут відбилося своїм лицевим боком найпростіше плетіння на спицях. Воно починається з того краю, де фрагмент має деяку заокругленість. Рельєф відбитку не скрізь одинаковий. Обидва діаметри петель дорівнюють переважно

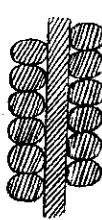
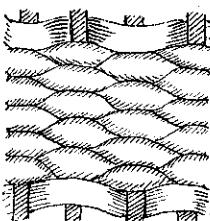
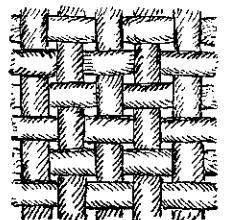

Рис. 2. Схема полотняного переплетення.

Рис. 3. Схема полотняного риспovidного переплетення.

5,5 мм. Нитка не кручена, а лише прядена так, що волокно йде в напрямі правого кручення (звичайна різь гвинта). Нитка не дуже рівна, в 1,9—1,3 мм завтовшки.

Аналогічні знахідки нам невідомі, але в селищах на палах, за Ебертом⁶, були нібито знайдені спиці для плетіння.

У розкопах Сосновського⁷ (1928 р.) Андронівського могильника біля улусу Орак Хакаської округи було знайдено плетіння, але вироблене не на спицях, а крючком.

Переходячи до вивчення тканини у вузькому розумінні цього слова, почнемо з тих зразків, які мають звичайне полотняне переплетення. Їх відбитки є на чотирьох фрагментах (рис. 5—9).

Фрагмент денця (рис. 5) зберіг відбиток тканини полотняного переплетення. На ньому нитки, що йдуть у напрямі а—а¹, значно рівніші, тонші (0,9—1,0 мм) і лежать правильніше (паралельно одна одній), ніж перпендикулярні їм нитки, які не такі рівні, мають 1,0—1,5 мм завтовшки і часом перекривають перші трохи навскіс. Це дає можливість вва-

⁶ Ebert M., Reallexikon der Vorgeschichte, Berlin, 1924, s. 29.

⁷ Г. П. Сосновский. Древнейшие шерстяные ткани Сибири, Проблемы истории докапиталистических обществ, 1934, № 2, с. 92—96.

жати перші нитки (в напрямі а—а¹) за основу, а другі, їм перпендикулярні, за піткання.

У двох-трьох місцях видно так звані „близни“, де основа уривається і піткання перекриває підряд дві сусідні основи, після чого видно потовщення наново зсукаючі основи. Щільність тканини в основі — п'ять ниток на 1 см, а в пітканні — шість. Нитки скручені з двох зліва, тобто протилежно напрямові різі звичайного гвинта. З одного краю видно немов би розщеплені нитки основи.

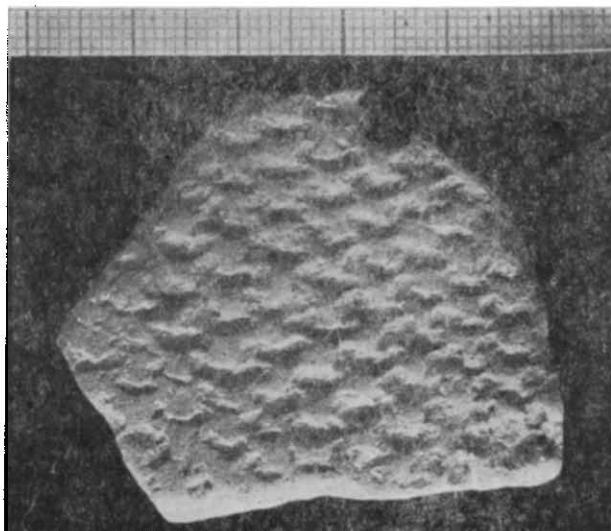

Рис. 4.

Фрагмент денця (рис. 6) має відбиток тканини теж полотняного непреплетення, дуже стертий з одного краю. Щільність тканини така ж, як і в попереднього зразка — 5-6 ниток на 1 см. В одному місці неначе вузлик і зсув. Недалеко від прямого кута фрагмента видно знов близни, причому по всій довжині пропущена одна нитка основи і водночас перекриваються пітканням дві сусідні нитки основи. Цей дефект тканин визначає напрям основи по лінії а—а¹, а піткання перпендикулярно до нього. Основа тонша (0,7—1,1 мм), ніж піткання (1,0—1,5 мм). Нитки тільки прядені, з правим крученням.

Фрагмент денця (рис. 7—8), про який вже говорилося на с. 44, що з нього випала латка, дає відбиток найщільнішої та найрівнішої з розглянутих тканин, причому немає ніяких даних, щоб визначити напрям основи. Нитки скрізь майже одинакові — 1,2 мм завтовшки, щільність 7 ниток на 1 см в обох напрямках. Як кручено нитку, виявити не вдалося.

Фрагмент (рис. 9) дає відбиток дуже деформованої, певне, зношеної тканини, теж полотняного переплетення.

Нитки в одному напрямі а—а¹ далеко тонші (0,7 мм), ніж нитки другого напряму (1—2 мм). Щільність у напрямі довгої сторони фрагмента — 6 ниток на 1 см, а вузької — 5 ниток. Нитки тільки прядені, направм кручення правий. Можна припустити, що основа розміщена в напрямі а—а¹, що піткання товстіше і, перекриваючи нитки основи, здебільшого похиле. Взагалі, як було вже сказано, тканина дуже деформована.

Рис. 5.

Тканини видозміненого полотняного рипсоподібного переплетення відбилися на двох фрагментах (рис. 10—11) з села Стіна і на кераміці з Петрен (рис. 12—13).

Фрагмент (рис. 10) відбив тканину, в якої нитки основи натягнені рідше: чотири на 1 см, піткання, навпаки, щільно зсунуте, шість ниток на 1 см, внаслідок чого основа зовсім ховається під ним. І основа, і піткання лягають цілком правильними паралельними рядами, нитки ніде не уриваються і оргіхів непомітно. Нитки піткання 1,4—1,6 мм завтовшки, основа — 1,1 мм. Нитка скручена з двох, кручення нитки ліве, а волокна праве.

Фрагмент (рис. 11) має відбиток тканини, аналогічної тій, що відбилася на попередньому фрагменті. Щільність в основі — три нитки на 1 см, в пітканні — сім. Товщина нитки основи 1,1—1,2 мм. Нитки скручені ліворуч.

Один відбиток тканини з Петрен видав Штерн⁸. Тут ми бачимо неповну половину денця, діаметром в 14,5 см, з дуже виразним відбитком тканини полотняного переплетення з майже цілком прихованою основою.

Другий відбиток подібної ж тканини (рис. 12) є на денці посудини типу кратера, а третій — на фрагменті денця (рис. 13) з дуже нерівно відбитою, пожмаканою, зношеною тканиною. Зношеність позначається на тому, що піткання подекуди розсунулося й оголило основу (вгорі направо).

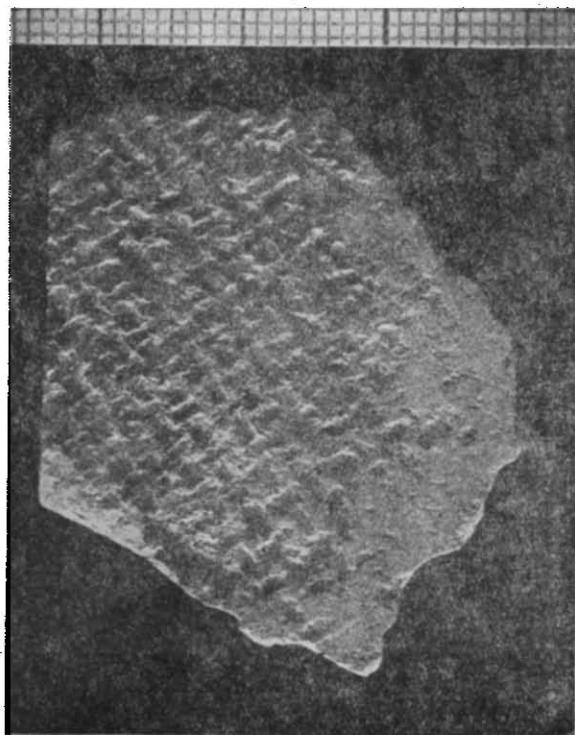

Рис. 6.

На жаль, проаналізувати ці відбитки не вдалося, бо в нашому розпорядженні були лише видання і фото, ласкаво надіслані О. Ф. Лагодівською.

Отже, підсумовуючи всі висновки щодо характеристики тканини обох типів полотняного переплетення, треба сказати, що перша група

⁸ Штерн, Там же, табл. 7, рис. 10.

тканин має щільність і здебільшого однакову в основі і в пітканні, але не більшу семи ниток на 1 см, іноді в основі на одну нитку менше, ніж у пітканні.

Подібні тканини знайдено в селищах на палях⁹.

Друга група видозміненого полотняного переплетення, навлаки, має завжди різницю в щільності ниток основи і піткання на 2 або 4 нитки, тобто при чотирьох нитках основи — 6 ниток піткання, або при трьох нитках основи — 7 піткання на 1 см. Аналогічні тканини кінця неоліту знайдені А. Я. Брюсовим¹⁰ в Томіці Карельській, а також в Іспанії¹¹.

Товщина ниток основи і піткання в усіх розглянутих тканинах часом однакова, часом різна, причому, як видно, піткання здебільшого грубше і не таке рівне, як основа.

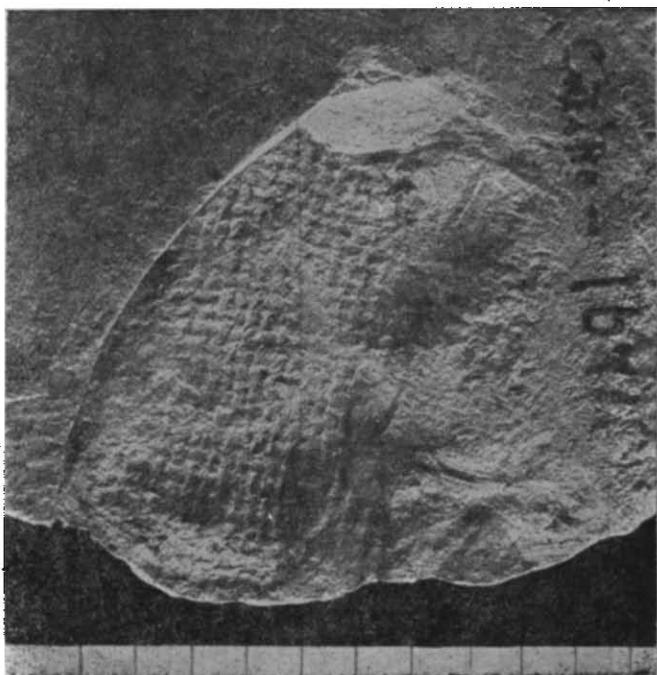

Рис. 7.

У трьох випадках (просте полотняне переплетення — рис. 5 і видозмінене — рис. 10—11) є нитки, зсукані з двох, іх товщина в найтоншому місці дорівнює 0,9 мм, а в найтовщому — 1,6 мм, причому нерівність однієї нитки доходить іноді 0,5 мм. Виходить, що первісні нитки повинні були бути досить тонкими (0,6 мм).

⁹ M. Forger, Reallexikon der prähistorischen, klassischen und frühzeitlichen Altertümer, Berlin, 1907, Taf. 69. Леббок, Доисторические времена, М., 1876, с. 151.

¹⁰ Експедиція Московського історичного музею. Розкопи Брюсова в Карелії (матеріали з експедиції музею).

¹¹ Ebert. Там же, т. III, табл. 120.

На всіх інших зразках нитки лише прядені, причому найтонші дотрівнюють 0,7 мм, середні — 1,2 мм, а товсті у плетінні — 1,9 мм.

Усі первісні нитки скручені праворуч (волокно лягає в напрямі різі звичайного гвинта), в той час як зсукані нитки мають протилежний напрям. У такому самому напрямі скручено і всі зсукані нитки з селищ на паях¹². За Сидоровим, це відповідає прядінню з веретеном¹³.

Рис. 8.

Сказати щонебудь про матеріал ниток з розглянутих відбитків неможливо, бо фактура самої глини не досить ніжна і рівна для того, щоб відбити фактуру волокна (ні мікрофото, ні мікроаналіз нічого не допомогли).

Враження таке, що плетіння зроблене з вовни, тканини простого полотняного переплетення з рослинного волокна, а тканини видозміненого полотняного переплетення мають, можливо, рослинну основу і вовняне піткання.

Вивчення економіки так званих „трипільців“ говорить про поширення у них мотижного землеробства, вирощування ряду зернових куль-

¹² Forger. Там же, табл. 69.

¹³ А. С. Сидоров, О витъе волокнистых веществ, Известия ГАИМК, т. VI, в: V, Л., 1930, с. 12.

тур, як, наприклад, пшениці, проса, ячменю, жита, рештки яких знайдено в багатьох місцях, а також і про розплід худоби¹⁴, між іншим, кіз і овець.

Якщо знайдені кістки овець та кіз дають підстави припустити використання в текстилі вовни, то відсутність решток якихось луб'яних рослин, як льон, коноплі та інші, позбавляє певного доказу вживання рослинних матеріалів у текстилі. Але можна припустити можливість вирощування і оброблення яких-небудь луб'яних волокон, якщо взяти до уваги такі міркування. По-перше, плетіння з різних волокон

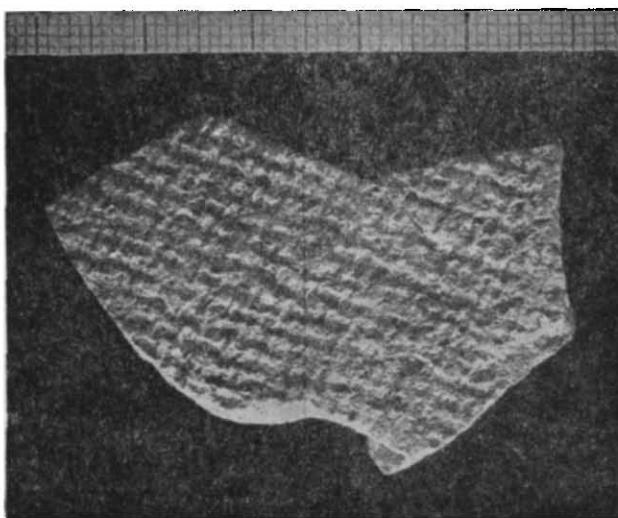

Рис. 9.

майже необрблених рослин, звичайно, попереджало ткання, а ручне ткання, за Енгельсом, теж використовує у вищому ступені дикунства ликові волокна. По-друге, неолітична кераміка оздоблена орнаментом із шворки ще до приручення свійських тварин. По-третє, відомо, що швейцарці часу будівель на палях, які були на тому ж етапі соціально-економічного розвитку, як трипільці, дуже добре обробляли льон. По-четверте, мотузки були потрібні трипільцям у великій кількості для рибальських приладь.

Нарешті, відомо, що землеробство у трипільців було досить розвинене.

Хвойка, кажучи про наявність примітивного ткання жителів землянок, так висловився про рослинні волокна: „Жителі... могли виробляти собі одяг не тільки з шкіри тварин, але й з волокон будь-якої рослини,

¹⁴ В. В. Хвойка, Раскопки 1901 г. в области Трипольской культуры, Записки отделения русской и славянской археологии РАО, т. V, вып. 2, с. 12. „Трипольська культура“ АН УРСР, К., 1941, с. 56, 88, 131, 159.

можливо, кропиви, або дикого хмеля, хоч ніщо не суперечить припущеню, що їм могли також бути відомі льон і коноплі”¹⁵.

Довести це документально ми тимчасом ще не можемо так само, як і сказати що-небудь про способи оброблення волокна.

За допомогою яких інструментів і якою технікою були вироблені всі розглянуті тканини, з точністю визначити ще не можна. Зрозуміло, що дерево було одним з головних матеріалів прядильних і ткацьких інструментів, а решток цього дерева ще тимчасом ніде не знайдено.

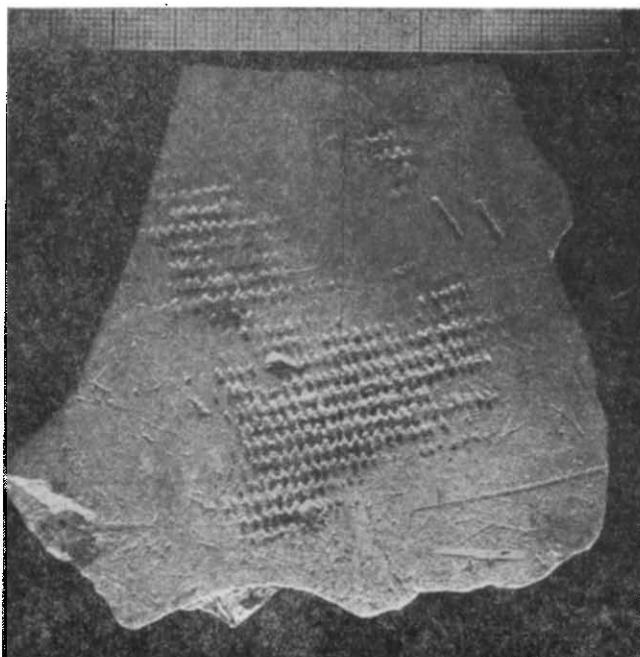

Рис. 10.

Збереглися майже тільки так звані прясельця й грузила. Ми кажемо „так звані“ тому, що під цією назвою у археологів і в музеях значаться різноманітні вироби, призначення яких часто ще не цілком розшифроване, а відсутність іноді точної їх паспортизації в музеях ще більш ускладнює це розшифрування.

Загальні нариси з історії докласового суспільства здебільшого не спиняються на текстилі та його інструментарії. Іноземні дослідники приділяли їм багато уваги, але все ж не прийшли до будь-яких певних висновків про призначення грузил і конструкцію верстатів.

Почнемо з питання про техніку прядіння, яка не викликає особливих труднощів внаслідок великої консервативності процесу прядіння. Ще

¹⁵ В. В. Хвойка, Каменный век Среднего Приднепровья, Труды XI АС, т. I, 1901, с. 800.

й досі при ручному прядінні на селі вживається найпримітивніше веретено, тобто дерев'яна паличка з потовщенням на одному кінці, яке надає йому обертового руху.

При виробництві шворок і досі вживають окрім прядильні кільця-пряслиця, зроблені лише з дерева. Діаметр їх тим більший, чим товща шворка. М. Ф. Болтенко в Усатові під Одесою знайшов одне кістяне веретено¹⁶.

Дерев'яне веретено з прясельцем і намотаними на нього нитками знайдено в другому місті Трої¹⁷. Глиняні прясельця, як твердить Штейнен, досі вживаються в Бразилії.

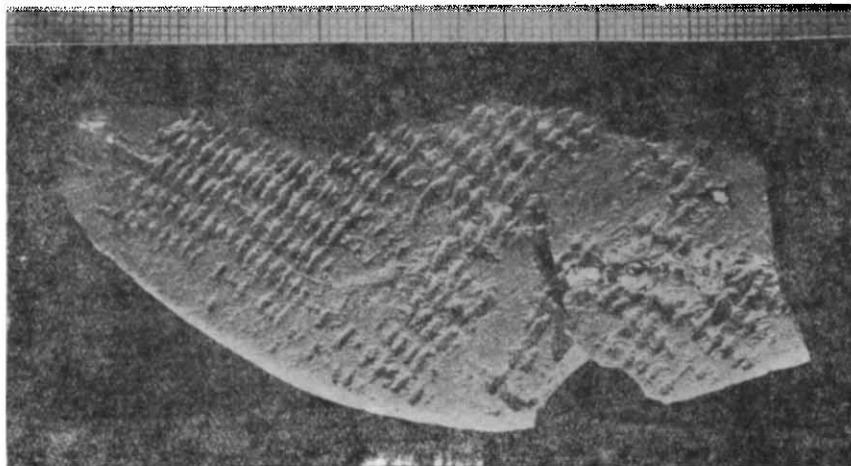

Рис. 11.

Отже, різноманітність форми, особливо розміру й ваги пряселець докласового суспільства, цілком логічно пояснюється різницею їх призначення, проте далеко не все те, що потрапляє зараз в групу пряселець, можна розглядати як справжні прясельця. Остаточна класифікація їх і з'ясування їх призначення не тільки в побуті цікавої для нас формі, але й протягом усього існування ще чекають свого дослідника.

Прясельця, призначенні для прядіння, мають дірки неодмінно в центрі, добре вигладжені, з певними ознаками того, що в них вставлялося веретено, а вага їх коливається між 20—40 г, так само як і пряселець із селищ на паях. Вони мають форму або коліщатка, подібно до тих, які

¹⁶ М. Ф. Болтенко, Раскопки Большекуяльницького поля культурних остатков, Вісник Одеської комісії краевизнавства, № 2—3, 1925, Відбиток, ст. 13.

¹⁷ Forrer, там же, с. 57, „Webstube“.

вживаються, як було сказано, при виробленні шворок, або конусоподібні, або двоконічні. Іноді прясельця бувають орнаментовані¹⁸.

Отже, знахідки глиняних пряселець цілком підтверджують, що прядиння „трипільців“ з лівим крученням, як це видно з відбитків, справді відбувалося за допомогою веретен, а веретена мали окремі глиняні пра-
сельця, що надягалися на них.

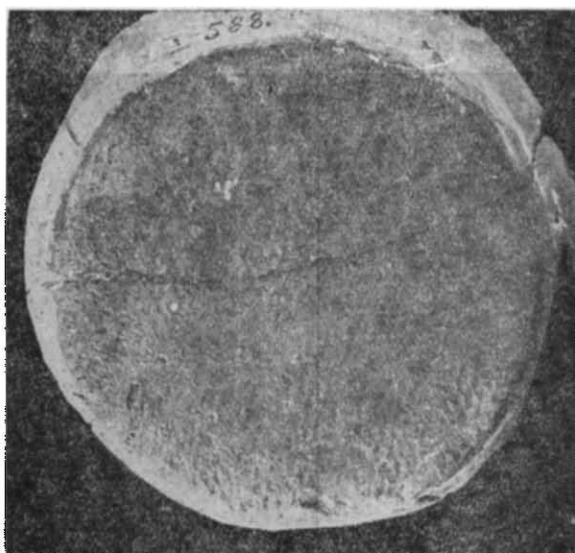

Рис. 12.

Питання про техніку ткання далеко складніше, тому що навіть най-примітивніші знаряддя для ткання вже настільки складні, що на підставі однієї якої-небудь деталі їх не можна відновити. Можна зробити лише деякі припущення.

Як було вже згадано, є велика група речей різноманітної форми: кулястої, грушеподібної, конічної, піраміdalnoї, бубликоподібної і т. д. з дірками в центрі, що називаються грузилами, часом з додатком „ткацькі“ або „рибалські“, часом зовсім без означення.

В іноземній літературі різні автори по-різному пояснюють їх призначення¹⁹.

Є здогад, що це ритуальні предмети культу вогню (Marton, Wo-sinsky), інші вважають їх за підставки для посудин під час готування

¹⁸ Коротке повідомлення ВУАК за 1926 р., К. 1927, с. 177, XVI, табл. 3.

Е. Ю. Кричевський, Поселення в Городську, „Трипільська культура“ АН УРСР, 1941, с. 418.

¹⁹ M. Kimakowicz-Winnicki, Spinn und Webewerkzeuge, Mannusbiblio-
thek, 1910, IV.

їжі (Szilagni, Gooss), інші за підставки для рожна ((Ленгольк і Роммер) або за речі, які нагрівали і потім кидали в рідину, щоб зварити її (Крухельська). Частина авторів вважає їх за рибальські грузила (наприклад, Нідерле, Герман) і, нарешті, багато хто (Паур, Гейерлі, Бушен, Еберт та ін.) вважають їх за ткацькі. Кімакович-Вінницький, цілком відкидаючи всі пояснення, крім рибальського і текстильного призначення грузил, дає ще нове пояснення вживання грузил у текстильному виробництві, про що далі скажемо.

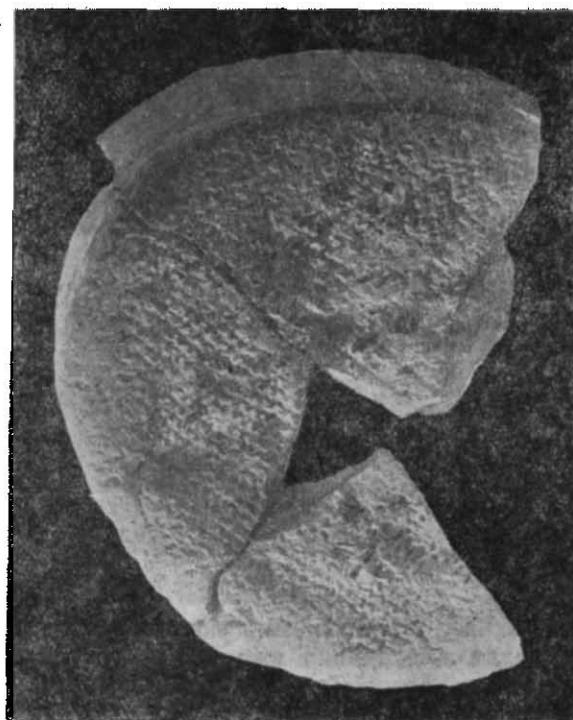

Рис. 13.

На даному етапі нашого обізнання з докласовою економікою і технікою, ми не можемо ще точно визначити призначення всіх речей, що називаються грузилами. В кожному разі вони вживалися для різних потреб, і говорити про одно яке-небудь їх призначення аж ніяк не можна. Зрозуміло, що серед них є і рибальські грузила. Ознаками рибальських грузил вважаємо дуже протерті (іноді навіть наскрізь), у верхній частині дірки, що говорять про підвішування, та сильно обтерті боки і денця грузил, що свідчить про тертя, що могло статися лише при рибальстві (об дно ріки та землю). Потім треба виділити грузила, що,

як довів Кімакович-Вінницький, були підставками для веретен при змотуванні з них ниток, Велику користь при цьому дає дослідження спрацьованості дірок у грузилах. Ті грузила, у яких із стінок дірок видно, що в них оберталася кругла річ з певним натискуванням під вагою вниз, саме й були, найпевніше, такими підставками під веретена. Дуже переконливо є аналогія з дерев'яним приладдям для розмотування ниток у сучасних румунів, що наводить Кімакович-Вінницький.

Три грузила в Державному республіканському історичному музеї Києва №№ 4600, 12622 та 4618 саме до таких і належать, а одне з них № 4618, як видно, виконувало дві роботи: спочатку воно було теж підставкою, а коли попсувалося і втратило свою стійкість, його пристосували до верстата, причому лишився слід від натягнення ниток в його верхньому краї.

За справжні грузила для ткацького верстата вважаємо грузила № 1230 Історичного музею, та грузила с. Райків, опубліковані в „Короткому звідомленні ВУАК” за 1926 р. (табл. 9, рис. 11). На них видно сліди від тертя ниток, на яких висіли грузила і, крім того, на музеюному примірнику немає ніяких слідів потертості ребер піраміди.

Усі ці грузила аналогічні знайденим в Трої²⁰, Чехії²¹ і „L'ile des Morts“²². Останні розкопи дають детальний опис умов, в яких було знайдено дві групи грузил (19 і 27 штук) серед решток обгорілого дерева із східного боку згорілого будинку, який датують заливним віком. Автор рішуче вважає їх за ткацькі грузила, а серед обгорілого дерева бачить навіть рештки одного блята розміром в 21 см. Всі грузила вагою від 540 до 280 г. На багатьох з них видно сліди ниток, на яких вони висіли.

Крім того, серед випадкових знахідок у Києві і з розкопів С. С. Гамченка в селі Стіна є ще три грузила іншої форми: а саме овальні, плоскі з великим отвором не в центрі, а у верхній частині, яка тонша за нижню. Одно з них (київське) має зрізаний низ і тому може стояти, а вгорі в ньому сідлоподібна заглибина. Всі ці грузила дуже зручно підвішувати.

Дуже важко що-небудь сказати про хвойківські грузила, які він називав бубликоподібними і вважав за ткацькі (розмір іх дуже різноманітний: від 6,1 до 8,5 см, вага від 94 до 287 г.). Всі вони зроблені з м'якої, майже неопаленої глини і дуже вкриті сірою патиною, через яку не можна виявити ніяких слідів спрацьованості.

Отже, розглянувши грузила і виділивши з них грузила текстильні двох призначень, ми повинні перейти до питання про ткацький верстат.

Цікавий з цього погляду матеріал дають замітки В. В. Хвойки про те, що в Халеп'ї на площадці „на просторі близько одного метра знайдено 22 екземпляри грузил від ткацького верстата у вигляді бубликів і заокруглених конусів“²³. В урочищі Довжок „із східного боку

²⁰ Ebert, Там же, XIII, F. 75.

²¹ Нидерле, Человечество в доисторические времена, СПБ, 1898, рис. 127.

²² G. Hatt, Emplacement de l'incendie d'une maison de l'âge du fer dans l'île des Morts. Mémoires de la Soc. royale des Antiquaires du Nord. 1929—1930, c. 300—350.

²³ В. В. Хвойка, Каменный век Среднего Приднепровья, Труды XI АС, т. I, с. 774—775.

на невеликій, закопчений сажею площині знайдено 18 глиняних грузил у вигляді великих товстих бубликів, що їх вживали, мабуть, при ткацькому верстаті²⁴. В селі Томашівці²⁵ у четвертій споруді, знайдено в 1925 р. групу грузил — дев'ять (докладних відомостей про них не маємо), розташованих у ряд з невеликим загином завдовжки приблизно

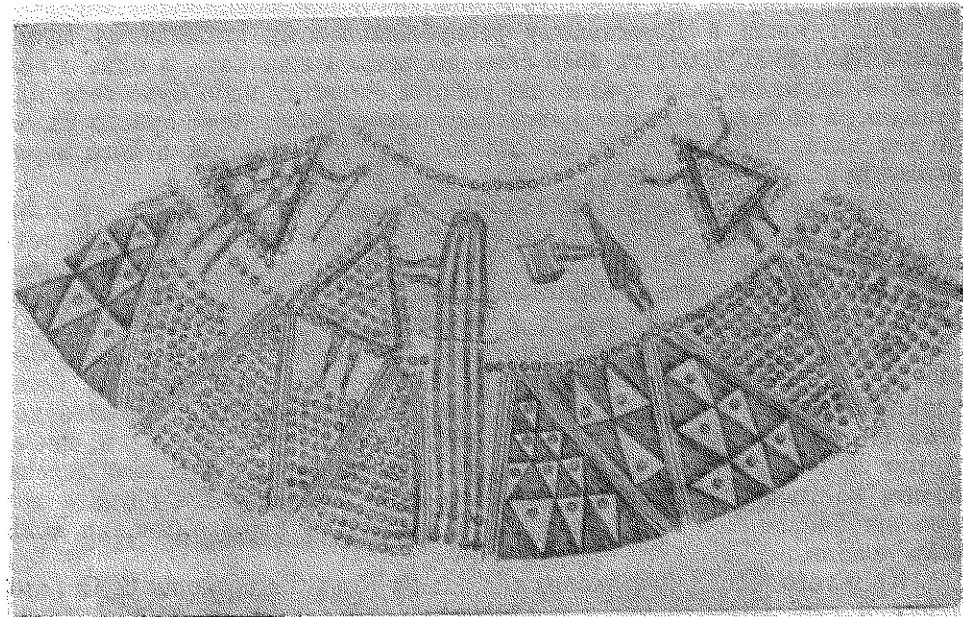

Рис. 14. Зображення ткацького веретена з урні гальштатських могил в Обенбургу (за Форрером).

в 1 м і, крім того, там же знайдено розкидані по одному, по три грузила. На жаль, ніяких решток дерева не помічено. Все це нагадує нам знахідки в швейцарських селищах на паях в Робенгаузені, де два оброблені стовпчи були вміщені на відстані 40—50 см один від одного і між ними лежало 12 грузил²⁶. Jentsch в Burgwall von Niomitzoth теж було знайдено 14 грузил, розташованих двома паралельними рядами²⁷.

На дуже примітивному стилізованому малюнку²⁸ з урні гальштатських могил в Обенбургу в Угорщині (рис. 14) можна бачити чотири довгі смуги з подвійними круглими грузилами на кінцях. Вгорі видно заткану частину і піткання, намотане на паличку або веретено. Дві поперечні лінії майже посередині основи нагадують пристрій для факу.

²⁴ Там же, с. 790.

²⁵ Коротке повідомлення ВУАК за археологічні досліді 1925 р. К. 1926, с. 56.

²⁶ Ebert. Там же.

²⁷ Kimakowicz-Winnicki. Там же.

²⁸ Forger. Там же. 278.

Ніяких стовпів (підпорок), на які підвішено основу, на малюнку не показано, хоч без них їй ні на чому було б триматися.

Реальніше трактоване зображення подібного верстата на грецькій вазі (рис. 15), виданій у Блюмера²⁹: два вертикальні стовпи вбито в землю або вставлено в якусь підставку; вгорі вони мають поперечину, що служить навоєм для готової тканини. Основа звисає вниз і на кінцях її підвішенні круглі кулясті грузила, зображені в два ряди, що підкреслює поділ основи на парні й непарні нитки. Поперечини, зображені трохи вище середини верстата, знов-таки говорять про пристосування для факу. Всього 15 грузил. Піткання намотане на паличку і човника ще не має. Ткання починається зверху. На другому грецькому малюнку (рис. 16) з чорнофігурної вази V століття³⁰, хоч верстат зображений далеко складніше, але грузила так само розміщені в два ряди у вигляді трикутників або пірамід.

У скандінавських селах досі можна зустріти³¹ подібні верстати, де на двох вертикальних стовпах угорі лежить поперечина, до якої прикріплено основу. Тут же є пристосування для факу. Грузила мають форму конусів — їх 10 штук; кожне з них натягає групу ниток. Для піткання є човник. Цілком аналогічний верстат з кулястими грузилами (рис. 17) трапляється на Фарерських островах³².

За повідомленням В. Р. Чейліткі, ще в 1930 р. у Хіві вживали для виробництва „бордана“ (з тонкого очерету) вертикальні верстати з грузилами-камінцями та човниками.

Хоч кожне грузило натягає кілька ниток основи, скрізь, крім першого стилізованого зображення, ми бачили більше 9 грузил, що цілком відповідає згаданим вище знахідкам Трипільської культури.

Сказати що-небудь певне про пристосування для факу за відсутністю матеріалу ми ще не можемо, але визнати факт його наявності не обхідно, бо про це говорить і якість готового продукту, і наявність човників³³.

Так само треба визнати наявність чогось подібного до блята, можливо, у вигляді звичайної плоскої лінійки, щоб забивати піткання, про що безперечно свідчить щільність тканини видозміненого полотняного переплетення.

²⁹ H. Blümmel, Technologie und Terminologie des Gewerbe bei Griechen und Römern, Leipzig-Berlin, 1912.

³⁰ Flemming. Textile Künste, F. 8.

³¹ В. Данилевський, Історія техніки, 1929, с. 87.

³² Нидерле, Там же, рис. 128 (за Монтеліусом).

³³ Історія техніки, т. I, ч. 1, Акад. наук, М. 1936, с. 288. С. С. Гамченко. Спостереження над даними дослідів Трипільської культури, 1904—1913. „Трипільська культура на Україні“, т. I, с. 37.

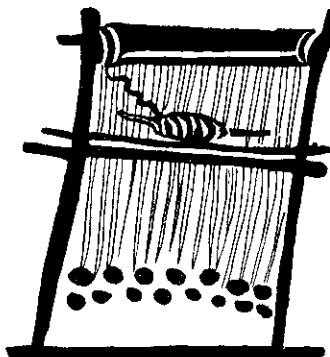

Рис. 15. Зображення ткацького верстата на грецькій вазі (за Блюмером).

Отже, розглянувши весь керамічний матеріал, так або інакше пов'язаний з текстилем, ми переконалися, що ткацька справа стояла у „трипільців“ вже на значно високому ступені, якого не можна було б досягти без відповідної спеціалізації і поділу праці, що на цей час, за Енгельсом, вже відбувся між чоловіком і жінкою: „жінка дбає про домашнє господарство, готує їжу, тканини і шие одяг“³⁴.

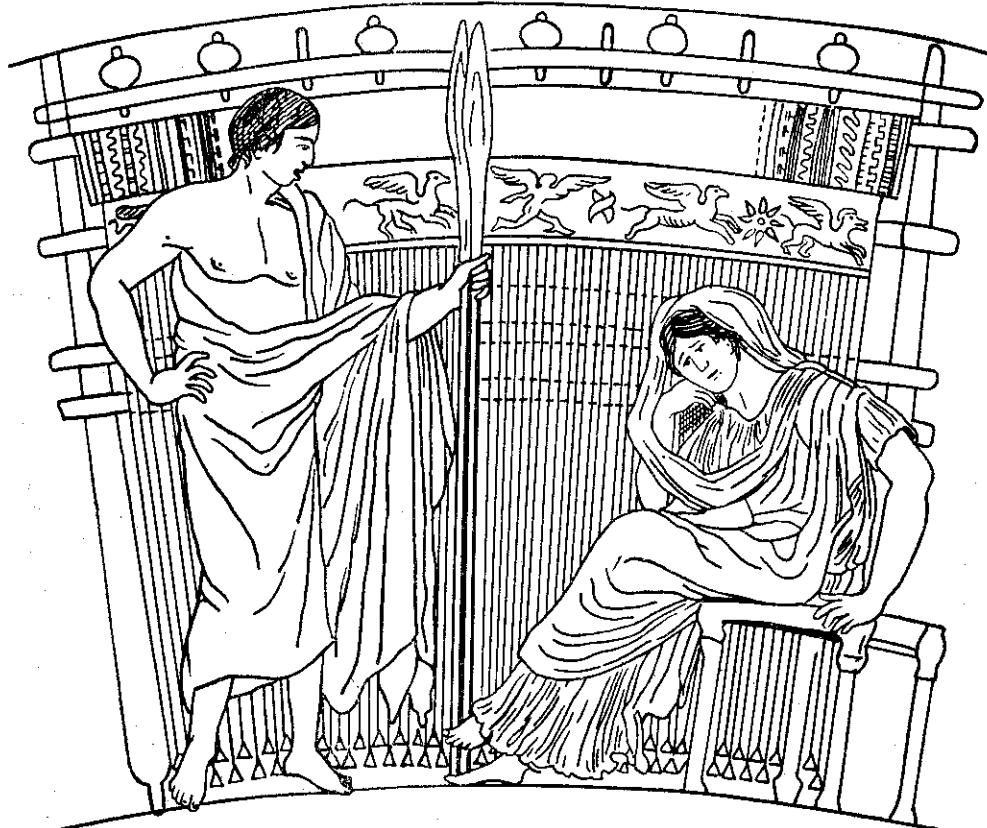

Рис. 16. Зображення ткацького верстата на грецькій чорно-фігурній вазі (за Флемінгом).

Але це не дає нам ще повного уявлення про тодішні тканини, бо напевне гончар користувався грубими і простішими зразками.

Коли трипільські статуетки зображують людей і дають деякий матеріал для висновків про одяг „трипільців“, то про самі типи і сорти тканин вони нічого не кажуть.

Особливо багато додаткового матеріалу потрібно для реконструкції інструментарію.

Сподіватимемось, що уважніші і технічно більш досконалі сучасні розкопки розкриють нам потрібні в цій справі деталі.

³⁴ Енгельс, Там же, с. 160.

М. НОВИЦКАЯ
(Киев)

К ВОПРОСУ О ТЕКСТИЛЕ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме

До сих пор нигде не обнаружено остатков тканей Трипольской культуры. Детальное изучение Трипольской керамики даёт много данных, свидетельствующих о высоком уровне ткачества у трипольцев.

Отпечатки тканей на донышках сосудов из раскопок С. С. Гамченко 1929 г. в с. Стина Томашевского района на Тульчинщине (6 фрагментов) и из раскопок Штерна в Петренах (2 фрагмента и один сосуд кратерового типа) показывают, что трипольцы, во-первых, знали вязание на спицах простого чулочного типа и, во-вторых, ткали материи двух сортов: простого полотняного переплетения и его видоизменения, при котором уток так плотно сбит, что основы почти не видно.

На вязание употреблена толстая, прядёная (возможно из шерсти) нитка, диаметром приблизительно 1,5 мм.

На тканях нитки гораздо тоньше, иногда тоже только пряденные, толщиною от 0,7 до 1,2 мм в диаметре, а иногда толщиною от 0,9 до 1,6 мм, скученные из двух ниток.

Ткани простого полотняного переплетения довольно ровные, большей частью одинаковой плотности по основе и утку, не больше 7 ниток на 1 см, иногда — по основе на одну нитку меньше, чем по утке.

Ткани второго типа, наоборот, имеют всегда разницу в плотности по основе и утку, например, при четырёх нитках (на 1 см) по основе — 6 ниток утка, при трёх нитках основы — 7 ниток утка.

Прядение, повидимому, производилось при помощи деревянного ветретена с глиняным пряслицем.

Ткали трипольцы уже на станках, вероятно, вертикальных с подвешенными к ниткам основы грузилами. Материалов для суждения о трипольских станках очень мало. Единственным доказательством являются глиняные грузила, находимые иногда разбросанно, а в некоторых случаях лежащими в ряд на протяжении около 1 метра (9 и 22 штуки в ряду). Анализ отработанности дырок грузил и отсутствие следов трения по земле боков и днища грузил говорят, что они были подвешены к основе, а не к рыбакским сетям.

Сделать заключение о материале тканей по отпечаткам не представляется возможным, но по всему комплексу знаний о трипольцах, можно предположить, что употреблялись и растительные волокна и шерсть.

О. ЛАГОДОВСЬКА

(Київ)

ВОЙЦЕХІВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК БРОНЗОВОЇ ДОБИ НА ВОЛИНІ

(За матеріалами С. С. Гамченка)

У 1924 р. С. С. Гамченко разом з І. Ф. Левицьким провадив розкопи в с. Войцехівці, Миропільського району, Житомирської області. Наслідки цих розкопів в свій час не були опубліковані. Щоденники їх у чималому рукописі С. С. Гамченка „Раскопки 1924 г. на Волыни“ зберігаються в архіві Інституту археології АН УРСР¹. Зважаючи на наукову цінність матеріалів з Войцехівки для розуміння історичного минулого давньої Волині за доби бронзи, дозволяю собі коротко ознайомити з основними наслідками цих розкопів в світлі тих проблем, що вони їх викликають.

Біля с. Войцехівки є кілька курганических груп. Усі вони розташовані на ур. Запуст, в 1,5 км на північний схід від с. Войцехівки. Перша курганна група, що складається з 16 курганів, розташована на вузькому мисі височини, що легко спадає в напрямі SW—NO, на віддалі 2 км від р. Случ. Недалеко від першої групи розкинулися інші, а саме на віддалі 0,5 км на NSO — невеличка група з трьох курганів, на віддалі 0,25 км на SOO — група з чотирьох-п'яти курганів, на віддалі 0,35 км на NOO — група з семи курганів та така ж група на NW—W на віддалі 145 м. Всі кургани зазначеніх груп, так само як і кургани сусідніх груп узбережжя р. Случ, за своїми зовнішніми ознаками нагадують кургани першої групи.

Останні можна поділити на високі (заввишки 1,5—2,5 м, коло основи 50—65 м), середні (заввишки 0,5—1,5 м, коло основи 40—50 м) та менші (заввишки 0,25—0,5 м, коло основи 30—40 м). Кургани звичайно округлі в плані, два — овальної форми та один — подвійний з двох сусідніх курганів, що злилися своїми основами. Всі кургани оточені кільцевими, малопомітними рівчаками. Загальна протяжність курганної групи з SWW—NOO до 150 м, з SOO—NNW 70—80 м. Віддаль між курганами 15—35 м. Височина, на якій знаходяться кургани, покрита чорноліссям. На першій курганній групі ліс порубаний. Частина її курганів покрита дрібними кущами порубу, решта була викорчувана, заорана та

¹ Фонд 3, опис. 1, № 28, сс. 66—94.

засіяна. У 1924 р. на ній було зібрано перший урожай. Таким чином, не рахуючи однорічного розорювання та ям від корчування пнів, курганна група знаходилась, очевидно, в непорушенному стані.

У 1924 р. С. С. Гамченко розкопав сім курганів в першій курганий групі та один — у другій.

Метод роботи: здіймання всього насипу кургану горизонтально по штихах та залишення в центрі кургану „попа“ для висотних відліків.

Перейдемо до короткого огляду фактичних даних цих розкопів за щоденником С. С. Гамченка.

Курган № 1 (за планом № 13) заввишки 0,31 м, коло основи 28,4 м. Курган оточує ледве помітний рівчик (завширшки 7 м, завглибшки — 0,03 м). Насип поспіль задернований (покритий півчагарником).

На рівні давнього горизонту, що на 0,26 м нижче від сучасного, було знайдено могильну яму, розмірами $1,79 \times 1,53 \times 0,26$ м. Вона була орієнтована на О—W. В плані цієї коричневого забарвлення плями були знайдені дрібнісінські рештки кістяка людини. Погана збереженість кістяка не дала можливості зробити спостереження над його положенням.

Безпосередньо при самому похованні не було знайдено інвентаря, але на NO та SW від могильної ями були знайдені дві групи посудин. В NO секторі були знайдені фрагменти від трьох посудин: банки (типу рис. 1, 6), глечика (типу рис. 1, 4) та вазочки (типу рис. 1, 2).

У SW секторі знаходилась друга група з чотирьох посудин, а саме: горщичок (типу рис. 1, 1), банка (типу рис. 1, 6), глечик (типу рис. 1, 4) та фрагменти великого глечика.

Курган № 2 (за планом № 2) заввишки 1,24 м, коло основи 54,6 м. Курган оточує рівчик завширшки 13 м та завглибшки 0,12 м. Курган поріс дерном та кущами шипшини, тернику та ліщини. На його поверхні рештки трьох дубових пнів.

У насипу кургану знаходилися фрагменти кераміки — кремінні відщепки та глиняні прясла. На рівні давнього горизонту виявлені три могильні ями. Одна з них була в центрі, дві інших по боках її в північному та південному секторах. Біля цих могильних ям знаходились групи посуду.

Поховання № 1 в центрі кургану, чоловіче. Могильна яма $1,78 \times 0,49 \times 0,42$ м. Кістяк зберігся погано. В західній частині ями були знайдені рештки шийних хребців, в східній частині кістки таза, що своїм розташуванням промовляють за те, що поховання головою було орієнтовано на W. Безпосередньо при самому похованні ніяких речей не було знайдено. Але з цим похованням можна пов'язати дві банки (типу рис. 1, 6 і 1, 8), мисочку (типу рис. 1, 3) та корчагу типу яйцеподібної урни, з обійм'ятим, але ж виразним денцем, які були знайдені на О від могильної ями, тобто в ногах поховання.

Поховання № 2, жіноче, на N від центрального поховання. Могильна яма $1,54 \times 0,43 \times 0,39$ м. Кістяк зберігся погано. Положення скорочене, на лівому боці, головою на О. При похованні були знайдені:

1. Уламок подвійної спіральної застібки-фібули. Уламок являє собою лише один щиток з спірально завиненого округлого бронзового дроту. Знайдений серед стружливих грудних кісток (рис. 2, 1).

2. Бронзовий спіральний браслет з дроту. Браслет знайдений на рівні поясних хребців (рис. 3, 1).

На давньому горизонті біля цього поховання знайдені — вазочка (типу рис. 1, 2), глечик (типу рис. 1, 4), банка (типу рис. 1, 6) та горщичок (типу рис. 1, 1). На глибині 0,97 м серед фрагментів посуду було знайдено двоконусне глиняне прясло.

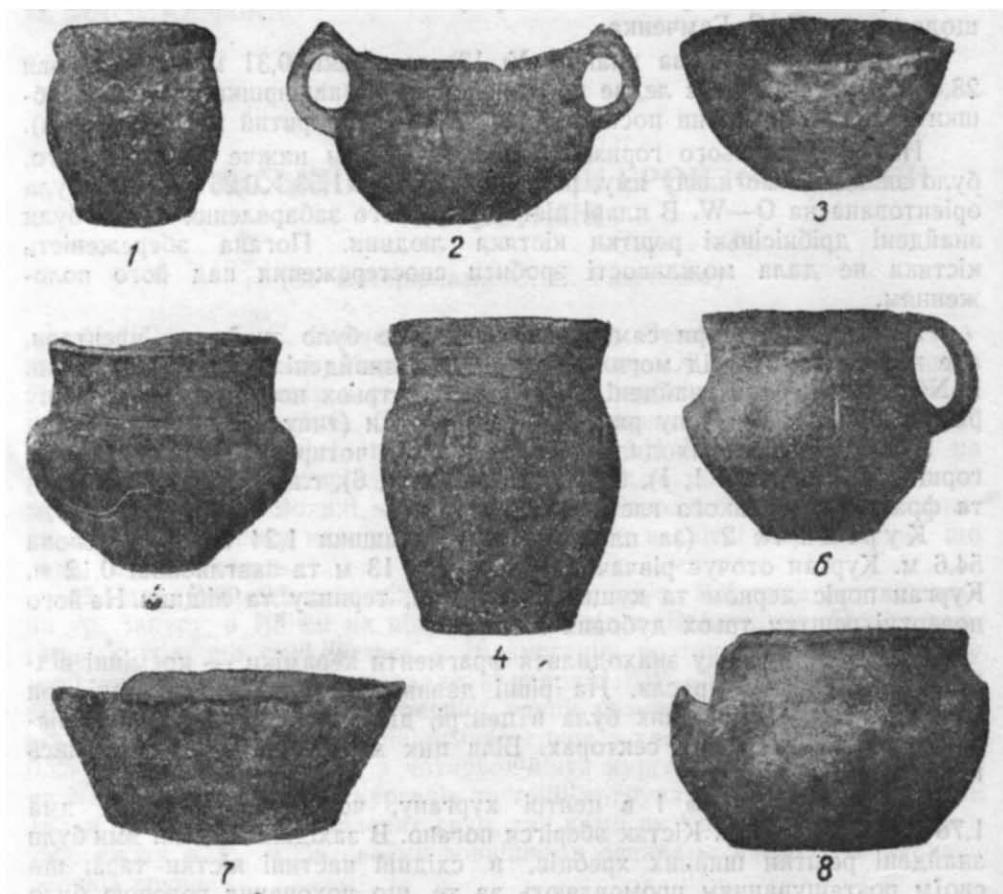

Рис. 1. Посуд з Войцехівського могильника.

Поховання № 3, жіноче, на S від центрального поховання. Могильна яма $1,66 \times 0,52 \times 0,44$ м. Кістяк зберігся погано. Положення кістяка скорчене, на правому боці, головою на О. При похованні серед струхлілих кісток черепа та шиї знайдені бронзові прикраси, а саме: 1) шпилька з загнутою головкою (рис. 2, 5), кінець булавки зламаний та 2) гривня з товстого дроту із спірально загнутими кінцями (рис. 3, 1). В межах тої ями, але ж трохи на захід від неї, було знайдено глиняне прясельце.

При цьому похованні був знайдений такий посуд: банка (типу рис. 1, 8), глечик (типу рис. 1, 4) та півкругляста мисочка з виразним денцем.

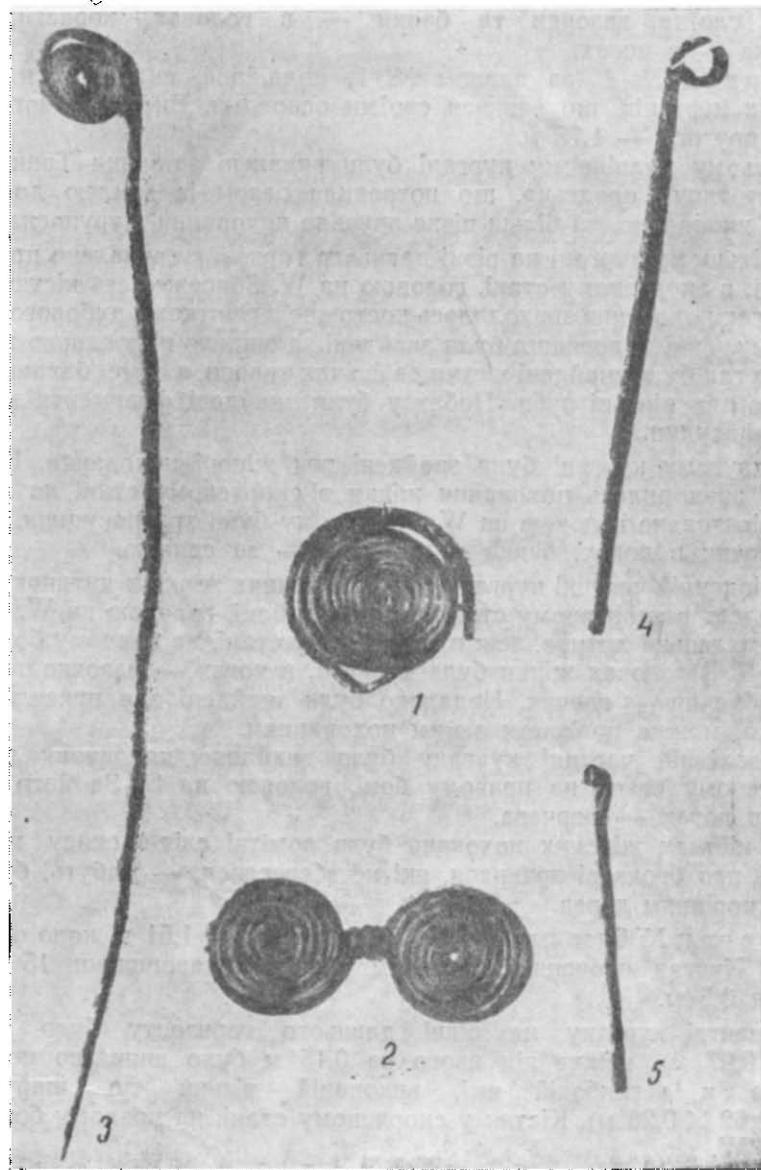

Рис. 2. Металеві прикраси з Войцехівського могильника, $\frac{1}{2}$ нат. вел.

Курган № 3 (за планом № 3) заввишки 0,37 м, коло основи 29,8 м. Кільцевий рівчак ледве помітний. Курган задернований та вкритий півчагарником.

У центрі кургану на рівні давнього горизонту була виявленна могильна яма, орієнтована на OW. В її плані можна було спостерігати струхлі рештки людського кістяка.

На NO та SW від неї були знайдені фрагменти кількох посудин, а саме: слоїка, вазочки та банки — в головах, корчаги, банки та слоїка — в ногах.

Курган № 4 (за планом № 1) подвійний, складається з двох суміжних курганів, що злилися своїми основами. Висота одного з них 2,04 м, другого — 1,73 м.

У цьому подвійному кургані були виявлені залишки Трипільської культури типу Городська, що потрапили разом із землею до насипу кургану випадково, та більш пізнє впускне поховання з трупоспаленням.

У більшому кургані на рівні давнього горизонту виявлено поховання чоловіка, в скорченому стані, головою на W. Збереженість кістяка поганя. В ногах поховання знаходилось кострище з рештками дубового вугілля та попелу. Такі ж вогнища були знайдені за спиною похованого та перед ним. В ногах були знайдені кістки свійських тварин, а саме: барана і свині, а також два кінські зуби. Поблизу були знайдені фрагменти кераміки кількох посудин.

У другому кургані були знайдені три жіночі поховання. В центрі кургану знаходилось поховання жінки в скорченому стані на правому боці, орієнтоване головою на W. При ньому було три посудини, а саме: один глечик в ногах, банка та корчага — за спиною.

У південній частині кургану було поховання жінки з дитиною. Жінка знаходилась в скорченому стані, на лівому боці, головою на W. В ногах її була маленька дитина, теж в скорченому стані, на правому боці, головою на S. В головах жінки була корчага, в ногах — вазочка та банка, проти обличчя — глечик. Недалеко були знайдені два прясельця, які, очевидно, можна пов'язати з цим похованням.

У західній частині кургану було знайдено поховання підлітка, в скорченому стані, на правому боці, головою на S. За його спиною банка, в ногах — корчага.

На кістках жіночих поховань були помітні сліди окису міді, що свідчить про бронзові прикраси, які не збереглися, — мабуть, були розтягнуті корінням дерев.

Курган № 5 (за планом № 12) заввишки — 1,51 м, коло основи — 55,4 м. Курган оточений кільцевим рівчаком завширшки 15 м, завглибшки 0,5 м.

В центрі кургану на рівні давнього горизонту було вогнище ($1,09 \times 0,97$ м), нижче від нього на 0,15 м було виявлено поховання чоловіка в неглибокій ямі, викопаній тільки до шару лесу ($2,6 \times 1,62 \times 0,28$ м). Кістяк у скорченому стані, на правому боці, головою на W.

З інвентаря цього поховання можна відзначити лише кремінне вістря на стрілу, знайдене серед кісток таза.

У південно-західній частині кургану була знайдена друга могильна яма, так само викопана тільки до шару лесу ($2,24 \times 0,82 \times 0,25$ м). В ній лежали три кістяки: двох дівчинок та підлітка-жінки (поховання 2—4). Дівчата лежали в скорченому стані, на лівому боці, щільно одна

до одної, головами на О. При цьому похованні був такий інвентар: банка (типу рис. 1, 5) позаду дівчинки, що лежала коло північної

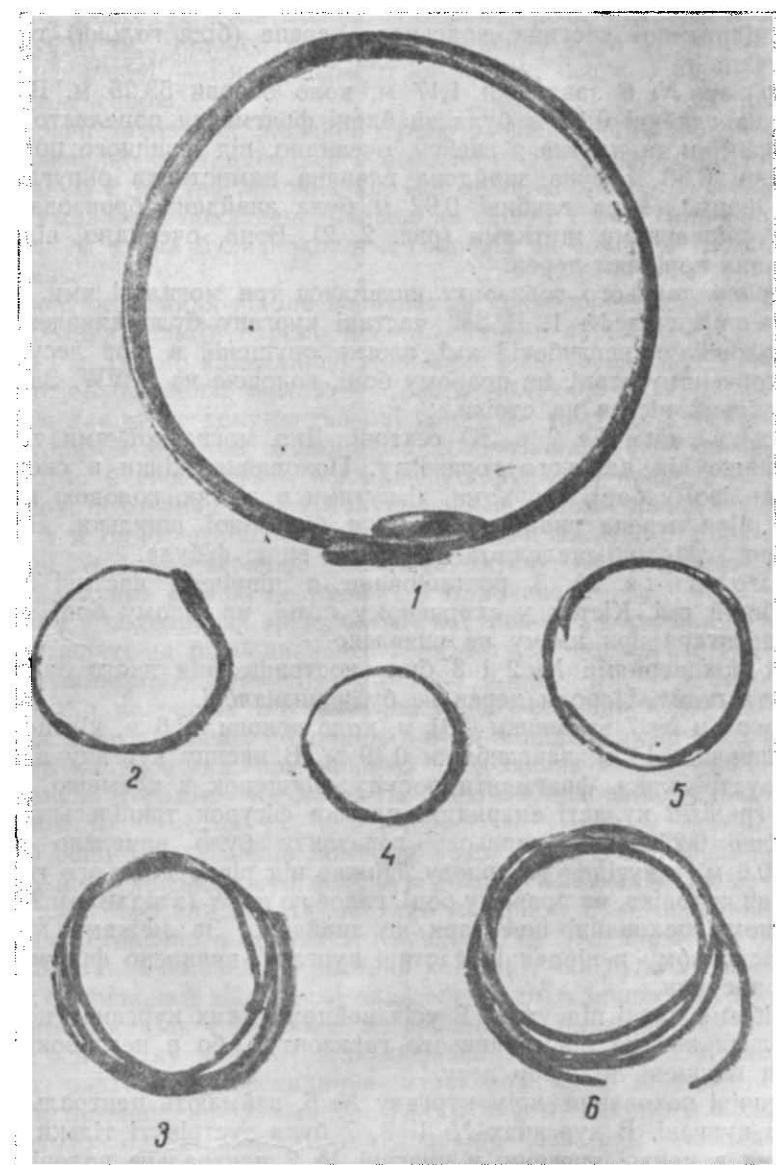

Рис. 3. Металеві прикраси з Войцехівського могильника, $\frac{1}{2}$ нат. вел.

стінки ями; браслет з бронзового дроту (рис. 3, 5), на корінні дерева, на віддалі 0,83 м від банки та на 0,62 м вище за неї, між банкою та

черепом дівчинки ребро свині та частина лопатки бика, браслет з бронзового дроту (рис. 3, 4), на правій ліктьовій кістці дівчинки, що лежала у південній стінці, бронзова шпилька (рис. 2, 3) між черепами дівчат.

В ногах дівчинок знаходилося поховання жінки-підлітка, в скорченому стані, на правому боці, головою на W. При ньому були знайдені: чаша з відпиленої частини людського черепа (біля голови) та кістки бика і свині.

Курган № 6 заввишки 1,17 м, коло основи 53,25 м. В насипу кургану на глибині 0,13 м були знайдені фрагменти попелястої лискованої кераміки та плитка з гнейсу, очевидно, від пізнішого поховання. На глибині 0,88 м була знайдена глиняна намистинка округло-циліндричної форми, а на глибині 0,92 м була знайдена бронзова фібула з двома спіральними щитками (рис. 2, 2). Вона, очевидно, відтягнута з поховання корінням дерев.

На рівні давнього горизонту виявилися три могильні ями.

Поховання № 1. В SW частині кургану було виявлено поховання чоловіка в неглибокій ямі, злегка опущений в шар лесу. Кістяк був у скорченому стані, на правому боці, головою на NWW. За спиною два кремінних вістря на стріли.

Поховання № 2 в SO секторі. Дно могильної ями так само трохи нижче від давнього горизонту. Поховання жінки в скорченому стані, на лівому боці, з руками, зігнутими в ліктях, головою на NOO. При ній біля черепа знайдена головка бронзової шпильки. До цього поховання, очевидно, належить зазначена вище фібула.

Поховання № 3 розташоване в північній частині кургану, в неглибокій ямі. Кістяк у скорченому стані, на лівому боці, головою на O, інвентаря при ньому не виявлено.

Між похованнями № 2 і 3 було кострище, від якого залишились вугілля та попіл. Породи дерев не були визначені.

Курган № 7 заввишки 0,91 м, коло основи 42,6 м, кільцевий рівчик завширшки 14 м, завглибшки 0,49 м. В насипу кургану з глибини 0,53 м зустрічались фрагменти посуду, відщепок з кременю, гнейсові плитки, гранітні кулясті знаряддя, уламки фігурок трипільського типу. На глибині 0,22 м від давнього горизонту було виявлено вогнище (0,58 × 0,6 м) з вугілля та попелу. Нижче від рівня давнього горизонту поховання чоловіка, на правому боці, головою на W (з відхилем 20° на N). При самому похованні інвентаря не знайдено. За межами могильної ями, в основному в південній частині кургану, виявлено фрагменти від дев'яти посудин.

Підіб'ємо деякі підсумки. В усіх войцехівських курганах поховання знаходилися або на рівні давнього горизонту, або в неглибоких ямах, що були опущені до шару лесу.

Чоловічі поховання, крім кургану № 6, займають центральне положення в кургані. В курганах № 1, 3, 7 були зустрінуті тільки чоловічі поховання в центрі кургану, в кургані № 2 центральне чоловіче поховання супроводили два жіночих поховання, одне з них було на північ від центрального, друге — на південь від нього, в кургані № 5 на SWW від центрального чоловічого поховання знаходилося потрійне поховання жінки-підлітка та двох дівчаток. Окрім треба відзначити подвійний курган № 4, в якому в одному кургані знаходилось тільки одне пох-

вання чоловіка в центрі, а в суміжному кургані три жіночих поховання. В кургані № 6 схема розташування поховань відмінна від розглянутих — всі поховання (одне чоловіче та два жіночих) були розташовані по колу.

У тих випадках, коли можна було спостерігати тип поховання, воно було скороченим. Чоловічі поховання звичайно були покладені на правому боці, жіночі — і на правому і на лівому, залежно від їх співвідношення між собою.

Чоловічі поховання звичайно бувають орієнтовані головою на захід, жіночі звичайно розміщувалися в основному за правилом антитези. Так, в кургані № 2 обидва жіночих кістяка лежали головою на схід, в кургані № 5 два були покладені головою на схід, а третій головою на захід, в кургані № 4 два були покладені головою на захід, а третій головою на південь.

Жіночі поховання ніколи не бувають покладені в одній ямі з чоловічими. Жінки лежать окремо від чоловіків, в окремих ямах. Це може свідчити і за те, що календарно вони були різночасові, хоч жінка і належала до похоронного комплексу свого чоловіка. Методика польової роботи не дає на це документальної відповіді, тому що кургани розкопувалися горизонтальними шарами без їх вертикальних перерізів, по яких можна було б спостерігати всі дальші порушення насипу.

Жіночі поховання бувають поодинокими і колективними. Так, в кургані № 5 в одній ямі були поховання жінки-підлітка і двох дівчинок. В кургані № 4 — поховання жінки та дитини. Ці поховання, з огляду на розташування кісток, безумовно, є одночасовими.

Часом в похованнях трапляються костища. В курганах № 4 і 6 вони були зустрінуті на рівні давнього горизонту, в кургані № 7 — над самим похованням.

Інвентар чоловічих поховань посутью відрізняється від жіночих поховань. При чоловічих похованнях були знайдені лише кремінні вістря на стріли та кераміка, при жіночих похованнях — бронзові прикраси та кераміка. Кераміка чоловічих та жіночих поховань не відрізняється між собою.

Розглянемо детальніше інвентар поховань. Ще в передвоєнний час інвентар войцехівських курганів був розподілений між двома музеями. З огляду на його важливість, частина матеріалу була передана до Центрального історичного музею в Києві, решта залишилась в Житомирському обласному музеї. Та частина колекції, яка була в Києві, за часи Великої Вітчизняної війни була вивезена разом з іншими археологічними цінностями України німецькими загарбниками, житомирська частина колекції в основному збереглася. Вона зазнала шкоди лише від кількаразового та раптового перекидання музею за часи німецької окупації з одного приміщення до іншого. Таким чином, хоч ми й були знайомі в основному з цією колекцією в довоєнні часи, нам удалося для цієї публікації *de visu* описати лише житомирську частину колекції², яку ми знову оглянули в травні 1945 р. Загублена решта її описується за даними рукопису С. С. Гамченка та наведеними ним фотографіями.

² Вона позначена інвентарними номерами Житомирського музею.

Кремінні вістря на стріли. Знайдені лише при чоловічих похованнях, по одному-два при кожному похованні. Вістря відтискової техніки двох типів: поздовжньо-листуватого та з невеличким широким черенком.

Бронзові прикраси. Всі вони мають один стиль — нахилено спірально-завиненого дроту.

1. Шпильки знайдені при трьох жіночих похованнях (курган № 2, пох. 3; курган № 5, пох. 2—3; курган № 6, пох. 2). У всіх цих похованнях головні шпильки знайдені тільки біля кісток черепа. Шпильки зроблені з бронзового округлого дроту, діаметром до 2—3 мм. Один кінець шпильки потоншений, другий — загнутий у головку.

Одна з цих шпильок має спірально завинену головку (рис. 2, 3). Дріт округлий, але ж верхня частина його, що переходить у головку, перетворена ковкою у чотиригранний дріт. Перед тим як закрутити дріт в спіральну головку, він був кілька разів повільно гвинтоподібно перекрученій. Головку шпильки складає 4—5 витків гранчастого дроту. Головка знаходиться збоку стрижня шпильки. Діаметр щитка — 2,7 см. Загальна довжина цієї шпильки 30,5 см (курган № 5, пох. 2—3; інв. № 2959).

На двох останніх шпильках головки тільки загнуті. На шпильці з кургану № 6 (рис. 2, 4) головка загнута широким кільцем діам. 1,1 см, на шпильці з кургану № 2 (рис. 2, 5) вона щільно притиснута до стрижня шпильки. Довжина першої — 16,5 см (кінець зламаний), довжина другої — 9 см (кінець зламаний).

2. Фібули із спіральними щитками. Знайдені при жіночих похованнях в двох курганах (курган № 2, пох. 2 та в насипу кургану № 6). В кургані № 2 застібка була знайдена *in situ*, серед струхлілих грудних кісток, в кургані № 6 вона була знайдена на корені дерева і, очевидно, була ним відтягнута з поховання № 2.

Фібула з кургану № 6 (рис. 2, 2) зроблена з одного куска округлого дроту. Обидва кінці дроту завинені в спіральні плоскі щитки в 6 зворотів спіралі, середина ж дроту перевита впоперек гвинтоподібно в 3 звороти навколо палички і, таким чином, горизонтально поєднує обидва щитки. Після того як щитки були закрученні, щоб спіраль не пружнила, вони були трохи розклепані; тому дріт на щитках має сплющений характер. Загальна довжина фібули 8,3 см; діаметр щитка 3,6—3,8 см (інв. № 2962).

Другий примірник з кургану № 2 — це лише один щиток з фібули описаного типу. Діаметр щитка — 4,6 см (рис. 2, 1).

Надзвичайно цікаві відомості про спосіб вживання цієї фібули подав директор Дубенського музею М. І. Островський. В його розкопах в с. Дитиничах під Дубном (1940 р.) в одному з курганів було знайдено трупоподібне спалення. На купі попелу лежала така сама фібула з двома спірально завиненими щитками, причому до витка спіралі, що поєднує ці щитки, була вstromлена бронзова шпилька. Таким чином, не всі шпильки є головні, а частина їх є, очевидно, шпильки-застібки до фібул.

3. Шийна гривня (рис. 3, 1), з товстого дроту із спірально завиненими кінцями. Знайдена була при шийних хребцях поховання № 3 з кургану № 2. Діаметр гривні 13 см, діам. витка — 2,5 см, діам. дроту — 0,5—0,55 см.

4. Браслети спіральні з тонкого дроту в $1\frac{1}{2}$, 2 та кілька зворотів спіралі. Браслети були знайдені при кістках руки в кургані № 2, пох. 2 та в кургані № 5, пох. 2. Діаметр дроту — 0,15 см.

Кераміка. Вся кераміка ліплена. В глині домішка крупнотовченій жорстви. Кераміка ясно та темнокоричневих відтінків. На одних посудинах поверхня згладжена досить добре, на інших — погано. Кераміка презентована таким типом посуду.

1. Мініатюрний горщикок баночного форми (рис. 1, 1). В глині домішка крупних зерен жорстви, що вільно виступають на поверхню посудини. Дно плоске, м'яко обім'яте. Коло вінців край товстіший. Орнаменту немає. На посудині ясно видно сліди вживання її на вогні (закопчення). Цілий. Заввишки 5,7 см, діаметр вінця — 4,5 см, максимальний діаметр — 5,1 см, діаметр дна — 3,3 см (інв. № 2884).

2. Глечик (рис. 2, 4). Глина з домішкою крупних зерен жорстви. Поверхня згладжена погано. Колір коричневочервоний. Орнамент на шийці та плачах. На шийці чотири рядки горизонтальних борозенок, зроблених гострим знаряддям, по плачах клинуваті заглибини. На посудині помітні сліди вживання на вогні (закопчене вінце). Цілий. Заввишки 11,8 см; шийка заввишки 3,6 см, діаметр шийки — 3,5 см, діаметр дна — 5—6 см (інв. № 2883).

3. Глечик того ж типу (рис. 4), що й передній, але ж трохи інших пропорцій. В глині домішка жорстви, поверхня добре згладжена. Колір чорнуватожовтий. Орнаменту немає. Сліди вжитку на вогні. Склейений. Заввишки 19 см; шийка заввишки 3,7—4 см; діаметр вінчика 12 см; максимальний діаметр 13 см; діаметр дна 7 см (інв. № 2882).

4. Високий глечик (рис. 5). Від глечика збереглася лише незначна кількість фрагментів, які, проте, дають можливість реконструювати форму. Домішка жорстви. Колір жовтуватокоричневий. Висока шийка глечика відмежовується від тіла посудини двосхилим рельєфним валиком, який і є єдиною прикрасою глечика. Орнаменту немає. Загальна висота глечика 36,5 см, шийка заввишки 14,5 см, діаметр горла 18 см, діаметр дна 14,6 см (інв. № 3926).

5. Банка (рис. 1, 6). Глина з домішкою крупних зерен кварцу, але ж зовнішня поверхня досить добре згладжена. Колір коричневожовтий. Сильно закопчена від вжитку. Максимальний діаметр проходить посередині висоти посудини. Від краю вінчика посудини на максимальний

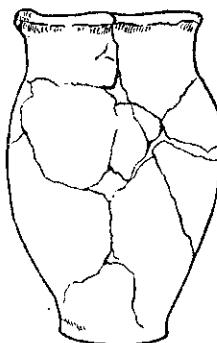

Рис. 4. Посудина з Войтешівського могильника.
1/3 nat. vel.

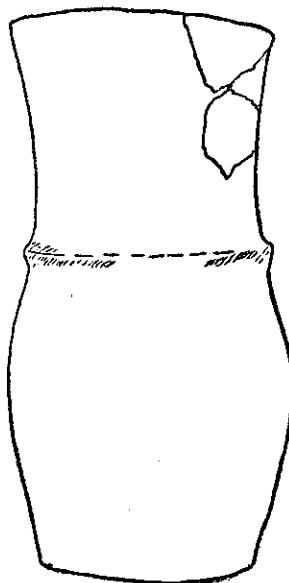

Рис. 5. Посудина з Войтешівського могильника.
1/3 nat. vel.

діаметр його опускається широко сплощена ручка. По шийці проходять дві поземих борозенки, по максимальній опуклості посудинки конічні пиптики, відтягнуті з самої глини посудинки. Пиптики симетрично розташовані. Загалом їх шість. Загальна висота посудинки — 12,18 см, шийка заввишки 5,2—6 см, діаметр шийки 13 см, діаметр дна 6,8 см. Посуд склеєний з 8 фрагментів (інв. № 2886).

6. Банка широка, не дуже висока, слабо профільована. Орнаменту не має. Заввишки 18 см, максимальний діаметр 25 см, діаметр дна — 16,5 см (рис. 1, 8).

7. Миска напівсферичної форми з плоским дном. Заввишки 4 см, діаметр отвору 7,5 см, діаметр дна 3 см (рис. 1, 3).

8. Миска зрізано-конічної форми з широким дном. Заввишки 13 см, діаметр отвору 28 см, діаметр дна 18,6 см (рис. 1, 7).

9. Невисока широкогорла посудинка („вазочка“, за С. С. Гамченком) з двома високостоячими ручками, які виходять з краю вінець і опускаються на боки посудинки по лінії її максимального діаметра. Ручки високо підімаються над вінцем посудинки і потроху переходят в край його, ніби витягуючи його. Нагорі ручки мають характерні виступи. Заввишки без ручок 10 см, з ручками — 14,2 см; діаметр шийки до 14 см, максимальний діаметр (осі ручок) — 17,5 см, з ручками — 21,5 см, діаметр дна 9 см (рис. 1, 2).

10. Вазочка з прямою, високою, злегка відігнутою назовні шийкою, з крутого профільованими плечима та з невеликим денцем. Орнамент борознистий. По шийці групами проходять вертикальні борозенки, по тілу посудинки широкі фестони трикутників, з чотирма-п'ятьма рядками борозенок. Вершини трикутників зрізані. Шийка від плеч посудинки відокремлюється однією борознистою лінією. Заввишки 14,5 см, діаметр отвору 15,5 см, діаметр плеч 18 см, діаметр дна 6 см (рис. 1, 5).

Крім описаних, в рукопису С. С. Гамченка згадується ще про інший посуд, як яйцеподібна урна з обім'ятим, але ж виразним дном, півкуляста мисочка з виразним дном тошо. Оскільки фотографії цих посудин не наведені і серед фондів в Житомирському музеї ми їх не знайшли, ми не можемо дати їм докладнішу характеристику.

Разом з тим мусимо зазначити, що не в усіх тих випадках, коли С. С. Гамченко по декількох фрагментах посилається на той або інший тип цілої посудини, він має рацію і стоїть на базі певних фактів. Так само мусимо зазначити, що трипільську кераміку з вірьовочною орнаментацією і з пиптами типу пізніше відкритого Городська, яка була знайдена в насипу курганів № 4 і 7, він помилково вважає за одночасову похованням і зв'язує з комплексами поховань.

Такі основні фактичні дані про Войцехівський могильник. Знахідки в с. Войцехівці не є поодинокими. Вони приєднуються до тої групи явищ, які характеризують середній період бронзи середньої та верхньої Наддністрянщини та відомі в польській літературі під назвою, з одного боку, білопотоцької групи (середня Наддністрянщина), з другого, Комарівської культури (верхня Наддністрянщина).

Культурні групи Білого Потоку вперше виявив І. Костржевський в 1925 р. в Білому Потоці, Чортківського району, Тернопільської обл.³.

³ I. Kostrzewski. Groby eneolityczne z skurczonemi szkieletami w Białym Potoku, Przegląd archeol. 1928, t. III, c. 9—17.

За провідну форму цієї культурної групи він вважав двовухий посуд і датує її енеолітом. В такому датуванні він спирається на типи поховання (скорчене поховання), на провідну форму кераміки (дровухий посуд) і аналогію її з енеолітичною керамікою Моравії та Австрії і на наявність у похованнях керамічної сокири (Білий Поток, поховання III). Він вважає, що ця культура походить з північноєвропейської, виникла під впливами, що йшли з заходу. Під назвою білопотоцької культури І. Костржевський об'єднує такі пам'ятки: поховання з Білого Потоку, кераміку з Жежави, Заліщицького району⁴, поховання з Городниці, Городенського району⁵, поховання з Дубна⁶ і кераміку з Підгір'я, Теребовльського району⁷. Правда, він настоює на повній близькості лише посуду з Білого Потоку, Жежави та Городниці.

У тому ж томі І. Костржевський надрукував нові матеріали з Кустовець, Новомиропільського району, що стали йому відомі з архіву І. Крашевського. В Кустовцях разом з дровухим посудом були знайдені також бронзові прикраси. Кераміку з Кустовець І. Костржевський пов'язує з білопотоцькою культурною групою. Тимчасом металеві речі промовляють за їх датування середнім періодом бронзи (ІІ—ІІІ). Виходячи з факту близькості кустовецької кераміки до енеолітичної білопотоцької, І. Костржевський вважає, що кустовецькі знахідки слід віднести до другого періоду бронзи, тому що в противному разі довге переживання енеолітичних рис у кераміці часу бронзи було б неправдоподібним. Зазначивши інші знахідки металевих речей на Україні, аналогічні кустовецьким, І. Костржевський вважає, що це є суцільна культурна, а може і етнічна, окрема від лужицької, група, що, мабуть, є далішим продовженням білопотоцької культури⁸.

Л. Козловський в своїй праці „Wezesna, starsza i średkowa epoka bronzu w Polsce“ до тих пунктів, що їх І. Костржевський об'єднує під назвою білопотоцької культури, додає ще Нагірянку, під Бугачем, яку він дослідив у 1923 р. Він не погоджується з Костржевським в його датуванні білопотоцької групи, як енеолітичної групи, та з його бажанням пов'язати її з північноєвропейськими культурами. Він вважає, що з білопотоцьких поховань лише поховання ІІ з кремінною сокирою може бути віднесене до періоду енеоліту, що не є ще доказом, що й решту поховань слід відносити до того ж періоду. Білопотоцьку групу Л. Козловський відносить до другого періоду бронзи, пов'язуючи її провідні форми — дровухі посудини — з такими ж з Угорщини та Румунії (група Buzau). Розміщення місцезнаходжень кераміки типу дровухих посудин вказує на її південне походження. На думку Л. Козловського, відкритим залишається лише питання, чи треба їх пов'язувати з групою паннонською чи з групою Buzau, причому більш правдоподібним їому здається останнє

⁴ Kopernicki. Poszuk. arch. w Horodnicy nad Dniestrem... Zbiór wiad. do antr. kraju, t. II, s. 68, tabl. III.

⁵ Там же, с. 47—53.

⁶ Przybylsawski. Repertoriunm zabytków przedhistor. Galicji Wschodniej. Lwów, 1906, с. 72, z. 1.

⁷ Demetrykiewicz. Poszuk. arch. w powiecie Trembowelskim, Materiały antr. arch., IV, с. 100.

⁸ Kostrewski. Kurhan szkieletowy z epoki bronzowej w Kustowcu, w pow. Zwiagelskim (Wołyń), Przegląd arch., t. III, s. 113—115.

припущення. Кустовецькі знахідки з бронзами та решту аналогічних знахідок з України Л. Козловський відносить до III періоду бронзи і, пов'язуючи їх з угорською бронзою, об'єднує їх під назвою подільсько-наддністрянської групи і підкреслює їх локальний характер⁹.

Досліди тридцятих років виявили посутньо нові матеріали, які дали можливість по-новому ставити та розв'язувати питання про бронзи в Наддністрянщині.

У 1934—1936 рр. Т. Сулімірський разом з Я. Грабовським провели розкопи курганів в околиці с. Комарова, на вододілі р. Луків і Ломниця, правих приток верхнього Дністра. На широкому могильному полі виявлено кілька курганих груп, які складалися з більшої або з меншої кількості курганів. Всього тут було розкопано 65 курганів¹⁰.

У курганах були виявлені трупоспалення та трупопокладення. Останні в скорченому стані. Обидва ці поховання звичай співіснували одночасно. В курганах були знайдені кераміка, бронзові речі та деякі знаряддя з кременю. Кераміка різноманітна. Вона найбільш характеризує комарівську групу. Серед неї слід відзначити теж двовухі вази та такі ж вази без вух. Надзвичайно характерні є форми високих глечиків з широким отвором і орнаментом з двосхилого валика, або з горизонтальних борозенок. Серед бронзових речей слід відзначити бронзові шпильки, наречні браслети із спірально завиненими щитками, підвіски і т. п. Основну масу курганів, виходячи з типів бронзових речей, Сулімірський відносить до II—III періодів бронзи. Найбільш давні кургани з Комарова дають часто серед іншої кераміки кераміку з шнуровою орнаментацією і датуються I періодом бронзи. Таким чином, можна простежити поступовий перехід від пам'яток першого періоду бронзи до пам'яток середнього періоду бронзи. Разом з тим з'ясувався і дальший розвиток Комарівської культури протягом пізнього періоду бронзи і навіть до передскіфського періоду.

На фоні цих дослідів білопотоцька група виявилася лише як локальна група, яка від пам'яток комарівського типу відрізняється лише типом поховання — вживанням кам'яних ящиків та плоских могил. Знайдена в ній кераміка відповідає комарівській в найбільш розвиненій фазі. Разом з тим білопотоцька група займає східне положення щодо пам'ятників комарівського типу. Сулімірський вважає, що білопотоцька група, одночасова з пам'ятками комарівського типу, виникла на фоні неолітичної культури кам'яних ящиків і зазнала сильних впливів семигородських форм кераміки та бронзи.

Кургани Волині та північного Поділля Сулімірський відокремлює в окрему культурну групу. Він вважає, що ще немає достатніх матеріалів для її характеристики.

У польській літературі склалася традиція пов'язувати ці пам'ятки періоду бронзи Наддністрянщини з фракійцями¹¹.

Войцехівський могильник цілком відповідає пам'яткам комарів-

⁹ L. Kozłowski, Wczesna, starsza i średkowa epoka brązu w Polsce. We Lwowie, 1928.

¹⁰ T. Sulimirski. Cmentarzysko kurhanowe w Komarowie koło Halicza i kultura komarowska, Bull. de l'Academie Polonaise des Sciences, Cracovie, 1936.

¹¹ L. Kozłowski. Zarys pradziejów Polski południowo-wschodniej, Lwów, 1939.

ського типу. Спільним є звичай ховати небіжчика під курганним насипом, в скорченому стані, та загальний характер інвентаря. Найбільш характерною є кераміка: тут ми зустрічаємо ті самі характерні вази з ручками (рис. 1, 2), що виступають понад край посудини, ваза того ж типу, але ж без ручок (рис. 1, 5), банка з одним вухом і з піптями по максимальному діаметру (рис. 1, 6) та глечики (рис. 1, 4; V, VI). В бронзах спостерігається менша близькість. Крім наручних браслетів із спірально завиненими кінцями (рис. 2, 1), що є формою спільною для обох могильників, слід відзначити шпильки, які відрізняються типом своєї головки. У Войцехівському могильнику головка шпильки спірально завинена, в Комарівському вона має характер шляпки. Новою формою є фібули із спірально завиненими кінцями, які відсутні в комарівському могильнику, але ж мають поширення на Волині і доходять до Дніпра.

Розглянемо аналогічні знахідки на Волині та на суміжних територіях Київщини й Поділля.

Недалеко від с. Войцехівки є другий пункт з аналогічними знахідками. Це с. Кустовці на р. Деревичці, лівому притоці р. Случ, кілометрах в тридцяти від с. Войцехівки. Тут, в 1852 р., при будуванні будинку в садибі поміщика було сплановано курган, в якому у великій кількості були знайдені людські кістки, а при них глиняні начиння та бронзові прикраси. Відомості за ці розкопи, а також малюнки знайдених речей, які збереглися в архіві проф. Коперницького, стали відомі лише в 1928 р., після їх надрукування І. Костржевським¹².

Неясним залишається тип поховання в Кустовцях. Оскільки мова йде про планування кургану, можна гадати, що поховання було на горизонті або в неглибокій ямі. В разі таке припущення відповідає дійсності, то тип кустовецьких поховань відповідає войцехівським.

При похованні було знайдено дві глиняні посудинки. Одна з них без орнаменту, з двома ручками, що йдуть від краю вінчика на основу високої шийки посудини (заввишки 13,1 см), друга тої ж форми, але ж більш широких пропорцій, з одним вушком та з чотирма конічними піптиками, розташованими групами попарно на протилежному боці. Орнамент складається з трьох трикутних фестонів із зрізаними вершинами, що йдуть по тілу посудинки і зроблені борозенкою, та з горизонтального ряду дрібних ямок, що зроблені на рівні конічних шишочок.

З бронзових прикрас були знайдені: 1) наручні браслети з товстого дроту, причому один кінець був загнутий назовні, а другий всередину, 2) шийна гривня, що закінчувалася такими самими спіральними завитками, 3) нагрудна прикраса з дроту (фібула) у вигляді двох спірально завитих щитків та перевита посередині, 4) бронзовий браслет з багатьма витками спіралі.

Таким чином, в Кустовцях були знайдені речі, аналогічні войцехівським, хоч вони і мають деякі свої відмінні. Новиною є браслет з багатьма оборотами спіралі.

З басейну р. Горині нам відомі два місцезнаходження з аналогічними знахідками. Одно з них знаходиться коло Сурмичей, передмістя Дубна. В 1896 р. Пшебиславський розкопав тут поховання з трупопокладенням

¹² Арх. карта Волинськ. губ., с. 31. I. Kostrzewski, Przyczynki do epoki bronzowej na Wołyniu. Przegląd arch. t. IV, s. 113—115, rys. 2.

в глибокій ямі (2 м). При похованні були знайдені дві посудини: одна з них двовуха, друга типу банки¹³.

Друге місцезнаходження походить з с. Дитиничей, поблизу від Дубна, де М. І. Острівський розкопав в 1940 р. п'ять курганів з трупоспаленням та з трупопокладенням. При похованнях була знайдена тилюва кераміка з одним вухом та опуклинами по максимальному діаметру, фібули того ж типу із спірально завиненими кінцями та шпильки¹⁴.

Бронзи, аналогічні войцехівським, відомі з ряду інших пунктів України.

Так, два аналогічні браслети із спірально завиненими кінцями були знайдені в 1896 р. в кургані з трупоположенням в с. Троянові, Житомирської області (р. Гнилоп'ять, притока р. Тетерева)¹⁵.

Такий саме браслет відомий з Уніві, біля Острога (р. Вілія). Умови знахідки не відомі¹⁶.

Такий же браслет з округлого масивного дроту із спірально завиненими кінцями відомий з б. Канівського повіту на Київщині. Умови знахідки не відомі¹⁷.

Гривня із спірально завиненими кінцями відома з м. Бара, Вінницької області (р. Рів, притока Південного Буга), при трупопокладенні разом із спіральним браслетом з бронзової тасьми¹⁸.

Фібула із спірально завиненими кінцями відома з Овруччини¹⁹.

Особливий інтерес викликають знахідки з Придніпров'я. В с. Теклино, біля Сміли, А. Н. Бобринський розкопав кілька курганів. В одному з них (СССХ—VII), ледве помітному, через що він був спланований при побудуванні хати, на рівні давнього ґрунту було знайдено поховання, очевидно, молодої жінки. Кістки були в порушеному стані, так що не можна було встановити типу поховання. Кістяк лежав головою на S. При ньому були знайдені: 1) глиняна чорна посудина, що розпалася, 2) маленька глиняна посудинка з чотирма пиптами та борознистим орнаментом, 3) кругла червона мисочка, 4) шийна бронзова гривня, кінці якої завинені в спіральні щитки, 5) два бронзові плоскі щитки з спірально завиненого дроту, очевидно, уламки описаної вище фібули, 6) глиняне прясельце з п'ятьма опуклинами. Це найбільш східна відома нам точка із знахідками близьких типів.

У решті курганів теклинської групи були скіфські поховання VI—IV ст. ст. до н. е.²⁰.

Теклинська посудинка з пиптами своєю формою найбільш наближається до войцехівської вазочки (рис. 1, 5). Вона також має борознисту орнаментацію похилими лініями, але ж ці борозенки цілком по-

¹³ Przybylski. Repertoryum zabytków przedhistorycznych Galicji wschodniej, Lwów, 1906, с. 72, ч. 1.

¹⁴ Матеріали ще не опубліковані.

¹⁵ Археологическая карта Волынской губ., с. 95. I. Kostrzewski, Przegl. arch. t. II, s. 182, примітка 94. Колекції Хойновського в Варшаві, № 182.

¹⁶ Археологическая карта Волынской губ., с. 95. I. Kostrzewski, Przegl. arch., t. II, s. 182, Музей Любомирських у Львові.

¹⁷ Ханенко, Древности Приднепров'я, К. 1889, вып. 1, с. 15, табл. XII, рис. 61.

¹⁸ I. Kostrzewski, Z badań... Przegl. arch., t. II, s. 182, примітка 96, музей Любомирських у Львові, п. 164 (1880).

¹⁹ Музей в Житомирі, інв. № 2728.

²⁰ А. Бобринский. Курганы и случайные археологические находки близ Смела, т. III, СПБ, 1901, с. 18, фіг. 40, табл. II, 4, 9; IV, 6.

кривають поверхню тіла вазочки до самого її денця. Крім того, на плечиках її є пиптики, які мають свої аналогії в кустовецькій і войцехівських банках. Отже, хоч теклінська посудинка і не являє собою повної аналогії з войцехівською керамікою, але ж вона має з нею багато спільніх рис. А це в свою чергу, враховуючи також аналогії бронзових речей, промовляє за культурну близькість волинських і наддніпрянських місцевознаходжень.

Характерні бронзи з зазначених пунктів — браслети або шийні гравні із спірально завиненими кінцями промовляють за датування войцехівського могильника середнім періодом бронзи. Проти цього не промовляють і інші бронзові речі з могильника. Фібули із спіральними щитками з'являються вже в першому періоді бронзи, але ж вони існують дуже довго і, таким чином, для більш пізннього часу є формою архаїчною. Виходячи з бронз войцехівського могильника, його, очевидно, слід датувати кінцем середнього періоду бронзи (1400—1200 рр. до н. е.).

Зазначені поховання в Білому Потоці І. Костржевський виявив випадково при розкопах поселення Трипільської культури. Вони були опущені в культурний шар трипільського часу.

З цього Костржевський зробив висновок, що Білопотоцька культура пізіша за Трипільську. В насипу войцехівських курганів № 4 і 7 були знайдені рештки Трипільської культури городського типу. Це дає документальну підставу вважати войцехівські кургани пізнішими, ніж етап С Трипільської культури. Т. С. Пассек датує етап С Трипільської культури 1700—1400 рр. до н. е., тобто другим періодом бронзи²¹. Якщо прийняти цю дату, то треба було минути якомусь часові, щоб на місці зруйнованого або покинутого поселення виник більш пізній могильник. Це міркування теж промовляє за датування войцехівського комплексу не раніш як III періодом бронзи.

З наведених нами фактів значення войцехівського могильника цілком очевидне. Войцехівський могильник дає можливість поєднати ряд аналогічних пунктів та поставити питання про характер культури на Волині за часів середнього періоду бронзи. Разом з тим він дає можливість поставити питання про культурну єдність в період бронзи населення широких просторів лісостепового Правобережжя від Дністра, по притоках Прип'яті, Горині та Случа та по правих притоках Дніпра (Тетерева), а можливо і навіть до самого Дніпра.

²¹ Т. Пассек, Трипільська культура, К. 1941, с. 19—20.

Е. ЛАГОДОВСКАЯ
(Киев)

ВОЙЦЕХОВСКИЙ МОГИЛЬНИК БРОНЗОВОГО ВЕКА НА ВОЛЫНИ

(По материалам С. С. Гамченко)

Резюме

В 1924 г. С. С. Гамченко произвёл раскопки курганов в с. Войцеховка, Ново-Миропольского района, Житомирской области. В курганах были обнаружены погребения в скорченном положении, на горизонте или же в неглубоких ямах.

Центральные погребения — мужские, ориентированные головой на юг. При них инвентарь: в незначительном количестве кремнёвые наконечники стрел и керамика.

Женские погребения расположены в стороне от мужских. Среди них встречаются совместные погребения с детьми или подростками. Инвентарь женских погребений богаче. Их сопровождают металлические украшения (см. рис. 2 и 3) и керамика. Керамика мужских погребений не отличается от керамики женских погребений (см. рис. 1).

Войцеховские курганы примыкают к той группе памятников, которые известны, как Белопотоцкая группа и Комаровская культура. По мнению автора, войцеховские курганы должны быть датированы III периодом бронзы.

Вс. ПЕТРОВ
(Ленінград)

ХАРЧОВІ РЕШТКИ З ПАСТИРСЬКОГО ГОРОДИЩА

У 1939 р. Інститут археології Академії наук УРСР спільно з Державним республіканським історичним музеєм у Києві провадив археологічну розвідку на відомому Пастирському городищі поблизу урочища Мілке Галушине, Златопільського району, Кіровоградської області УРСР. Керівництво роботами було доручено науковому співробітникові музею С. В. Коршенкові.

Одну з розвідувальних розкопин було закладено на площі в 20 м² у північному куті городища на віддалі 20 м від валу, який оточував його. Південна частина розкопин виявила рештки закладеної ще В. В. Хвойком траншеї, яка зруйнувала частину житлової споруди. В північно-західній частині виявлено рештки смітника, а в східному куті на глибині між 1,50 і 1,90 м від денної поверхні перерізано купу попелу з вогнища, під якою лежав плоский камінь, а під ним бронзова голка. В попелі вогнища виявлено: уламок круглої керамічної сковороди (типу немирівських, з вихідним діаметром в 25 см), кілька невирізаних фрагментів кераміки з гладкою неорнаментованою поверхнею жовторожевого кольору, шматок кальцинованої кістки, яка розпалася, і два зернисті звуглени шматки, здогадно прийняті С. В. Коршенком за „шматки хліба“.

Знахідки В. В. Хвойки датують період відкладання основного культурного шару Пастирського городища V—IV ст. ст. до н. е. Знахідки С. В. Коршенка самі по собі не є датуючими, але вони не суперечать датуванню В. В. Хвойки. Наближуючі елементи — керамічна сковорода, звичайний об'єкт скіфських часів, і бронзова голка, яка відповідає знайденим тут В. В. Хвойкою. Нарешті, розкопи 1939 р. частково захопили датований розкоп В. В. Хвойки. Отже, є досить підстав вважати, що їй зроблені у 1939 р. знахідки датуються V—IV ст. ст. до н. е.

Матеріали, зібрані на Пастирському городищі С. В. Коршенком, переховувались у фондах Державного республіканського історичного музею в Києві. Навесні 1941 р. звуглени „шматки хліба“ були передані авторові цих рядків для дослідження. Після зарисування та виготовлення препаратів їх повернуто до Києва.

За час перебування в музеї два шматки, зібрані на Пастирському городищі, розпалися на сім. Після старанного підбирання з'ясувалось, що окремі фрагменти „хліба“ краями підходять один до одного і разом

становлять майже половину зламаного по діагоналі коржа еліптико-ромбічної форми. Розміри реконструйованого коржа досягають 11,6 см завдовжки, 7,8 см завширшки (у найбільш широкій частині), 1,9 см (біля країв), 2,2 см (у центрі) завтовшки. На одній з поверхень коржа зберігся відбиток трьох пальців і частини долоні лівої руки. Рука, що лишила свій слід, відзначалася тонкою ліпкою, мала довгі, звужені на кінцях, пальці і вузьку долоню. На рівній в інших частинах поверхні коржа помітно кілька відбитків вугілля і сліди припеченого попелу. В цілому корж має не плоску, а злегка опуклу форму; висота опукlostі над горизонталлю в центрі доходить 1 см (рис. 1).

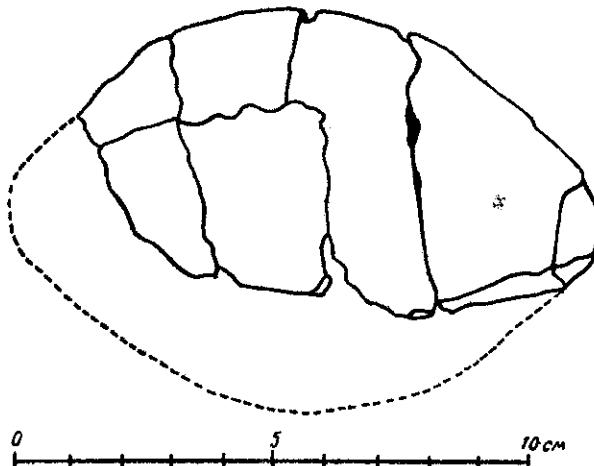

Рис. 1. Рештки коржа з Пастирського городища
2/3 нат. вел.

Матеріал коржа не звуглений, а скоксований; на свіжому зламі речовина його має легкий жирний відблиск, не мазка і не лишає риски на пластинці з бісквітного фарфору. Очевидно, звуглювання відбувалося при недостатньому доступі повітря через те, що шматок готового коржа впав у попіл, де й пролежав протягом багатьох віків. Про те, що в попіл потрапив уже готовий корж, а не півфабрикат його, свідчить опукла форма решток. Таку ж форму мають відомі нам коржі з швейцарських будівель на палях часів пізнього неоліту. Викликано це, як видно, тим, що, коли сирий корж з досить крутого тіста кладеться на розжарену поверхню, тонші краї пропікаються швидше і втрачають свою еластичність більшою мірою, ніж товстий центр, який і набуває опуклої форми під тиском утвореної водяної пари.

Відбитки вугілля і впечені частинки попелу показують, як і відбиток руки, що поверхня коржа дійшла до нас у своєму первісному вигляді. На підставі зовнішнього огляду і мікроскопічного дослідження поперечних шліфів можна зробити висновок, що корж мав цілком гомогенну будову. В основному як і в центральних частинах, так і на периферії, він має зернисту будову, причому ніяких ознак розшарування матеріалу немає. На шліфах до 93% поверхні припадає на зерна і щось із 7%

на аморфну вуглисту речовину. Відсутність концентрації аморфної речовини в однієї з поверхень підтверджує здогад, що корж був замішаний дуже круто, інакше при наявності зерна й сильно роздрібненої речовини неминуче сталася б диференціація, яка на викопних рештках виявляється в розшаруванні та розколюванні в площині, паралельній одній з поверхень. Уламки, на які розпався корж, мають кутасту, дуже неправильну форму.

Дослідження форми і розмірів зерен, з яких виготовлено корж, не залишає сумніву в тому, що він виготовлений з „шнона“, тобто з крупи, виробленої з „проса“. Обидві назви зберні. Зовнішні морфологічні ознаки не дозволяють точно визначити, до якого ботанічного типу належить зерно даного проса. Але, як показав в 1914 р. Ф. Нетолицький¹, і в цьому разі таке визначення все ж можливе. Відвіовані при виробленні крупів колоскові лусочки кожного виду злаків характеризуються формою своїх епідермальних клітин. У злаків клітинні стінки дуже насищені кремнеземом. Тому після остаточного випалення органічної речовини і усунення всіх мінеральних солей, крім кремнезему, можна дістати прозорі скляні скелети (їх можна було б назвати „силікограми“), на підставі яких і провадити визначення.

Крупи, з яких був спечений знайдений на Пастирському городищі корж, були дуже чисті. На зламі лише дуже зрідка можна помітити дрібні ділянки, що відзначаються на загальному чорному фоні своїм сильнішим, майже металічним блиском. Це й є скоксовані колоскові лусочки пересіяних зерен. Мікроскопічне дослідження показує, що „шноно“ коржа було зроблене із зерен волотчастого проса, *Panicum miliaceum* L. Важко піддається аналізові непрозора чорна аморфна речовина, що заповнює проміжки між окремими зернами крупів. Очевидно, вже в початковому стані ця речовина була позбавлена тих особливостей будови, які при мікроскопічному дослідження показали б скільки-небудь виразну морфологічну картину. І в цьому випадку допомагає метод силікограм. В кремністих рештках після спалення кислотами шматочків аморфної речовини можна спостерігати спаяні між собою по дві й по три клітини найдрібніших уламків епідермісу лусочек того ж волотчастого проса. Незважаючи на розгляд великого числа препаратів, в жодному з них не пощастило виявити кремністних клітин будь-яких інших злаків, про оброблення яких скіфами поряд із просом розповідає Геродот².

Мікроскопічний аналіз з цілковитою певністю встановлює, що корж з Пастирського городища був виготовлений з добре очищеного пшона, зробленого із зерна волотчастого проса, і був змішаний з досить високим процентом борошна з того ж проса. Високий процент борошна відрізняє вихідний матеріал скіфських часів від того пшона (із зерна того ж волотчастого проса), яке ми маємо тепер. Мікроскопічний аналіз дає посередньо деякі вказівки як на технологію вироблення коржа, так і на спосіб виготовлення крупів.

Як було вже зазначено, будь-яких відшарувань поверхень коржа виявити не можна. Поверхня коржа, що дійшла до наших часів, відпо-

¹ Fr. Netolitzky, Die Hirse aus antiken Funden, Berichte d. Wiener Akad. d. Wissenschaften Math. Naturwiss. Classe. Bd. 123, Abt. I. Wien, 1914, SS. 725—759.

² Геродот, Істория в девяти книгах. Перевод Ф. Г. Мищенко, т. I, М. 1888, с. 312 (кн. IV, 17).

відає первинній вихідній. Це говорить за те, що корж пекли, а не підсмажували. Експериментальна перевірка показує, що в останньому випадку насичений маслом шар відокремлюється, утворюючи корку, яка відшаровується після звуглювання зразка.

Спроба відтворити скіфський корж, виходячи з сучасних пшоняних крупів, успіху не мала. Корж, викатаний і сформований в руках із крупів, змочених водою чи молоком, не витримує наданої йому форми і розсипається ще до того моменту, коли можна його пекти. Не допомагає і домішка 7—10% борошна, виготовленого з цих же крупів, перетертого в фарфоровій ступці. Корж, виготовлений з пшона, звареного перед тим у вигляді каші, витримує наданої йому форми, але окремі кручини втрачають при цьому свою початкову форму, чого не спостерігається в коржі з Пастирського городища. В ньому крупи зберігають форму і розміри первинного просяного зерна і не мають ніяких ознак деформації від набрякання. Все це, правда, посередньо показує, що за скіфських часів крупи вироблялися якимось іншим способом, відмінним від застосованого тепер, і мали інші фізико-хімічні властивості.

Слов'янські назви „пшено“, „пшениця“, „пъшеница“ однаковою мірою зводяться до одного кореня з дієсловом „пъхати“, тобто товкти³.

Найдавнішим знаряддям, яким користалися, виготовляючи крупи, ми повинні вважати дерев'яну ступку, в якій товкли зерно, відокремлюючи від нього луску.

Дерев'яне начиння в археологічних знахідках зберігається надзвичайно рідко. Проте, дно дерев'яної ступки відоме з неолітичного селища на полях близько Робенгаузена в Швейцарії⁴. Було б, проте, помилкою вважати, що перероблювалося на крупи зовсім непідготовлене, тільки вимолочене з колосків, зерно. Добути придатні для їжі крупи простим товчінням вимолоченого зерна можна було, очевидно, тільки з небагатьох злаків, зерна яких не дуже охоплені колосковими лусочками. Так, наприклад, у нас колись робили крупи з зерна дикорослого злака — манника, *Glyceria fluitans* (L.) R. Br.⁵, а в Північній Америці із зерна злака „дикого рису“ *Zizania aquatica* L.⁶. Інакше стояла справа з нашими найзвичайнішими злаками: пшеницею, ячменем, вівсом і просом. Їх зерно, перше ніж товтки на крупи, попереду намочували у воді, добре просушували, часом повторюючи цю операцію. Лише після такої підготовки можна товчінням відокремити лусочки від зерна настільки повно, щоб дальнє пересіювання дало придатні в їжу крупи⁷. А зерно пастирського коржа було очищено дуже добре, краще, ніж наші сучасні сорти крупів.

³ Zelenin D., Russische (Ostslawische) Volkskunde в Trautmann R. und Vasmer M. Grundriss der slavischen Philologie und Kulturgeschichte, Bd. I, Berlin und Leipzig, 1927, S. 87.

⁴ Maurizio A., Die Geschichte unserer Pflanzennahrung von den Urzeiten bis zum Gegenwart. Berlin 1927, S. 276.

⁵ Krünnitz J. G., Ökonomisch-technologische Enzyklopädie oder allgemeine System usw. 149, Berlin 1828, S. 726.

⁶ Senks A. E., The wild rice gatherers of the Upper Lakes. — XIX annual Rep. of the Bureau of American Ethnology, 1897—1898, p. 2, Washington, 1900, p.p. 1013—1137 (особл. 1066—1070).

⁷ Телоухов А., К истории мукоольного производства в западной части Пермской губернии, Тр. Пермской губ. архивной комиссии, т. XII, Пермь 1915.

Збільшуючись в об'ємі при набряканні у воді, зерно розсуває охоплюючі його лусочки. При швидкому висушуванні нагріванням зерно зменшується в об'ємі швидше, ніж зсуваються лусочки. Підготовлене таким способом зерно вже досить легко вибити із плівок. В свою чергу зерно, просушуване нагріванням, крихкіше від того, що висохло на повітрі. Тому стовчене воно дає більше роздрібнених частинок у продуктах пересіювання, ніж сучасні крупи, обдирувані на крупорушках.

Крім відмін у фізичному стані, крупи, виготовлені з зерна, яке намочували і прогрівали, набувають ще й інших хімічних властивостей. Крохмаль, нагрітий до 150° , в змоченому стані підпадає гідролітичному розщепленню і, додаючи до своєї молекули воду, переходить в декстрин, речовину, що має більшу здатність склеювати при набряканні у воді. На відміну від крохмалю, який від діяння розчинів в йоді дає сине забарвлення, декстрин від йоду дістаеть червоний колір. Вивчаючи за допомогою цих барвних реакцій поперечні розрізи зерна, спершу намоченого у воді, а потім просушеного в муфельній печі при температурі $150-160^{\circ}$, можна легко простежити, як процес декстринізації поширюється вглиб зерна.

Спираючись на викладені вище міркування і експериментально перевіривши їх, пощастило відтворити скіфський просяний корж з сучасних пшоняних крупів. Крупи були сильно намочені в холодній воді, обсушенні зовні, нагріті в муфельній печі до $150-160^{\circ}$ і змішані з 7—10% борошна, одержаного з перетертіх і термічно оброблених тих самих крупів. Зроблені коржі мали недеформоване зерно і відносно слабку зв'язність, але достатню, щоб витримати наданої їм форми, коли їх перекладували і пекли. Мабуть такою ж відносно слабкою зв'язністю відзначався і корж з Пастирського городища. Попередня декстринізація, під час якої крохмальні зерна, набрякаючи, втрачають форму, цілком пов'язується із зісутністю (якщо не рахувати уламків насичених кремнеземом частинок епідермісу) в аморфній речовині морфологічно визначуваних елементів, які хоч і важко, але можна розпізнати на шліфах внутрішніх частин круп'яних зерен коржів.

Рештки виготовлених із зерна харчових виробів, може, й не така вже рідкісна археологічна знахідка. В польових звітах про розкопи доводиться часом зустрічати вказівки на те, що були виявлені рештки „тісто-подібної маси“ або просто „хліба“. Є такі вказівки і в працях В. В. Хвойки. Але в наших музеях таких решток немає. Досить велика кількість решток коржів неолітичної доби і ранньої доби бронзи відомі з будівель на палах Центральної Європи. Зразки їх, що зберігаються в музеях Швейцарії і Франції, були спеціально досліджені Мауріціо⁸, який, проте, мікроскопічним дослідженням не користувався. Всі описані ним коржі мали округлу форму і були приготовлені виливанням досить рідкого тіста на розжарену поверхню. Матеріалом для коржів служило грубо змелене зерно: в одних випадках пшено, в інших пшениця, суміш пшениці з пшоном, пшениці з ячменем або чистого ячменю. В тілі коржів досить багато піску (якого зовсім немає в пастирському коржі) — сліди спра-

⁸ Maurizio A., Verarbeitung des Getreides zu Fladen seit den urgeschichtlichen Zeiten. Anzeiger für schweizerische Altertumskunde, N. F. Bd. XVIII, Zürich 1916, SS. 1—130.

цьовання жорен від розтирання зерен. В результаті уживання дещо рідшого тіста речовина коржів більш або менш диференціювалася, і зерна зосереджені здебільшого біля однієї з поверхень. А втім, тісто було замішане досить круто: всі зразки мають куполоподібну опуклу форму, а не пухирчасту, як це було б при дуже рідкому тісті. Діаметр коржів від 10 до 18 см, товщина від 0,2 до 2,5 см. За наявними описами, центрально-європейські коржі мають мало спільногого з коржем з Пастирського городища. Основою їх були не крупи, а в більшій або меншій мірі змелене зерно. Мауріціо розглядає їх як справжні хлібні вироби, в яких виявлено всі ступені переходу від власне коржа (*Fladen*) до „випеченої в попелі хліба“ (*Aschenbrot*), того, що до наших днів збереглося в Польщі під назвою „*rodplotyki*“ (дослівно „під малим полум'ям“), роблячи які, користуються борошном грубого помелу, в якому багато роздрібненого зерна.

Паралель для зразка з Пастирського городища знайшла не на заході, а на сході, але належить вона до трохи пізніших часів.

У 1939 р., коли зробив на Україні свою знахідку С. В. Коршенко, в Киргизії, біля входу в долину річки Кенкол, правої притоки ріки Талас, А. Н. Бернштам виявив ряд катакомбних поховань під могильними насипами. Інвентар дозволив датувати їх першим століттям н. е. і зв'язати їх з гуннами, які проникли в цей час в Середню Азію. Одно з поховань (могила № 9) було зафіковане цілком і перевезене в Державний Ермітаж у Ленінграді⁹. Поряд з черепом жіночого кістяка стояло дерев'яне блюдо, на якому лежало сім коржів з добре очищених пшоняних крупів, виготовлених із зерна волотчастого проса *Panicum miliaceum* L. Нашим дослідженням цих коржів встановлено, що формою своєю вони тотожні з коржем, реконструйованим з Пастирського городища, і відрізняються від нього лише трохи меншими розмірами (11 см завдовжки, 7 см завширшки і до 1,3 см завтовшки). Коржі збереглися незвугленими, очевидно, в Киргизії коржі були покладені у формі „півфабрикату“ і збереглися непеченої, лише завдяки дуже сухому режимові зберігання в катакомбах. Крохмаль пшеничних зерен частково від йоду забарвлюється в синій колір, частково в червоний. Це свідчить про його декстринізацію. Найвидільніше коржі відігравали тут роль символічного зображення їжі, з якою ховали небіжчика згідно з дуже складним ритуалом поховання. Звичаї, пов'язані з похоронним ритуалом, частенько дуже давнього походження; як архаїчну форму їжі можна розглядати і коржі Кенкольського могильника. Таке припущення значною мірою згладжує відстань майже в півтисячоліття, яка відокремлює в часі знахідку на Україні від знахідки в Киргизії.

Автор вже відзначав, що взагалі рештки їжі, зокрема хлібних виробів, становлять собою виняткову рідкість в наших музеях. Нині можна говорити лише про ступінь схожості або несхожості відомих нам поодиноких зразків. Для будь-яких широких узагальнень час настане лише тоді, коли призирається достатній фактичний матеріал. А матеріал почне надходити лише після того, як йому буде приділено належну увагу. Ось чому ми й зупиняємося, може й докладніше, на описі аналізу знахідки

⁹ А. Н. Бернштам, Кенкольский могильник. Археологические экспедиции Государственного Эрмитажа, вып. II, Л. 1940, с. 10.

з Пастирського городища, що стала доступною для дослідів лише завдяки винятковій увазі С. В. Коршенка.

Може, ця стаття приверне увагу археологів, які працюють в польових умовах, і до безформних уламків вугілля і сприятиме зборові нових матеріалів. А досліди їх дозволять висвітлити ті сторінки з історії матеріальної культури, які досі лишалися в тіні.

Вс. ПЕТРОВ
(Ленінград)

ПИЩЕВЫЕ ОСТАТКИ ИЗ ПАСТЫРСКОГО ГОРОДИЩА

Резюме

Пастырское городище (Златопольский район, Кировоградской области УССР) скифов-земледельцев датируется V—IV вв. до н. э. Разведка С. В. Коршенка в 1939 г. вскрыла на городище остатки жилища. В золе очага были обнаружены обугленные куски зернистого сложения и фрагменты круглой сковороды, типичной для скифского времени.

Подборка кусков позволила восстановить около половины лепёшки, сохранившей на одной из поверхностей оттиски трёх пальцев и части ладони. При реконструкции размеры её определены в 17,3 см длины, 7,8 см ширины и от 1,0 до 2,2 см толщины. Микроскопический анализ зёрен, слагающих лепёшку, и аморфного вещества (занимающего до 7% площади шлифов) показывает, что лепёшка была приготовлена из хорошо очищенной крупы и муки из зерна метёльчатого проса (*Panicum miliaceum L.*). Никаких примесей в массе не обнаружено; поверхностные слои не отслаиваются; вещество лепёшки вполне гомогенно. Лепёшка была испечена, а не поджарена.

Попытка воспроизвести скифскую лепёшку из современной крупы не удалась. Только после того, как крупа была намочена в воде, нагрета в муфельной печи до 150—160° (в результате чего часть крахмала декстринизировалась) и смешана с 7—10% муки, полученной истиранием термически обработанной крупы, удалось воспроизвести лепёшку, аналогичную найденной в 1939 г.

Скифская лепёшка совершенно не похожа на те лепёшки „*Fladen*“, которые известны из палафитт Центральной Европы и были исследованы в 1916 г. Маурицио. Наоборот, по форме и технике приготовления находке на Пастырском городище совершенно аналогичны те лепёшки, которые обнаружил А. Н. Бернштам в Киргизии, в гунском погребении I в. н. э. Найденные в Киргизии лепёшки входили в состав погребального инвентаря и имеют, повидимому, отношение к ритуалу похорон.

В наших археологических музеях образцы древних пищевых остатков слишком малочисленны, чтобы на основании их можно было делать широкие обобщения. Статья, детально излагающая весь ход анализа остатка, имеет задачей привлечь внимание археологов к сбору подобного рода материалов.

Д. ЛЮСТГАВС

(Львів)

ТОРГІВЛЯ ДЕРЕВОМ У СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ

(V—IV ст. ст. до н. е.)

I

Використовування дерева пов'язане з найдавнішими етапами людської культури і є однією з найранніших форм людської праці. Саме дерево як матеріал, що майже скрізь зустрічається, доступний і легкий до обробки, — є одним з найпервісніших матеріалів, якого людина навчилася вживати як примітивну зброю, як підпал до вогню, як матеріал на будову домів, приладдя, статуй і т. п. Це — матеріал, необхідний у господарстві й поширений вже в палеолітичну добу. З розвитком цивілізації зростає значення дерева, зокрема як головного матеріалу, вживаного для будівництва кораблів.

Дерево відігравало визначну роль також і в стародавній Греції.

У рамках короткої статті, яку ми присвячуємо питанню про торгівлю деревом у стародавній Греції, ми можемо розглянути наявний матеріал у формі загального нарису і обмежуємося тільки з'ясуванням деяких подробиць цієї справи, зокрема розміщення лісових районів та торговельних шляхів, якими деревні продукти приходили до центрів споживання.

Найважливішим джерелом у питаннях про заліснення областей у періоді V—IV ст. ст. до н. е. та про продукцію і вживання дерева в господарстві, є праця Феофраста: „Історія рослин“, яка становить своєрідну енциклопедію дерева і має бути якнайгрунтовніше використана в усіх дослідженнях питання, яке ми тут розглядаємо. Значення цього джерела підносить обізнаність автора з технічними якостями дерева та з широким обсягом його застосувань.

„Натуральна історія“ Плінія Старшого щодо теми нашої статті могла бути використана головно до заліснення Італії. З інших джерел першорядне значення мають Страбон, Полібій і так звана *Geographi Graeci Minores*.

Ми використали, нарешті, повідомлення Фукідіда й Геродота в тій частині, в якій вони могли стати в пригоді для пояснення нашого предмету.

Наша конструкція торговельних шляхів і розміщення лісових територій спирається майже тільки на стародавніх авторів. Тільки там, де джерел нема, а досліди сучасної історичної географії (Bursian, Neumann-Partsch, Philippson, Oberhummer) давали можливість реконструкції стану в V—IV ст.ст., така спроба була зроблена, звичайно, з великою обережністю.

Археологічного матеріалу для висвітлення питання про оброблення, транспортування й технічне застосування дерева небагато. Ми використали подекуди матеріал, опублікований Блюмнером, Кестерем і Шалем².

Щодо сучасних праць треба зазначити, що систематичного опрацювання питання про торгівлю деревом у стародавній Греції немає.

II

У стародавній Греції процес використовування дерева, від необробленого стану (*ξύλον*) до стану, який надається йому для практичних цілей (*έλη*), небагато відмінний від способів, вживаних і тепер. За Феофрастом, стародавні греки мали докладні відомості не тільки про способи вирубки й корчування дерева (*ξύλα τέμνειν*, *ξύλα λοῦν*), але й про час, що є найвідповіднішим для виконання цієї праці³. Звертаємося далі на себе увагу обсяг їх знань про якість дерев з погляду їх придатності для виготовлення певних виробів щоденного вжитку. Вони досліджували структуру дерева, прирівнюючи його до людського організму, кору — до шкіри, волокна — до м'язів, стрижень — до кісток, вони спостерігали розвиток і густоту шарів дерева, вміст води в дереві, технічну цінність його залежно від походження і т. д.⁴. Греки намагалися протидіяти скривленню дерева від скрутів волокон (*στρέφεσθαι*, *se torquere pandari*), старалися прискорити процес сушіння, надтинаючи дерево ще в лісі або висушуючи його на повітрі, в диму і навіть у гної.

Виготовлений деревний матеріал, дошки тощо вони в міру потреби збивали цвяхами (*χλός*), клямрами, чопами (*γόμφος*) і були обізнані навіть з скріпленнем так званого „хвоста ластівки“ (*πελέκινος*), тобто з технікою, подібною до сьогоднішньої, склеювали їх риб'ячим або кістяковим клеєм (*κόλλα*), причому описані форми оброблення дерева були вживані з надзвичайним успіхом в одній з найважливіших ділянок стародавнього будівництва, саме в будові кораблів (*ναυπηγία*). Важливою ділянкою використовування дерева була, нарешті, дестилляція дерева, щоб дістати деревне вугілля й смолу, потрібну до конопачення кораблів (випалювати дерево: *ἀνθρακεύειν*, смолу: *πίσσαν καίειν*⁵).

Використовувалися в стародавній Греції майже всі відомі тепер породи дерев, насамперед сосна (*πεύκη*, *pinus*), смерека (*πίνυς*, *picca*), ялина (*ελάτη*, *abies*). Це були дерева, що мали універсальне технічне

² H. Blümner, Technologie und Terminologie d. Jew. u. Künste bei Griech. u. Röm. (Leipz. 1879) 11, c. 336 sg. H. Schaal, Vom Hausenhandel zum Welthandel Leipz. 1931, табл. 14, 1. O. Köster, Das antike Seewesen (Berlin 1923), табл. 1, 3, 18, O. Jahn, Ber. d. s. L. d. W. t. 1861, Ph. hist. p. 332—40; 1868. p. 312.

³ Theoph, Hist. pl. V, 1, 1; Poll. Onom. VII, 109.

⁴ Theoph, Hist. pl. I, 2, 5. Plin. N. H. XVI, 181.

⁵ Theoph, Hist. pl. III, № 8, 5; IX, 3, 1; Plin. XVI, 52.

застосування, а саме — на будову домів, меблів, приладдя та передусім на будову кораблів, на щогли тощо, до такої міри, що вживаний Феофрастом термін *ξύλα ναυπηγίου*, *ναυπηγίους* ім'я (корабельний матеріал) звичайно означав ялину, смереку або сосну⁶.

Крім цього, були вживані: дуб (*φέρνης*, *quercus*) — на виготовлення плугів, приладдя, корабельних трапів; бук (*δεξύη*, *fagus*) — для виготовлення меблів, деревної галантереї, кораблів; клен (*σφένδαμνος*, *acer*) — переважно для виготовлення меблів; ясен (*μελία*, *fraxinus*) — для внутрішнього оформлення кораблів, виготовлення меблів та зброй; берест (*πτέλεα*, *ulmus*); тис (*μῆλος*, *taxus*); букшпан (*πύξος*, *buxus*); кедр (*κέδρος*, *pinus cedrus*) — дуже важливий матеріал для будови кораблів, зокрема щоголі; кіпаріс (*κυπάρισσος*, *cypressus*) та багато інших.

В описі технічного використання дерева у Феофраста впадає в око кількість різних порід дерева, вживаних для господарських потреб, тільки частина яких вказана вище. Феофраст називає як технічно використовувані навіть такі породи дерева, як верба або боз, не говорячи вже про ялівець, оливку або фігур, отже дерева, яких тепер для промислових потреб взагалі не вживають. Це пояснюється примітивними умовами стародавнього господарства, труднощами транспортування з віддалених місць, що примушувало населення користуватися кожною породою дерева, що росло поблизу.

Крім цього, експлуатація лісового господарства в старовину не знає охорони лісу, не опирається, як у наші часи, на принципи використання самого лише приросту дерева, без порушення лісової основи, а, навпаки, намагається добути з лісу максимальну кількість деревної сировини, хоч би знищеннем лісового масиву. Якщо взяти на увагу, крім цієї односторонньої експлуатації, винищування лісів при корчуванні, щоб здобути землю під обробіток, випалювання величезних областей при дестилляції смоли та деревного вугілля, різного роду лісові шкоди тощо, то неважко зрозуміти, що Греція, яка в архаїчну добу була сильно залиснена, вже в V ст. стає країною, бідною на дерево. Прикладом може бути Аттика, про яку згадує Платон, а саме, що узгір'я, з яких ще за його пам'яті брали дерево на будову, тепер дають притулок тільки бджолам⁷. В пізніші сторіччя винищенні лісів було таке велике, що Сулла був змушенний під час облоги Афін вирубити священні гаї, щоб добути дерева для побудови облогових машин.

III

Стародавня Греція дійшла таким чином до гострої нестачі дерева, до деревного голоду — економічне явище, специфічне, зрештою, не тільки для Греції, а й для інших країн, наприклад Єгипту, де перекази згадують про експедиції фараонів по сірійське дерево вже в III тисячоріччі⁸.

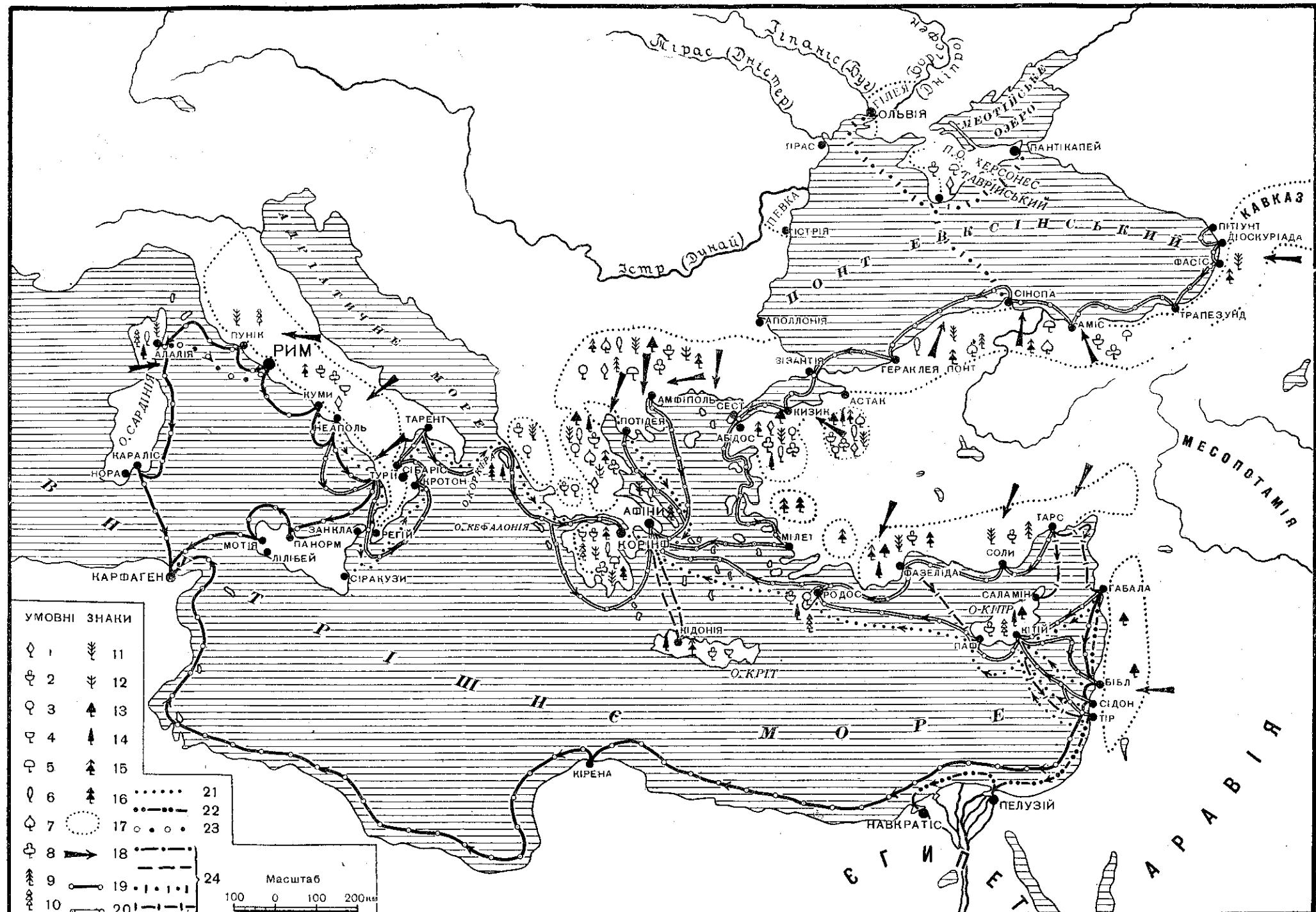
З огляду на першорядне значення дерева не тільки в будівництві домів, а й перш за все в будівництві кораблів, зрозуміло, що для морських держав стародавньої Греції — Афін, Коринфу — забезпечення

⁶ Theophr. Hist. pl. IV, 5, 5; V, 23 i Thuc. IV, 108; VII, 25.

⁷ Platon, Critius, III; Paus I, 32, I; Paus III, 26, 6.

⁸ Sethe, Sitzungsber. d. Berl. Ak. d. Wiss. XV, 1906, s. 356.

ТОРГІВЛЯ ДЕРЕВОМ В ГРЕЦІЇ V—IV ст. до н. е.

1. Ясен.
2. Дуб.
3. Бук.

4. Явр.
5. Берест.
6. Букшпан.

7. Горіх.
8. Клен.
9. Смерека.

10. Пінія.
11. Яліна.
12. Тис.

13. Кедр.
14. Кипарис.
15. Сосна.

16. Модрина.
17. Лісиста територія.
18. Територія експорту.

19. Шлях до Карфагена.
20. " " Афін.
21. " " Корінфа.

22. Шлях до Єгипту.
23. " Рима.
24. Можливі шляхи експорту.

догозу дерева є справою найбільшої ваги. Кількість кораблів, тріер, до-
ходила в Афінах в V—IV ст. до 300, вони часто потребували ремонту,
нищилися або йшли на дно під час війни. З цієї причини вже в VI ст.
і навіть раніше помічаються настійливі намагання Афін і Корінфу здо-
бути панування над областями, які відкривали шлях до лісових масивів.

Таких областей, як відомо з Феофраста, в Греції V—IV ст. ст. до
п. е. було небагато. В Європі — Македонія, Фракія, Італія, в Азії —
Кілкія, країни Сінопа й Амізу, околиці мізійського Олімпу й гори Іса,
зрештою Сірія — багата на кедрове дерево, яке вживали для будування
кораблів. Як дальші центри експорту дерева можна згадати, за Фео-
фрастом і Страбоном, Колхіду, острови Кірнос (Корсіку) й Кіпр⁹.

З названих вище районів заготівлі та експорту дерева перше місце
займає Македонія, в якій росло багато порід дерева найкращої якості
та в чималій кількості (ялина, смерека, сосна, дуб, клен, тис, ясен, бер-
рест, бук, букшпан). Тому македонське дерево (*ξύλα μακεδόνικα*) й оз-
начало в Греції найвищої якості деревні породи. Друге місце щодо яко-
сті займало дерево з Понту, третє — дерево з Ріндаку, тобто північної
Фрігії¹⁰.

Окреме місце посідала Італія, про яку не раз згадують Феофраст
і Пліній як про місце зосередження доброго корабельного матеріалу, на-
самперед соснового й букового, величезної довжини¹¹.

Материк Греції мав небагато дерева, як про це вже була мова ви-
ще. Деякі місцевості, наприклад, Ета-Парнас, Аркадія, Евбея, в яких
були більші лісові масиви, були незручні до експлуатації лісів або тому,
що якість дерева була в них низька, як про це свідчить Феофраст, або
тому, що транспортні умови були погані.

Заслуговують уваги острови Кірнос (Корсіка) й Кіпр. Корсіка була
в старовину дуже густо заліснена, але умови заготівлі деревини на го-
ристому острові були дуже тяжкі¹². Тому карфагеняни й римляни, за-
цікавлені в експлуатації природних багатств цього району, примушенні
були обмежуватися використанням тут лісів тільки в окремих випадках.
Кіпр в ерхаїчну добу був класичним осередком оброблення деревної про-
дукції, і, як говорить Страбон, експлуатація лісів була дозволена царями
Кіпру кожному, хто б цього бажав. В часи Феофраста експлуатація була
обмежена, очевидно, тому, що близче розташовані райони були вже
вирубані, експлуатації ж районів усередині острова перешкоджали труд-
нощі транспортування. Проте Кіпр лишався районом, багатим на дерево,
і в римську добу¹³.

Можливим районом експорту дерева ми вважаємо ще о. Кріт, силь-
но залиснений, з якого могли користуватися Корінф і Афіни.

На Північному Причорномор'ї, зокрема на території, що
найбільше нас цікавить, в околиці Ольвії й на Тавридському Херсонесі,

⁹ Theophr. III, 15, 5; IV, 5, 5; V, 8, I; Strab. XI, 497, XII, 546; XII, 684.

¹⁰ Theophr. V, 2, I.

¹¹ Theophr. I, 9, 5; IV, 5, 5; Thuc. VI, 90; Plin. XVI, 19, 39, 40; 66, 72;
195—8.

¹² Theophr. III, 15, 5; V, 8, I; Plin. XVI, 71.

¹³ Strab. XIV, 684; Theophr. V, 8, 2; Expos. mundi (Geogr. Lat. Min. Riese.
63) Amm. Mare XIV, 8, 44.

ліси зустрічаються тільки спорадично, як, наприклад, у згаданій Геродотом Гілеї в гирлі Бугу й Дніпра¹⁴. Корабельного матеріалу, зокрема ялини, смереки й сосни, там зовсім не було, були тільки дуб, берест і ясен, але, як підкреслює Феофраст, вони були поганої якості¹⁵. Країни Північного Причорномор'я були примушенні, таким чином, вивозити дерево з інших районів. Заліснена була, мабуть, дельта Дунаю, як вказує назва цього району — Певке.

IV

Головним центром імпорту дерева в V—IV ст. ст. до н. е. були Афіни, Корінф, Қарфаген.

Експансія Афін ішла в східному напрямі. Вже в VI ст. Афіни роблять перші зусилля оволодіти чорноморським басейном. Доказами цього є опанування пісістратидами Сігейону на азіатському березі Геллеспонту та фракійського Херсонесу. В пізніші століття ця політика Афін послідовно продовжується. Заснування Афінського морського союзу, експансія Перікла на Чорне море — це поодинокі етапи цієї політики, які забезпечували монополістичне становище Афін в чорноморській торгівлі. Афіни контролювали весь імпорт і експорт з Чорноморського басейну й диктували умови цієї торгівлі відповідно до своїх інтересів. Аrenoю афінської експансії на морях були також Македонія й Фракія, на узбережжі якої після кількох невдалих спроб було засноване, нарешті, місто Амфіполіс (437 р.), визначний порт, з якого вивозили дерево¹⁶. Далі джерела вказують на торговельні зв'язки Афін з Кілікією¹⁷, з Лікією (Фазеліс)¹⁸, з Сірією¹⁹, й, нарешті, з Великою Грецією, де експансія Афін починається з половини V ст. — від заснування афінської колонії Турії (444 р.)²⁰. Доведені також торговельні зв'язки Афін з Непаплем і з Регійном, які, як говорить Фукідід, — були від незапам'ятних часів у союзі з Афінами²¹.

Другий великий грецький торговельний центр, Корінф, репрезентує морські інтереси Пелопонеського союзу. Напрям корінфської торгівлі лісом іде головним шляхом на захід, до Італії та Сіцилії²². Ця торговельна експансія Корінфу на захід розвивалася паралельно з афінською експансією на схід. Вона мала також на меті, головним чином, забезпечення довозу найважливіших засобів щоденого вживання, збіжжя й дерева для будівництва кораблів, а саме: збіжжя з Сіцилії, дерева з Італії.

Разом з тим Корінф не залишає зусиль, щоб влаштуватися на узбережжях Македонії, де вже коло 625 р. заснована була корінфським тираном Періандром багата й сильна колонія Потідея. Потідея після

¹⁴ Herod. IV, 19.

¹⁵ Theoph. IV, 5, 3; Plin. XVI, 138.

¹⁶ Herod. V, 23; Thuc. IV, 108; Strab. VII, 331; Plut. Demetr. 10; Diod. XX, 46. J. Parastavru, Amphipolis Geschichte u. Prosopogr. (Klio 24 Beih. 1986) c. 7.

¹⁷ Theoph. IV, 5, 5.

¹⁸ Thuc. II, 69; Plut. Kimon 12; Demosth. ea Lacs, p. 935.

¹⁹ Theoph. IV, 5, 5; Thuc. II, 69.

²⁰ Diod. XII, 10; Strab. VI, 263.

²¹ Thucyd. III, 86; C. I. A. I, 33; IV, I, 33 a i.

²² Tim. tr. 53 Müll; Thuc. VI, 3—5; Beloch Gr. Gesch. sg. 1² 2,224 sg. Busolt Gr. Gesch. 1² 641 sg.

перських війн була змущена увійти до Афінського морського союзу. Проте зв'язок з Корінфом не переривався. Кожного року до Потідеї призначали з Корінфа надзвичайного урядовця, епідеміурга. Ці зв'язки між Потідеєю і Корінфом приводять нас до висновку, що Корінф, крім італійського дерева, був забезпечений також деревом з Македонії, через Потідею.

Завдяки давнім зв'язкам між Корінфом і Сірією, Корінф одержував звідти кедрове дерево для будови кораблів.

Третій визначний центр імпорту дерева — це Карфаген, який, бувши спочатку колонією Тіру, поступово розвинувся в потужну морську державу. Областю експлуатації Карфагеном деревної сировини була також Італія, зокрема північна, етруська частина її, з якою Карфаген лишався в тісних, джерелами зафікованих, зв'язках²³. Зважаючи на відоме деревне багатство о. Кірнос (Корсіка), де спочатку поселилися фокейці, і на факт, що цих колоністів вигнали з Корсіки карфагеняни спільно з етрусками (548 р.), можна припустити, що Корсіка також була областю, з якої дерево експортували до Карфагену²⁴.

Довіз дерева з Сірії до Карфагену пояснюється тісними зв'язками між Карфагеном й сірійськими містами.

Єгипет, як центр імпорту дерева з Сірії, засвідчений джерелами. Про імпорт кедру з Лівану є й фігуральні зображення. Імпортний шлях з Кіпру пояснюється тісними торговельними й культурними зв'язками між Єгиптом і Кіпром вже від III тисячоріччя. Як факультативні райони експорту дерева до Єгипту шляхом через Кіпр можна прийняти ще Лікію-Кілікію²⁵.

Про довіз дерева з Корсіки до Риму є у Феофраста одна загадка, а саме про транспорт дерева плотами через море²⁶. В V—IV ст. Рим на морі не відігравав жодної ролі, тому й зрозуміло, що він великих кількостей дерева не потребував.

Як факультативний район імпорту дерева треба прийняти і Ольвію—Херсонес. Це країна, як вже згадано, бідна на дерево, тому що там росли тільки такі породи дерева, як дуб, чинара й ясен, а не було ялини, смереки й сосни, — які постачали до Ольвії, найімовірніше, з Сінопа, з яким були давні торговельні й культурні зв'язки.

Отже були такі головні шляхи торгівлі лісом:

1. Понт—Афіни, Македонія—Фракія—Афіни, Сірія—Афіни, Кілікія—Лікія—Афіни, Італія—Афіни.
2. Італія—Корінф, Сірія—Корінф, Македонія—Корінф;
3. Італія—Карфаген, Корсіка—Карфаген, Сірія—Карфаген;
4. Сірія—Єгипет, Кіпр—Єгипет;
5. Корсіка—Рим;
6. Сіноп—Ольвія—Херсонес;
7. Кріт—Афіни, Кріт—Корінф;
8. Лікія—Кілікія—Єгипет.

²³ Arist. Pol. III, 5, II; Meyer; Gesch. d. Alt. III, 654 sg.

²⁴ Herod. I. 165; Strab. VI, 252, 253; Theoph. V—8, I; G. Herzberg. Gesch. d. Altgr. Kolonis (Leipz. 1887). c. 77.

²⁵ Sethe: l. c. Gressmann Atorieut. Texte c. 243; Breasted: Auc. Rec. II, 878 U. Willcken: Alexander d. Grosse (Leipz. 1931) c. 267.

²⁶ Theoph. V, 8, 2.

V

Напрям торговельних шляхів в V—IV ст. ст. був уздовж морського узбережжя. Це пояснюється примітивною технікою мореплавства, примітивною конструкцією кораблів, невеличкою кількістю вітрил тощо. У відкритому морі легко збитися з дороги, як це, наприклад, трапилося навіть з Цезарем на короткому шляху з Галії до Британії. Морське розбищацтво було в Греції постійним явищем, так само як і розбиття кораблів бурею. За свідченням Демосфена (IV ст.), афінський флот не міг дістатися до Македонії внаслідок несприятливих атмосферних умов, а зимою (від листопада до березня) морські комунікації цілком припинялися, про що говорять не тільки Демосфен і Феофраст, а й римські письменники, як, наприклад, Варрон. Шлях з Греції до Італії йшов через Керкіру—Тарент, про що свідчать численні згадки не тільки у Фукідіда, а й у Лівія. Про прибережну комунікацію як про нормальнє явище говорить і Пліній молодший. Про Неарха, адмірала флоту Олександра Македонського, його історик Арріан говорить, що він звичайно на ніч приставав до берега. Навіть шлях з Риму до Сіцілії вів у деяких випадках через Ельбу, Корсіку й Сардинію²⁷.

З усіх цих причин шляхи торгівлі лісом проведені на нашій карті вздовж узбережжя.

Винятком є шлях з Сінопа до Ольвії, проведений прямо через Чорне море. В цьому ми пішли за американським археологом Д. М. Робінсоном, який в своїй книжці про Сіноп переконливо й на основі проведених на місці досліджень довів імовірність такого шляху, ґрунтуючись на тому, що стародавній мореплавець міг здійснити подорож з найбільш висуненого пункту азіатського узбережжя Карамбіс до Кріуметопон на Херсонесі так, щоб не втратити землі з очей більш ніж на кілька годин²⁸.

VI

Щодо питання про ціни і транспортування дерева тут можна обмежитися твердженням про високий рівень цін на дерево та великі кон'юнктурні зміни в торгівлі лісом в Греції V—IV ст. ст. Цей високий рівень цін так само, як і згадані кон'юнктурні зміни, пояснюються, по-перше, примітивною технікою морського й сухопутного транспорту, а по-друге, нестійкістю економічних і політичних відносин, внаслідок специфічних умов античної рабовласницької системи.

У рамках цієї системи торгівля, зокрема лісом, мала завданням забезпечення довоzu державі засобів оборони і, якщо йдеться про Афіни й Корінф, або про Карфаген, засобів для будування кораблів, як основи морського панування.

Дерево відігравало у відносинах морських держав в стародавні часи таку приблизно роль, яку тепер відіграють залізо, мідь, нафта, вугілля в конкуренції імперіалістичних держав.

²⁷ Cals. B. G. V, 8, 2; 23, 4; Plin. ep. ad. Tr. 15; Thuc. VI, 44; VII, 26; Peripl. M. Eryth. 60; Arrian Ind. 22 sg; Her., IV, 46; Strab. VII, 299; XI, 496.

²⁸ D. M. Robinson: Ancient Sinope. (Baltimore 1906), c. 136.

Не випадкове те, що воєнна акція під час Пелопонеської війни розпочалася облогою Потідії, тобто місця, в якому схрещувались шляхи торгівлі лісом Афін і Корінфу в Македонії. Не випадково кульмінаційною точкою Пелопонеської війни є спрямовання Афін до Сіцілії, отже до другого пункту стику цих шляхів. Дійсні мотиви експансії до Сіцілії ясно висловлює Фукідід в промові Алківіада до спартанців: Сіцілія багата на збіжжя і гроші, Італія — на ліси; опанування цих областей дасть перевагу Афінам над Спартою:

„Зверх трієр, які маємо, ми багато нових мали побудувати завдяки багатству лісів в Італії й надіялися Пелопонес завоювати, а після за-панувати над усією Елладою“²⁹.

Подібно до того як експансія до Сіцілії була загрозою для Пелопонеського союзу, так і наступ Спарти на македонські поселення Афін був загрозою афінським володінням. Коли Амфіполіс було занято Бразідасом (422 р.), Афіни дуже злякалися, каже Фукідід:

„Упадок Амфіполіс сильно налякав афінян, бо місто було їм корисно постачанням корабельного дерева“³⁰.

У IV ст. панування над Грецією переходить в руки Македонії — головного центру деревої продукції. Якщо взяти до уваги роль дерева в політичному й економічному розвиткові Македонії, то можна бачити, що зв'язки оброблення деревої продукції й торговілі нею відбивають поодинокі фази розвитку цієї країни.

До часу Пелопонеської війни Македонія була країною економічно і політично відсталою. Тому й торговельна угода між Пердіккою, царем Македонії, і Афінами в 422 р. не виходила з інтересів Македонії, а, навпаки, забезпечувала Афінам монополістичне становище; Пердікка зобов'язувався не дозволяти вивозу дерева на весла ні кому, крім афінян³¹.

Пелопонеська війна закінчилася пригнобленням афінської держави і зміцненням позицій Македонії. Це видно найкраще на прикладі торговельної і союзницької угоди 389—388 рр. між Амінтою, царем Македонії, і містами Халкідійського союзу³².

У цій угоді нема вже визначення монополії Халкідійського союзу, а, навпаки, експорт ялинини, що мала, як відомо, особливе значення для будови кораблів, поставлено в залежність від царського дозволу. Крім того, за вивіз дерева та інших продуктів з Македонії халкідійські міста зобов'язані були сплачувати цареві Македонії мито. Ця угода є, отже, доказом зміцнення Македонської держави, яка використовує свої лісові багатства як політичний фактор великої ваги.

Політика Філіппа Македонського йшла в такому же напрямі. Філіпп вже спочатку свого панування намагався усунути афінян з македонського узбережжя. Він не згоджувався віддати Амфіполіс афіннянам,

²⁹ Thuc. VI, 90.

³⁰ Thuc. IV, 108.

³¹ I. G. I, p. 141/2 (Supp.). R. Scala: Die Staatsvert d. Alt. (Berl. 1898), c. 62.

³² Dittenberger: Syll. 3, 135, (Leipz. 1915). R. Scala: o. c. 101. Arnet: Beschr. d. z. Münze geh. St. u. Münzen: p. 40 № 2, № 24 (Wien 1845). Ф. Ф. Соколов, Договор Амінта с халкідцями фракийскими, (Труды Ф. Ф. Соколова), Петербург 1910, с. 276.

Головні ужиткові дерева в античному світі в V—IV ст. ст. до н. е.
за породами дерев і районами залісення

№ п/п	Район	Породи дерев	Залісення	Джерела	Примітка
1	Греція, Аттика	Ялина, сосна, дуб, явір	Слабе	Aristoph. N 402; 604; E. 258; A0 742; Plat. Phaedr. 230; 236; 275; Leg. IV, 705; Eupol. (frg. Macrob. Sat. VII, 5.)	
	Ета — Парнас	Ялина, сосна, дуб, букшпан	Сильне	heoph. H. P. IV, 5, 1—2; V, 2, 2; Herod. VII, 128; Plin. N. H. XVI, 197; Dion Caliph. (Müller), p. 240.	
	Епір	Дуб, бук, ялина	Сильне	Paus. VIII, 23, 5; Aisch. Pr. V, 834.	Neumann-Partsch. Phys. Geogr. Griech. c. 362 Bursian: Geogr. v. Griech., c. 13 Sq.
	Шієр. Олімп.	Сосна, ялина, дуб, бук, клен, тис, кедр, хіпарис, ясен, букшпан	Сильне	Theoph. 1, 9, 3; III, II, 1—2; V, 7, 7. Plin. XIV, 127, 128.	
	Греція: Осса—Шелюн	Сосна, дуб, ялина, букшпан, клен, горіх	Сильне	Theoph. IV, 5, 1; 2; 4; Dicaearch. Descr. Gr. II, 2.	
	Аркадія	Ялина, сосна, пінія, дуб, клен, тис, берест, явір	Сильне	Theoph. III, 2, 3—5; 10, 2; IV, 1, 2—3; V, 4, 6; Paus. VII, 1, 6; VIII, 12, 1; 23, 4; Plin. XVI, 197.	
	Арголіда	Дуб, явір	Слабе	Plin. IV, 19; Paus. II, 37.	Neumann-Partsch., l. c., 360
	Ахайя	Дуб, сосна, пінія, явір	Слабе	Plin. IV, 138; Paus. VII, 22, I.	Neumann-Partsch., l. c., 361
	Еліс	Дуб, сосна, пінія	Слабе	Plin. XVI, 34; 48.	Neumann-Partsch., l. c., 367
	Евбейя	Ялина, горіх, пінія	Сильне	Theoph. IV, 5, 4; V, 2, 1; Plin. XVI, 197; Dio Chrys. Or. VII.	
2	Македонія	Ялина, смерека, сосна, дуб, клен, ясен, берест, бук, букшпан, горіх	Сильне	Theoph. III, 3, 1, 8; IV, 5, 5; V, 2, 1; Plin. XVI, 71; Thuc. IV, 108; Herod. V, 23; Xen. Hell. VI, 1, 11.	
3	Фракія	Ялина, сосна, дуб, кедр, букшпан	Сильне	Theoph. IV, 5, 1—5.	

№ п/п	Район	Породи дерев	Залісен- ня	Джерела	Примітка
4.	Еріт	Кіпарис, сосна, дуб, явір	Сильне	Theoph. II, 22, 2; III, 1, 6; 3, 3; 2, 6; IV, 1, 3; 5, 2; Plin. XVI, 53, 141, 197.	
5	Родос	Кіпарис, дуб, пінія	Сильне	Theoph. IV, 5, 2; Strab. XIV, 652; Didym. Geopon. VI, 5; I. G. 1. 1. 128 (<i>Agvītai</i>)	
6	Кіпр	Кедр, кіпарис, сосна, дуб, пінія, явір	Сильне	Theoph. V, 8, 1; 9, 5; Strab. VI ^V , 684; Dion. Bys. IX, p. 124; Plin. XV, 40; XII, 5; Expos. mundi (Riese), 63.	
7	М. Азія: Іда	Дуб, клен, сосна, ялина, кедр, кіпарис	Сильне	Theoph. III, 8, 2; III, 11, 1–4; IV, 5, 5; IV [*] , 1, 3; V, 2, 1; Strab. XIII, 606; Plin. XVI, 62; Euryp. Hipp. 12, 54.	
	Міз. Олімп.	Кіпарис, кедр, ялина, сосна, дуб, клен, ясен, горіх	Сильне	Theoph. III, 2, 3–5; IV, 5, 4; IV, 5, 5; V, 2, 1; Strab. XII, 572.	
	Фрігія	Кедр, сосна, дуб, букшпан	Сильне	Theoph. IV, 5, 2; Plin. XVI, 137.	
	Лівія- Шамфілія	Кедр, кіпарис, сосна, ялина, явір, дуб	Сильне	Theoph. IV, 5, 2; Plin. XII, 9; XVI, 32; 137; Strab. XIV, 664.	
	Еллінія	Кедр, ялина, смерека, модерев, дуб	Сильне	Theoph. IV, 5, 5; III, 2, 6; Xen. Anab. 1, 2, 22; Plin. XVI, 32; Strab. XIV, 671.	
8	Понт: Сіноп	Смерека, ялина, сосна, ясен, берест, дуб, клен, горіх	Сильне	Theoph. IV, 5, 3–5; V, 2, 1; Strab. XII, 546; Plin. XVI, 197; Arr. Peripl. P. E. 41.	
	Амікос	Смерека, ялина, сосна, дуб, ясен, берест, клен	Сильне	Theoph. IV, 5, 3–5;	
	Колхида	Ялина, сосна	Сильне	Strab. XI, 497; XII, 546.	
9	Пантікапей	Дуб, ясен, берест	Слабе	Theoph. IV, 5, 3; Herod. IV, 19; Plin. XVII, 138.	
10	Кірнос (Корсіка)	Кедр, букшпан, ялина, пінія	Сильне	Theoph. III, 15, 5; V, 8; V, 8, 2; Plin. XVI, 71; 197.	
11	Італія	Ялина, сосна, пінія, клен, ясен, явір, дуб	Сильне	Theoph. I, 9, 5; IV, 5, 5; Thuc. VI, 90; Plin. XVI, 19; 39; 40; 64; 66; 72; 197; Liv. 9, 36; 21, 25; 23, 24.	
12	Сірія	Кедр	Сильне	Theoph. IV, 5, 5; V, 8, 1; Plin. XVI, 197.	

бо оцінював значення цього порту для вивозу дерева; боротьба за це місто була справжньою причиною конфлікту між Афінами і Македонією, який поступово поширився на всю Грецію й закінчився розгромом грецьких держав під Херонеєю та об'єднанням Греції під македонським пануванням.³³

Всі ці факти виразно доводять, що ми маємо право говорити про деревну продукцію й торгівлю деревом, як про одну з найважливіших проблем політичної і економічної історії Греції в V і IV ст. до н. е.

Д. ЛЮСТГАВС

(Львов)

ТОРГОВЛЯ ДЕРЕВОМ В ДРЕВНЕЙ ГРЕЦИИ

(V—IV вв. до н. э.)

Резюме

Продукция из дерева в древней Греции достигала высокого уровня развития.

Особенно широко у греков применялось дерево при строительстве кораблей, в строительстве домов, в изготовлении мебели, приборов, оружия, деревянной галантереи и т. д.

Материалом служили все известные нам породы деревьев: сосна, пихта, ель, дуб, бук, клён, ясень, берека, тис, самшит, кипарис и кедр.

В архаический период Греция была богата лесами. Отсутствие охраны леса привело к уничтожению лесных районов, так что уже в V в. до н. э. греки стали остро ощущать недостаток в дереве. Вполне понятно их стремление добиться господства над лесистыми областями.

Главными центрами импорта дерева в V—IV вв. до н. э. были: Афины, Коринф и Карфаген.

Экспансия Афин шла в восточном направлении, Коринфа — в западном, а Карфагена — в Италию.

Торговля деревом имела исключительное значение, обеспечивала государству ввоз средств для обороны страны. Для Афин, Коринфа и Карфагена это означало строительство кораблей, как основы морского господства.

В V в. до н. э. конфликт, послуживший началом Пелопонесской войны, начался в тот момент, когда Афины стали интересоваться западными областями греческой колонизации, бывшими до той поры объектом эксплуатации Коринфа. Не случайно, что Пелопонесская война началась осадой Потидеи, являвшейся местом скрещения путей торговли деревом Афин и Коринфа в Македонии.

Кульминационной точкой Пелопонесской войны было устремление Афин к Сицилии, бывшей вторым пунктом скрещения этих торговых путей.

³³ Ssoer. Phil. 2, 5; Aesch. II, 21; II, 70; Demosth en Aristocr. III; Phil. 2, 17.

В IV в. до н. э. господство над Грецией переходит в руки Македонии, бывшей главным центром снабжения деревом. Филипп с начала своего господства стремится устранить Афины с македонского побережья. Он отказывается отдать им Амфиополис, имевший большое значение как порт для вывоза дерева. Борьба за Амфиополис была действительной причиной конфликта между Афинами и Македонией, закончившегося разгромом греческих государств под Херонеей и объединением Греции под властью Македонии.

Все эти данные подтверждают, что продукция из дерева и торговля деревом являлись одной из важнейших проблем политической и экономической истории Греции в V—IV вв. до н. э.

М. СМІШКО

(Львів)

ДОБА ПОЛІВ ПОХОВАНЬ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР

Територія західних областей України в ранню добу історії Східної Європи займає своє особливе місце. Це перш за все пояснюється особливим положенням цієї території між болотяними долинами басейну р. Прип'яті і Карпатськими горами, на давніх шляхах, що з'єднували Південь — узбережжя Чорного моря і долину Дунаю, з Північю — Повисленням і Балтійським басейном. Звідси випливає складність історичного процесу і значна строкатість та різнобарвність етнокультурних проявів на цій території.

На території західних областей України з найдавнішого часу схрещуються впливи різних культурних течій європейського континенту. Аналіз культурно-історичних і етнічних змін, що тут відбувались, має тому особливе значення. Археологічні дослідження стають більш актуальними в міру наближення до сучасної ери і тому саме періодові, що безпосередньо передує цій добі, слід приділити окрему увагу. Згадаємо тільки, що в цьому і наступному періодах кореняться, між іншим, проблеми готської навали і етногенезу слов'ян, проблеми, що живо цікавлять не тільки історика й археолога, а й кожного громадянина.

У добу полів поховань землі сучасної України починають входити в світло історії. Великі простори Західної і Середньої Європи того часу заселяли племена історичних кельтів та германців, а на сході виходили на історичну арену слов'яни. Причорномор'я, колонізоване греками, втягнулось вже здавна в античний світ. З півдня підходили до західних земель сучасної України при dunайські римські провінції Дакія і Паннонія, історія яких відома з писаних джерел. Саме тому важливо простежити культурно-етнічну ситуацію того часу на території України і, зокрема, в її західних областях, де місцеві племена зазнавали впливу провінціально-римської культури. Дослідження пам'яток доби полів поховань та етнічне визначення носіїв цих пам'яток дасть можливість не тільки пізннати ґрунт, на якому розгортаються пізніші історичні події,

¹ Статтю написано в 1940 р. з наміром дати перегляд стану досліджень по добі поховань в західних областях УРСР. На сьогодні вивчення зачеплених в статті питань значно поглиблене, і тому не слід вважати, що висловлені тут думки відбивають останні досягнення досліджень по добі полів поховань у західних областях УРСР.

а її зіставити наслідки археологічних досліджень з даними історичних джерел.

Під терміном „дoba полів поховань“ в західних українських землях розуміємо період часу між I ст. до н. е. і V ст. н. е. Характерною рисою культурних явищ цієї доби є наявність впливів провінціально-римської культури, що проявляється в прямій формі, як, наприклад, в пам'ятках липицького типу, або в посередній формі, як, наприклад, в пам'ятках черняхівського типу. Починаємо цю добу з моменту появи на наших землях пам'яток липицького і переворського типу в I ст. до н. е., а кінчаемо її V ст. н. е., в якому ще помітні прояви дальшого розвитку всіх культурних груп місцевого населення — липицької, підкарпатських курганів і черняхівської. Верхня границя цієї доби (V ст. н. е.) — це орієнтовна дата заміни провінціально-римських впливів східними впливами, що доходять повного розвитку в добу великого переселення народів.

Для кращого аналізу добу полів поховань ділимо в західних областях на два періоди: ранній — з липицькою і переворською групами пам'яток, і пізній — з пам'ятками черняхівського типу і підкарпатських курганів. Цими двома періодами ми й займемося в нашому коротокому огляді, а для поглиблених зрозумінь культурно-етнічних змін на протязі цих періодів накреслимо ще в окремому розділі образ культурно-поселенської ситуації в попередній, латенський період.

Систематичне вивчення проблем доби полів поховань на території західних областей України почалося лише недавно — в 30-х роках цього століття. В цей час у Львівському науковому осередку з'являються аналітичні студії і монографії, присвячені окремим проблемам цієї доби. Правда, і до того часу деякі археологи цікавились цими питаннями, проте, лише поскільки вони не могли їх обминути у великих монографіях або синтетичних працях. Намагання синтезувати добу полів поховань спиралися в той дослідний період на недостатньо розроблений, до того ще й зовсім малий археологічний матеріал, і тому вони були надто вже загальні, а часто й помилкові у своїх висновках, бо для всіх археологічних праць на тому етапі характерний переважний вплив німецької археологічної школи.

Як бачимо, дослідження питань доби полів поховань в західних областях України має зовсім коротку історію. Багато чого ще треба дослідити в ґрунті і в кабінетах, щоб виявити хоч приблизно повний образ поселень та культури цієї доби.

Ця праця не є черговою спробою синтезу тієї доби, її завдання — підсумувати наслідки попередніх досліджень, виявити їх недоліки і визначити напрями вивчення цього питання в майбутньому.

І

Останні століття до н. е. (в західноєвропейській археології їх називають латенським періодом) не мають на території західних областей УРСР окремого культурного виразу. Матеріальний вияв суспільних груп раннього та середнього латенського періоду пов'язується безпосередньо з культурами гальштатського періоду. В пізній латенський період на цій території бачимо зачатки нових культур, що цілком розвиваються тільки

в перші століття н. е. Отже це є виразно перехідний період, і його дослідження допомагає зрозуміти культурні і суспільно-етнічні явища всієї ранньозалізної доби в західних областях. Загальновживаний в Західній Європі поділ латенського періоду на три частини не має в нас застосування, бо розвиток місцевих культурних груп виявляє тільки два виразні етапи: ранньо- і пізньолатенський.

У ранньому періоді помітні, як уже сказано, сильні зв'язки з пізньогальштатським періодом. Вони виступають особливо виразно в поселеннях Висоцької культури. Висоцька група пам'яток — це матеріальний вияв хліборобського населення, що мешкає на наших землях з давніх часів, імовірно ще з неолітичної доби. Ці давні традиції виявляються, передусім, у крем'яних пам'ятках, виготовлених типовою неолітичною, так званою надбужанською технікою. Основний розвиток цієї культури припадає на гальштатський період, але далі він мав продовжуватися також протягом латенського періоду. Кераміка виявляє сильні зв'язки зі східною групою Лужицької культури та з культурами фракійського півдня.

Правда, ми не знаємо поки що пам'яток, які можна б певно датувати латенським періодом, але для такого датування є деякі посередні докази.

На основі дотеперішніх дослідів висоцьку групу поділяємо на чотири етапи розвитку¹. Другий з них датується твердо кінцем гальштатського періоду (гальштат „Д“), отже дві наступні фази — третя і четверта — належать до пізнішого часу — до латенського періоду. Поки що немає реальної підстави для поширення часу проходження двох останніх етапів розвитку висоцьких пам'яток культури на весь латенський період, але треба вважати доведеним датування їх тільки ранньолатенським періодом.

У міру поступового розвитку Висоцької культури, її кераміка погіршується якісно і дегенерує типологічно. Одночасно відзначається в третій і четвертій фазах також нечисленність металургічних і деяких інших виробів. Т. Сулімірський вважає цей факт свідченням загального зубожіння населення висоцької групи². Проте, дослідження цих пам'яток спираються на могильний матеріал, і тому важко робити на цій підставі загальні висновки щодо економічного і господарського стану висоцького населення на цьому етапі.

Л. Козловський пов'язує так звану Висоцьку культуру з неврами — начебто праслов'янським плем'ям — і твердить, що останнє жило на цій території до пізньолатенського періоду і покинуло свої селища під написком венедів, які, на думку автора, були носіями Переворської культури³. Ми обминаємо тут нерозв'язане питання про етнічну належність переворської групи і хочемо тільки звернути увагу, що приписування її неврам поки що також не має наукових підстав. Слід відзначити тільки, що прямих доказів еміграції населення носіїв цих ознак в пізньолатенський період, про яку говорить Козловський, немає. Більш того, ми не

¹ T. Sulimirski, Kultura Wysocka. Kraków, 1931, с. 168.

² Там же, с. 171.

³ L. Kozłowski, Zarys pradziejów Polski południowowschodniej, Lwów, 1939, с. 78.

можемо навіть вказати певної причини, яка могла б примусити цю давню, осілу людність покинути свої землі.

Серед матеріалу цієї групи зовсім немає виразно визначених пам'яток латенського характеру, і це утруднює датування її латенським періодом. Це є підставою вважати, що її розквіт закінчується з гальштатським періодом, проте цей факт зовсім не свідчить про еміграцію висоцького населення з давніх земель на початку латенського періоду. Відсутність латенських форм у висоцькому середовищі можна пояснити іншими причинами. На нашу думку, докладно непрослідженні зміни в суспільно-економічних відносинах або політичні події могли спричинити припинення зв'язку між племенами верхнього Побужжя і європейськими промисловими осередками. Це могло стати причиною відсутності характерних латенських форм в кераміці і металургії Висоцької культури. Правдоподібно, що населення Висоцької культури залишається на давніх землях. Посереднім доказом цього є той факт, що ми не знаємо протягом латенського періоду іншої культурної групи, яка зайняла б місце Висоцької культури.

Для розв'язання спірних та неясних питань, передусім щодо часу та змін Висоцької культури в пізніх етапах її розвитку, треба буде провести польові дослідження, насамперед систематичні дослідження селищ цього типу.

У безпосередньому сусідстві з Висоцькою культурою на західному Поділлі виявлено поселення, які належать до пізнього етапу Скіфської культури. Розквіт цієї культури минає в західних областях з гальштатським періодом, але окремі пам'ятки її датуються також і пізніше. Це, наприклад, бронзові дзеркала сарматського типу II ст. до н. е. і кераміка, виточена на гончарському кругу і датована також приблизно тим же століттям⁴. Скіфська культурна група пов'язана через східне Поділля з Подніпров'ям, де її знаходиться її центр. Ми не маємо змоги спинятися тут на етнічній належності Скіфської культури на її периферії й хочемо тільки звернути увагу на те, що в пізньолатенську добу розплівається вона в місцевому культурному прояві. Е матеріали, що говорять про тісний зв'язок Скіфської культури з культурою автохтонів, і доводять, що питання про скіфську навалу треба ставити тут в найкращому випадку з погляду припливу невеликої кількості 'людності з Скіфською культурою. Л. Козловський висловив думку, що скіфи відступили з Поділля під натиском венедів, які з'явилися тут в пізній латенський період з Переворською культурою⁵. Насправді ж у нас пам'ятки Скіфської культури, які ми не можемо датувати пізніше як II ст. до н. е., зовсім зникають ще до появи так званої Переворської культури.

Південну смугу західних областей України в ранній латенський період займало населення з культурою, відмінною від північних районів. В цій культурі було так багато південних елементів, що можна вважати її майже тотожною культурами нинішньої Румунії і частково Угорщини. Подібні південні зв'язки виявлено тут також і за попередні історичні

⁴ T. Sulimirski, Scytowie na zachodniem Podolu, Lwów, 1936, с. 32.

⁵ L. Kozłowski, Zarys pradziejów, с. 79.

доби, наприклад, в Комарівській культурі бронзової доби⁶. В латенський період племена цієї смуги підпадають кельтським культурним впливам. Кельти на той час посідають територію на південь від Карпат аж до меж скіфської області; підкоривши собі фракійські племена, і тим самим стали безпосередніми сусідами нашого півдня. Кельтські впливи, що виразно виступають в матеріальній культурі верхнього Подністров'я, переходять з півдня, головним чином, р. Прутом, а також через карпатські перевали. Свідоцтвом цих зв'язків є деяка кількість латенсько-кельтських пам'яток. Це середньо-латенські фібули з Городниці, Городенського повіту, з Стефанівки на Буковині, з Дублян, Львівського повіту, і з околиці Галича; далі скарб кельтських монет із Скоморох, Сокальського повіту, срібна імітація тетрадрахми Філіппа II з Липовець, Перемишлянського повіту, і тетрадрахма Лісімаха з Терембовлі. До цього треба ще додати залізний кружок з гудзиками на поверхні, що походить з невідомої нам точніше місцевості⁷, та срібну головку вола, знайдену в р. Сані⁸.

У пізньолатенський період посилюються культурні зв'язки з півднем, що кінець кінцем приводять до глибоких відмін у матеріальній культурі населення території західних областей України. У зв'язку з цими впливами формується на нашому півдні Липицька культура, розквіт якої припадає на перші століття н. е.

Деякі археологи, які працювали над питанням історичного минулого західних областей України, вважали, що перелічені вище кельтські пам'ятки свідчать про навалу кельтів на наші землі⁹. Така постановка питання не має, на нашу думку, достатнього обґрунтування. Немає взагалі слідів навіть короткотривалого перебування кельтів у нас. Поки що відоме тільки одне поховання з пам'ятками, що мають ознаки належності кельтам. Це поховання з Колокolina, Рогатинського повіту, в якому знайшлась в числі інших срібна сакральна посудинка з виступами у вигляді баранячих ріжків¹⁰. Цей мотив широко застосовувався в кельтському промислі, і тому саме ця пам'ятка, разом з характерним для кельтів тілопокладанням, надає згаданому похованню ознак кельтського характеру. Проте належність і цієї пам'ятки кельтам сумнівна, бо, по-перше, поховання датується I ст. н. е., тобто часом, коли кельтська експансія слабла, по-друге, ми знаходимо його в осередку липицького поселення, в якому багато кельтських елементів, хоч це поселення і не належало кельтам. Виходить, що це поховання належить липицькій культурній групі. Таким чином, відсутність кельтських поховань і селищ, при наявності невеликої кількості окремих пам'яток кельтсько-латенського характеру, свідчить про нереальність теорії поширення кельтів на сучасні західні області України. Кельтські пам'ятки в згаданому випадку є тільки свідченням впливів кельтської культури.

⁶ T. Sulimirski, Kurhany Komarowskie. Odbitka z zesztu 4-go kwartalnika „Złoty Szlak“, Stanisławów, 1939, c. 8.

⁷ T. Sulimirski, Scytowie..., c. 40.

⁸ K. Hadaczek, Cmentarzysko ciałopalne koło Przeworska, Lwów, 1909, c. 18, рис. 5.

⁹ W. Antoniewicz, Archeologia Polski, Warszawa, 1929, c. 145.

¹⁰ M. Smiszko, Znalezisko wczesnorzymskie z Kołokolina, pow. rohatyński. Wiadomości Archeologiczne XIII, Warszawa, 1935, c. 155.

Це щодо пам'яток останніх століть до н. е., тісно пов'язаних з культурами місцевого населення, які свідчать про нові відміни в їх середовищі.

Крім того, на території західних областей України є також сліди інших культур, що з'являються тут тільки спорадично. Одну таку групу становлять скринькові поховання, територіально пов'язані з північним заходом. Вони відомі у нас тільки в невеликій кількості, а їх пізнішу форму, підклюшеві поховання, виявлено в одній місцевості.

Підсумовуючи сказане про ранньолатенський період в західних областях України, можна відзначити, що окрім появи невеликої кількості окремих пам'яток, тут немає сuto латенських культурних явищ. Вплив кельтських культурних осередків на нашу територію був досить слабкий. Місцеве населення, що залишило пам'ятки названих типів, лишалося ймовірно весь цей час на місці й розвивало далі свою культуру незалежно від сторонніх впливів. Згадані пам'ятки — це підвалини, на яких в добу полів поховань починають розвиватися нові культурні явища. Слід, проте, зауважити, що, крім цього, чималу роль у формуванні цих нових культур відіграли також скіфське і кельтське сусідство. Поглиблені дослідження, основані на нових матеріалах, мають виявити, як проходив історичний розвиток місцевої людності, а також визначити місце та значення сторонніх впливів у ньому.

В останні століття до н. е. на території західних областей України з'являються нові групи пам'яток, розвиток яких припадає на перші століття н. е. Мова йде про групи липицьку і переворську, що мають деяку кількість пам'яток, датованих цілком певно останнім століттям до н. е.

Найновіші археологічні дослідження виявили, що липицька група вже на початку нового літочислення займає територію, яку в попередні періоди займали послідовно культури з південними зв'язками. Остаточне оформлення цієї культури припадає на останнє століття до н. е., про що свідчать деякі латенські пам'ятки, про які згадано вище. Крім цього, тут є ще група предметів раннього характеру, що походять з поховань і селищ липицького типу. До цієї групи належать: профільована фібула з ажурним держаком з Городниці, Городенського повіту¹¹, дві бронзові фібули подібного ж типу і срібна сакральна посудинка з Колокolina, Рогатинського повіту¹², та бронзовий браслет з гудзиками з Липиці Горішньої, Рогатинського повіту¹³. В кераміці липицької групи також є багато форм латенського характеру.

Приблизно в той же час, тобто в останнє століття до н. е., в надрічній верхній частині Західного Бугу з'являються перші пам'ятки переворської групи, розквіт якої також припадає щойно на перші століття н. е. Докладніше зайдемося цими пам'ятками далі, а зараз відзначимо її ранні форми, які свідчать про зв'язок з пізнім латенським періодом. Це грушкоподібна посудина з Бендюги, Сокальського повіту,

¹¹ M. Smiszko, Stan i potrzeby badań nad okresem Cesarsztwa rzymskiego w południowo-wschodniej Polsce. Wiadomości Archeologiczne XIV, Warszawa, 1936, tabl. XVII, рис. 3.

¹² M. Smiszko, Znalezisko z Kołokolina..., табл. XV, 3.

¹³ M. Smiszko, Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej, Lwów, 1932, с. 159, табл. XIV, 12.

два залізні вістря списів з повирізуваними краями та орнаментом на поверхні з Дорогичівки, Заліщицького повіту, і Маркової — Підгаєцького. В похованнях, датованих I ст. н. е., також виявлено деяку кількість типових латенських предметів. Так, з Гринева, Бібрського повіту, відомі: довгий залізний меч, прикрашений на поверхні, орнаментоване вістря списа, острога з товстого залізного дроту тощо, а з поховання в Лучці, Тернопільського повіту, відома піньоллатенська фібула. Згадані пам'ятки, правда, не розв'язують проблеми про датування окремих поховань чи могильників латенським періодом, проте вони свідчать про зв'язки переворської групи з тим періодом.

Така стисла характеристика історико-археологічної ситуації в останні століття до н. е. на території західних областей УРСР.

Резюмуючи сказане в цьому розділі, ми вважаємо, що в латенський період на території західних областей не було культурних виявів, які пов'язувалися б тісно з розвитком кельтської культури і були б залежні від цього розвитку. Залишається на давніх землях населення, що залишило пам'ятки висоцького типу, а в південній смугі нашого краю також не помітно в той час більших культурно-етнічних змін. Взагалі можемо вважати, що в західних українських землях лишається давнє населення, що жило тут і в гальштатському періоді. Воно приймає деякі сторонні культурні впливи, що приходять сюди з північного заходу (скринькові і підклешеві поховання), далі з південного сходу (впливи скіфські), пізніше і з півдня (окрім предметів латенсько-кельтського характеру). Поки що ми не можемо вияснити, яку роль відіграли ці впливи в змінах, що мусили відбутись протягом латенського періоду в розвитку культури місцевої людності. Це є завданням майбутніх археологічних досліджень.

II

Картина культурних виявів у добу полів поховань на території західних областей України досить різноманітна.

Серед населення південної смуги краю формуються ще в останнє століття до н. е. пам'ятки липицького типу. Тілоспалюальні поховання цієї людності плоскі, без насипів. Старанно перебрані спалені людські кістки складалися в посудину, яку ставили в ямку, а зверху прикривали другою посудиною, великим фрагментом посудини або каменем. Між кістками знаходяться різні дрібні предмети: фібули, пряжки, ножі, шила, пряслички та інші; всі вони з виразними слідами дії вогню. Тілоспалювання відбувалось на самому могильнику, в призначенному для цього місці.

Крім поховань, досліджено також деякі селища Липицької культури. Окремої уваги заслуговують щодо цього залишки хат та інших господарських споруд. Так, у Невисівськах, Городенського повіту, виявлено обриси п'яти хат чотирибічної і півкруглої форми, що частково були заглиблені в ґрунт. Недалеко від одної з цих хат знайшлась кругла склеплена піч. В Голіградах і Новосілці Костюковій, Заліщицького повіту, під час пробних досліджень виявлено по одній чотирибічній хаті з печами в одному з кутів. В Залізцях, Бібрського повіту, виявлено залишки круглої склепленої печі. В інших багатьох селищах цієї

культури не проведено поки що систематичних досліджень¹⁴. Виявлені житлові споруди липицької групи мають не однакову форму. Одні споруди — це хати з овальним або приблизно півкруглим планом, які ми знаємо з селища в Незвиськах¹⁵. Друга група — чотирибічні в плані споруди, що відомі з Незвиська¹⁶ і по одній з Голіград і Новосілки Костюкової¹⁷.

З господарських споруд, виявлених в цих селищах, окремої уваги заслуговують печі. Вони знаходяться в самих спорудах або поза ними. В більшості відкритих хат знайшлися тільки звичайні вогнища, але в Голіградах і Новосілці Костюковій виступають високорозвинені форми чотирибічних склеплених печей. Немає сумніву, що між існуванням цих двох різних видів печей пройшов значний час, протягом якого на місце примітивного вогнища приходить ускладнена споруда критої печі. Ця зміна мала статися в Липицькій культурі поміж I та IV ст. н. е., ймовірно під провінціально-римським впливом.

Другу форму мають печі, що стояли окремо поза хатами (Залізі, Незвиська). Вони круглі в плані і мають стіжкувате склепіння. За призначенням — це гончарські печі, — про що свідчить велика кількість перепалених уламків глиняних посудин, які залишились в розколинах пічного горна і біля печей. Подібні гончарські печі, але ще складнішої форми, відомі з Голині, Калуського району, і з Неслухова, Новомилятинського району, з території поселення культури полів поховань черняхівського типу.

У наявних матеріалах липицької групи переважає кераміка. Вона двоякого роду: одна — точена на гончарському кругі, друга — ліплена вільноруч. Посудини, зроблені на гончарському кругі, виготовлялись з відмуленої глини, були завжди добре опалені, а їх поверхня гладка, часом ліскована, переважно сірого та чорного кольору. Посудини, ліплени вільноруч, виготовлені з нечищеної глини або з глини, в яку навмисне домішано піску, кварцю або дрібноточечних камінців. Вони переважно слабко опалені, поверхня їх шаршава, коричневого або брудносірого кольору з різними відтінками. Серед посудин другої групи трапляються вироби, виготовлені старанно, гладкі на поверхні і добре опалені, в яких помітне прагнення наслідувати форму й техніку посудин, роблених на гончарському кругі. Двоякого роду кераміка — яскравий доказ того, що поряд з посудинами, виготовленими домашнім способом, вживалися вироби, виготовлені ремісниками-гончарями.

Провідною формою кераміки, робленої на кругі, в Липицькій культурі є широкі чарки на високій ніжці, що нагадують келіхи грецької античної кераміки. Вони мають висоту до 20 см, часто з широкими поземими вінцями, що прикрашені геометричним ліскованим орнаментом. Подібні мотиви виступають часто також у середині таких посудин. Друга характерна форма цієї групи — малі глечики з двома ручками, що виходять вище вінців посудини, прикрашені помірно ліскованим геометричним

¹⁴ M. Smiszko. Osady kultury lipickiej, Lwów, 1934, с. 29.

¹⁵ Там же, с. 3, рис. 1, 1, 2-а.

¹⁶ Там же, с. 3, рис. 1, 4, 5.

¹⁷ T. Sulimirski, Trzy chaty przedhistoryczne, Lwów, 1934, с. 35, рис. 1 і с. 39, рис. 2.

орнаментом. Крім цього, тут виступають ще біконічні або опуклобокі горщики, глеки з ручкою, чарки тощо.

У групі посудин, ліплених вільноруч, переважають горщики біко-нічної і тюльпаноподібної форми. Останній керамічний тип має давню місцеву традицію, бо це одна з провідних форм висоцької групи гальштатського періоду. Далі дуже характерні для цієї групи невеликі, товстостінні, конічно-розвернуті кухлики з великою ручкою. Крім того, тут є ще багато опуклобоких горщиків і непрофільованих мисок. Ці посудини переважно шаршаві на поверхні, часто нерівно формовані і слабко опалені. Тільки подекуди трапляються горщики, виготовлені ста-ранно, поверхня їх гладка, часом прикрашена вглибним орнаментом. Орнаментаційні засоби обмежувалися ямочками, пластичними гудзиками та валочками, розміщеними на поверхні посудин поодинці або групами.

З інших виробів заслуговують на увагу насамперед фібули. Це пере-важно гостропрофільовані форми, а також імпортовані фібули, прикра-шені емаллю.

Кількісно значну групу становлять малохарактерні, дрібні предмети: залізні ножі, шила, глиняні прясельця різної форми і дрібні прикраси, головним чином намистини. Окрема група пам'яток липицького типу — це римські і місцеві речі. Серед них переважають римські монети, знайдені поодинці або в скарбах, датовані переважно періодом від полу-вини I ст. н. е. до половини III ст. н. е. З інших імпортованих предметів варти уваги: бронзова вотивна ручка з Мишкова, Борщівського повіту, статуетки Ізіди з Жабинець, Копичинецького повіту, з Камінки Великої, Коломийського повіту, з Могильниці, Терембовльського повіту, і Синь-кова, Заліщицького повіту, та скляна чарка з Борщева. З Колоколина, Рогатинського повіту, походять фрагменти двох бронзових посудин з ручкою, прикрашеною масками Пана. До цієї групи пам'яток слід заличити ще фрагменти посудин „terra sigillata“ з Звенигороду, Бібрсь-кого повіту¹⁸. Згадані імпортні речі свідчать, що населення липицької групи було в постійних торговельних та культурних зв'язках з рим-ськими провінціями.

Пам'ятки липицької групи розмістилися в річищі верхнього Дністра. Східна границя, за сучасними дослідженнями, знаходиться на р. Збручі, але наступні дослідження дозволяють напевно перенести її далі в пів-денно-східному напрямі.

Поселення липицького типу датується періодом між останнім сто-літтям до н. е. і кінцем III ст. н. е. Проте, на підставі матеріалу, що походить з деяких селищ цього типу, ми можемо вже тепер поширити хронологічні межі Липицької культури на всю пізню добу полів похо-вань¹⁹.

Населення Липицької культури займалось хліборобством, а почасти тваринництвом. Про це свідчать кістки свійських тварин, рогатої худоби, овець і кіз, знайдені в культурних шарах липицьких селищ. Деяка кіль-кість кісток диких тварин — оленя, серни, дикого кабана — свідчить про певну роль мисливства у заняттях цього населення. Гончарство, що

¹⁸ Записки Наукового т-ва ім. Шевченка. Львів, 1931, с. 1 і дальші.

¹⁹ M. Smiszko, Osady kultury lipickiej, с. 28.

перетворилось, мабуть, у ремесло, засвідчене гончарськими печами з деяких липицьких осель і великою кількістю гарної кераміки. Місцеві майстри виготовляли також для власних потреб дрібні предмети з заліза і бронзи: пряжки, кресала та деякі роди фібул.

Аналізом матеріалів липицької групи доведено живі зв'язки з південним, дако-гетьським, світом. Носіїв цієї культури ми можемо пов'язувати з гетьським племенем костобоків, що жило найдалі на півночі. Липицька культура — це не нова етнічна експансія в верхнє Півдністров'я в добу полів поховань, це тільки нове культурне обличчя населення, що жило тут здавна.

У крайній південній смузі західних областей, на Карпатському Підгір'ї з'являються в перші століття н. е. тілоспалювальні кургани, розміщені групами від кількох до кілька-десятох на одному місці. Вони становлять окрему групу — тип підкарпатських курганів, виявлений лише в останні довоєнні роки. Поки що ми не знаємо селищ цієї людності, яка ховала небіжчиків в цих курганах, а самі поховання не дають певного уявлення про матеріальну культуру й побут цього населення.

Поховання ці є кургани з тілоспалюванням на місці поховання. Під земляним насипом, на давньому поземі, виступають залишки великого вогнища: перепалений ґрунт, вугілля, попіл, перепалені керамічні фрагменти, а між ними куски спалених людських кісток. Спалені людські кістки здебільшого зсипались в посудину і з нею ставились в одну з ямок, які в різній кількості (від 1 до 9) виявлено в окремих похованнях, або ж зсипались просто в одну з ямок без жодного схову. Це попільницевий і ямовий ритуали. Крім того, виявлено ще інші способи похорону, при яких кістки згортались на купку на поверхні вогнища (поверхневий ритуал), або невиділені присипались землею на місці спалення разом з рештками вогнища (шаровий ритуал). Усі ці способи похорону свідчать про велике старання добре сковать тлінні останки померлого.

В інвентарі цих підкарпатських курганів переважає кераміка, яку з погляду техніки виробу можна поділити на дві групи: ліплену вільноруч і роблену на гончарському крузі. Okрему групу становить привізний посуд. Найбільш типові посудини першої групи — непрофільовані, розворнуті глибокі миски, грубо ліплені з нечищеної глини. В другій групі, найчисленніший в названій культурі, виступають біконічні горщики з профільованим плечиком, глечики з двома ручками, малі мисочки і високі глечики з ручкою. Усі вони з відмуленої глини, добре опалені, а їх поверхня гладка, переважно сірого, рідше чорного кольору. Цікава відміна — це посудини, виконані з глини з великою домішкою дрібного піску, в яких поверхня щаршава, наче навмисне посыпані піском. Цей рід кераміки хронологічно пізній. З привізної кераміки відзначаються амфори в кількох варіантах.

Керамічний матеріал підкарпатських курганів виявляє виразні зв'язки з провінціально-римською культурою, а далі з кельтською і пізньо-фракійською. В меншій кількості виступають форми культури полів поховань і доби великого переселення народів. Згадані складники дають в нашій культурі конгломерат, що в цілому різиться від кераміки культури полів поховань і липицького типу, становлячи своєрідну групу.

Інші предмети збереглись в цій культурі тільки в малій кількості через те, що під час спалювання вони згорали разом з померлим. Серед них є кілька фібул, пряжок до пояса, ножиків; намистинок та інших дрібниць. Вони мають велике значення при встановленні хронології та виявленні культурних зв'язків. Так, серед них є предмети надбалтійсько-prusького типу: арбалетоподібні фібули з перснями на стрижні, пряжка до пояса у вигляді великого прямокутника, бронзовий щиток з прорізним орнаментом, частина срібного нашийника, повитого навколо тонким дротом. Крім того, тут є ще група дрібних пам'яток, що своїм типом нагадують вироби культури полів поховань та інших сучасних культур Східної та Середньої Європи. Сюди належать: бронзова дротяна фібула з підгнутою ніжкою, рівнобічна фібула пізнього типу, скляна чарка з емалевим орнаментом, срібна півкругла пряжка, залізний браслет, кубооктоедричні намистини, кістяний гребінь з дугастою спинкою та ін.

Підкарпатські кургани виступають вузькою смugoю на Карпатському Підгір'ї. З заходу границею її є р. Свіча, із сходу — р. Черемош, яку слід вважати східною межею досліджень, зумовленою державним кордоном колишньої Польщі. Проте, є певні відомості, що аналогічні пам'ятки є й далі на південному сході та півдні (Глибока на Буковині, Кастьол б. Германштадту в Семиграді). Хронологічно рамки цього поселення замикаються між III і початком VI ст. н. е.

Господарський характер населення, що залишило підкарпатські кургани, можна визначити поки що тільки на підставі географічного розміщення пам'яток. Впадає у вічі, що всі виявлені поховання цього типу містяться в підгірській області. Ця частина краю багато порізана та складчаста, має високі горби, яри потоків та річок, вкрита великими лісовими смугами. Вона могла бути придатною тільки для випасу худоби і мисливства. Землеробство могло бути тут тільки на присадибних ділянках. Виходило б, що це було осіле скотарське населення. Доказом їх осіlostі є довготривале використання окремих могильників, на яких, як виявлено, поховання тривало приблизно протягом 150 років. На цій підставі треба вважати, що принаймні так довго заселявались окремі, поки що не виявлені, селища цієї людності. Аналізом матеріалу культури підкарпатських курганів доведені живий торговельний обмін і культурні зв'язки з усіма сусідніми племенами, зокрема з племенами, що жили в римських провінціях.

Не легка справа визначити етнічну належність культури підкарпатських курганів. Її не можна пов'язувати з жодною етнічною групою, виявленою до цього часу в західних областях в добу полів поховань. Не належить вона також ніякому з тих східних племен, що в перші століття н. е. появлялися на сусідніх землях нинішньої Румунії і Угорщини. Певне тільки, що з Липицькою групою поєднує підкарпатські кургани ряд аналогічних або споріднених елементів. Більш того, можна сказати, що коли існують між цими двома групами пам'яток відміни, то їх можна пояснити різницею в хронології або зміною культурних центрів, що діяли на обидві поселенські групи. В Липицькій культурі виступає багато кельтських елементів, в підкарпатських курганах — багато прямих чи посередніх провінціально-римських впливів. Отже, в обох згаданих явищах на перший план виступають південні зв'язки.

Щодо етнічного визначення липицької групи стверджено, що це північне відгалуження дако-гетської культури²⁰, яке належало одному з дакських племен, правдоподібно — костобокам. Виходячи із спорідненості підкарпатських курганів з липицькими пам'ятками, можна вважати їх належними якомусь спорідненому пізньодакському племені. Ось що ми можемо поки що сказати щодо визначення етнічної приналежності підкарпатських курганів.

Закінчуючи короткий огляд підкарпатських курганів, ще раз зазнаємо, що їх виявлено тільки в останній довічні роки, і тому багато чого є тут ще неясного. Майбутні польові дослідження дадуть нові матеріали, що заповнять наявні зараз прогалини. Це може внести деякі поправки щодо їх поширення, хронології та культурних зв'язків і створити основу для остаточного етнічного визначення.

Обидві описані групи пам'яток, липицька і підкарпатських курганів, займають південну частину західних областей України, північна границя яких ледве заходить за межі долини Дністра. Далі на північ від цієї смуги розмістились пам'ятки переворської групи, що з'являються в річищі Сану і верхньої частини Західного Бугу наприкінці латенського періоду. Починаючи з того часу, вони займають щораз ширші смуги, доходять в перші два століття н. е. до Дністра і переступають його далі в південному напрямі. Характерні для цих пам'яток тілоспалювальні поховання без насипів знаходяться в невеликих групах або поодинці. Спалені кістки мерця складались в посудину-урну разом із спаленими на вогнищі частинами одягу, прикрасами та зброєю, а зверху прикривались меншими посудинами, умбами щитів або каменями. Наявність зброї в чоловічих похованнях — це одна з основних ознак переворських пам'яток. Поселень, що відповідали б цим похованням, в західних областях УРСР поки що не відомо, а тому й уявлення про такі поселення досить неповні.

Кераміка переворського типу, вся ліплена ручним способом, відрізняється старанним виконанням і гладкою, лисковатою поверхнею, прикрашеною часто вглибленим геометричним орнаментом. Двоконічні посудини і малі неглибокі мисочки — є основними формами переворської групи в перші століття н. е. Крім того, тут є багато двоконічних і опуклобоких посудин, виготовлених з нечищеної глини з шаршавою поверхнею в різних відтінках сірого і жовтого кольорів. В пізніх похованнях трапляються, правда, дуже рідко, посудини, зроблені на гончарському кругі, що свідчить про зв'язки з південними сусідами — населенням так званої Липицької культури.

Зброя репрезентована залізними частинами щитів, мечами, наконечниками списів, ратищами та острогами різних типів. Мечі і наконечники списів знаходяться в похованнях часто в погнутому, за ритуалом, стані. Наконечники стріл з'являються пізно і тільки зрідка. Мечі обосічні, 70—92 см завдовжки, мають видовжені черенки для ручки. Всі згадані залізні предмети добре просліджені в типологічному розвитку і тому становлять основу хронологічного визначення окремих етапів розвитку пам'яток переворського типу.

²⁰ M. Smiszko. Kultury wcześniego okresu, с. 177.

Окремо слід згадати про фібули. Найстарішою в нашій групі є бронзова одночастинна фібула з Лучки, Тернопільського повіту, і дві гостро профільовані фібули з Гринева, Бібрського повіту, що датуються I і початком II ст. н. е. До пізніших належать дві залізні двочастинні фібули з поверхнею, інкрустованою сріблом, з Гринева, і одна залізна — з Звенигороду, Бібрського повіту; вони датовані III ст. н. е. Найпізніша фібула цієї культурної групи походить з Іванія Золотого, Заліщицького повіту, і датується кінцем III ст. н. е.

Крім цих пам'яток, є ще багато дрібних, малохарактерних виробів: пряжок до поясів, залізних ключів, ножиків, ножиць, голок, дрібних прикрас та намистин різної форми і величини, виконаних з усякої сировини.

Як сказано, найстаріші пам'ятки переворського типу в західних областях походять з останнього століття до н. е., а найпізніша знахідка датується кінцем III ст. н. е. Цікаво, що незважаючи на відносно довгий період, в якому виступають пам'ятки переворського типу на території західних областей УРСР, не виявлено до цього часу ні великого могильника, ні селища цієї людності. Гідно уваги також, що вплив переворської групи на культуру сусідніх племен не помітно. Відсутність селищ цього роду можна пояснювати недостатністю польових досліджень, але вона може свідчити й про периферичний та переходний характер переворських пам'яток в західних областях.

Наприкінці III ст. н. е. переворські пам'ятки тут зникають і одночасно вони з'являються далі на півдні, в Румунії та Угорщині, де їх датують періодом від 250 р. н. е.²¹

Незвінно більшу роль у формуванні культури місцевої людності відіграє культура полів поховань. Її величний розквіт на Придніпров'ї припадає якраз на той час, коли з нашої території зникають переворські пам'ятки і на їхнє місце входять пам'ятки черняхівського типу. Систематичних досліджень селищ і могильників цього типу поки що не провадилося, проте на підставі матеріалів, що в нас є, можна скласти загальне уявлення про культуру цього населення.

Характерні для культури полів поховань плоскі поховання з тілопалюванням, або тілопокладанням з'являються в західних областях поодинці або невеликими групами; більші могильники відомі поки що тільки на Волині. Крім поховань, відомі також селища, хоч систематично досліджено тільки селище в Неслухові, Новомилятинського району, а на інших проведено щонайбільше пробні дослідження.

Пам'ятки культури полів поховань групуються в нас в річищах верхнього Дністра, Західного Бугу і Сану, отже вони покривають майже всю територію західних областей України, крім підкарпатської смуги.

Культуру цього населення добре характеризує матеріал з неслухівського селища, що його нерухомі пам'ятки публіковано К. Гадачеком²². Найважливіші з них це рештки хат та господарських споруд. Загалом виявлено тут 18 чотирибічних хат, побудованих з дерева, а зверху обмазаних глиною. Вони мають різну величину: в середньому

²¹ K. Diculescu. Die Wandalen und Goten in Ungarn und Rumänien, Leipzig, 1923, S. 13.

²² K. Hadaczek, Z badań archeologicznych w dorzeczu Bugu, Grabarka Niesluchowska, Teka Konserwatorska, K. II. Lwów 1900, s. 44, i s. 71.

5 м завдовжки і 3,5 м завширшки, хоч були хати також менші і більші за ці середні розміри. В кількох випадках знайдено під долівкою хати льохи — великі заглиблення овальної форми з діаметрами приблизно 3 і 3,5 м. В деяких з хат виявлено залишки глиняної печі, хоч частіше зустрічаються звичайні відкриті вогнища, що вміщались на долівці на товстій глиняній підмазці.

Окремої уваги заслуговують печі, виявлені на вільній площині поза хатами. Вони двоякого роду: пекарські і гончарські. Пекарські мали просту конструкцію: кругле дно коло 1 м в діаметрі, виліплене товстим шаром глини, а зверху стіжкувате склепіння. Складніша конструкція гончарських печей. Вони в плані також круглі, з діаметром днища коло 1,4 м в середньому, а зверху прикриті стіжкуватим склепінням. Днище їх було подвійне: нижнє — суцільне, верхнє — дірчасте. В комору поміж днища доходило вогнище, яке вміщувалось у видовженому склепленому рукаві, а назовні закінчувалось овальною площинкою. Такі печі виявлено в західних областях також і в інших пунктах (Голинь, Калуського повіту, Струтинь Нижній, Долинського повіту). Докладні аналогії для споруд цього роду ми знаходимо в провінціально-римській культурі, і їх слід вважати одним, хоч і не поодиноким, провінціально-римським елементом, що свідчить про культурні взаємини нашого населення з центрами цієї культури.

З дрібних пам'яток культури полів поховань заслуговує на увагу, насамперед, кераміка, в якій переважають вироби, виточені на гончарському крузі. Вони виготовлені з відмуленої глини, добре опалені, мають гладку, часом лисковану поверхню, прикрашену гладженими або вглибленими мотивами рівних, зубчастих і хвилястих смуг, розміщених по одиці або групами в різних комбінаціях. Виступають також пластичні орнаменти: рельєфні пружки, овальні заглибини, ряди малих ямочок тощо.

З посудин дуже характерні великі миски з горизонтальними вінцями і трьома ручками на ободі. Вони відомі в нашій групі в кількох зразках. Так, посудина з Целієва, Копичинецького повіту, виконана з глини в суміші з піском, має профіль лагідний, а не гострий, як в подібних посудинах з Черняхова. Фрагменти таких посудин відомі ще з Неслухова, але тут вони гостро профільовані і цілком нагадують черняхівські вироби. Друга характерна форма — це глек з низько засадженим двоконічним бочком, високою шийкою і колінчасто зігнутою ручкою. Крім того, в цій групі є багато гостро профільованих мисок та опуклобоких горщиців різної величини. З інших керамічних виробів слід згадати ще про великі горщики для зберігання припасів іжі. Вони високі, від 50 до 68 см, з малим дном, помірно опуклим бочком та широкими горизонтальними вінцями, нагадують грецькі піфоси. Вони відомі з Осівець, Тернопільського повіту, Неслухова і Добромиля.

Група посудин, ліплених ручним способом, виявлена також численно. З інтересніших форм відомі тут стрункі опуклі горщики з шаршавою поверхнею, малі чаркі з вушком, непрофільовані миски, кухлики, малі горщики тощо.

Окрему групу складають посудини, що імітують провінціальні римські вироби. Це, наприклад, посудини з чотирма поздовжніми загли-

бинами на бочку, малі амфори з бочком яйцеподібної форми і двома ручками, імітація римського світильника та ін.

Серед привізних посудин зустрічаються в більшій кількості тільки стрункі глиняні амфори з гострим дном і двома ручками.

Скляних виробів у нашому інвентарі культури полів поховань небагато. Крім дрібних намистин, зустрічаються тільки чарки, відомі з різних місцевостей.

З металевих імпортних речей слід згадати бронзовий глек з Кам'янки Бузької та емальований дармовис із Залісся, Борщівського повіту.

Зброя представлена в цій культурі невеликою кількістю пам'яток. З них заслуговують на увагу три інкрустовані сріблом залізні вістря списів з Камениці, Ярославського повіту²³, з Розвадова на Сані²⁴, і Сунична, Ковельського повіту²⁵. Сюди належать ще залізні вістря списа і стріли, нижнє окуття держака списа та дві залізні остроги пізнього типу — всі з Неслухова.

Дрібних предметів, що виготовлені з різної сировини заліза, бронзи, кістки, каміння тощо, знайдено в селищах і похованнях дуже багато. Найважливіші з них — срібні, бронзові і залізні фібули. Переяважають двочастинні арбалетоподібні форми, часто з персневими прикрасами на стрижні. Крім згаданих, виступають ще форми з підігнутою ніжкою пізнього типу. Інші металеві вироби — це серпи, ножі, окуття заступів, стругачі, долота та інші дрібні знаряддя. З кістяних виробів заслуговують на увагу гребені з дугастою спинкою, долота, шила, багато також намистин різної форми, серед яких характерні кубооктоедричні намистини з каоліну і скляної маси. Реестр пам'яток доповнюється ще глиняними прясельцями кулястої, конічної або біконічної форми.

Поселення з культурою полів поховань черняхівського типу займають у перші століття н. е. майже всю територію західних областей, коли не брати до уваги вузької смуги між Дністром і Карпатами, що зайнята в цей час курганною культурою. На сході наша група поєднується з культурою полів поховань Подніпров'я, а на північному сході переходить на Волинь. Поки що важко точно визначити північно-західні та західні межі поселення цієї культури в її сусідстві з поселеннями переворського типу. Пам'ятки цих двох культурних різновидностей (полів поховань і Переворської) перекривають себе так, що, наприклад, переворські поховання виявлено на південному сході навіть поза Дністром, а пам'ятки черняхівського типу переходят у західному напрямі поза Західний Буг і Сан.

Така була картина поселень в III ст. н. е. Пізніше вона змінилась, оскільки пам'ятки переворського типу зникають із західних областей і на їх місце приходять пам'ятки культури полів поховань. Південну межу пам'яток черняхівського типу ми зможемо визначити тільки після проведення дальших польових досліджень та аналітичного вивчення зібраних матеріалів. Поки що ми мусимо провадити її північним рубежем

²³ A. S um o w s k i, Grot z runicznym napisem z Suszyczną, Wiadomości Archeologiczne, II, Warszawa, 1876, с. 49—61.

²⁴ M. Smiško, Вістря на спис із рунічним написом з Розвадова над Саном, Літопис Бойківщини, 5, Самбір, 1935.

²⁵ W. Antoniewicz, Żelazne oszczepy inkrustowane z Kamienicy w pow. Jarosławskim, Przegląd Archeologiczny, 1, с. 99.

долини Верхнього Дністра, де вона схрещується з липицькою групою так сильно, що іноді важко визначити, до якого типу поселення належить та чи інша конкретна знахідка. Пізніше, в добу великого переселення народів, помітне поступове нівелювання культурних різниць так, що в кінці на цій території виступає тільки одна культурна група аж до Карпатського Підгір'я.

Поселення культури полів поховань черняхівського типу поки що датується на території західних областей України періодом від III до кінця IV ст. н. е. Це тільки тимчасові хронологічні рамки, бо, ознайомившись з наявним археологічним матеріалом, легко переконатися, що верхня хронологічна границя цього поселення йде значно далі IV ст. н. е.

Носії культури полів поховань — це хлібороби, які займались також тваринництвом. Про це свідчить велика кількість кісток свійських тварин. Менше виявлено кісток диких звірів. Це в свою чергу вказує, що мисливство відігравало деяку роль у житті цього суспільства.

Численні залізні знаряддя з виразними ознаками місцевого виробництва, високо розвинена кераміка і гончарські печі свідчать про розвиток ремесла, яке задовольняло потреби місцевої людності. Живі торговельні та культурні взаємини зв'язували її з сусідніми племенами, доказом чого є імпортні речі провінціально-римського походження і предмети прибалтійського типу.

Культура полів поховань черняхівського типу — це матеріальний вивів осілого населення з давніми місцевими традиціями. В ній є багато давніх культурних елементів локального характеру, що переформувалися під впливом великого культурного розквіту часів перших століть н. е. на Придніпров'ї. Ці впливи сприяли живавіщому культурному розвиткові місцевих племен. Етнічно цю культуру слід пов'язувати з ранньослов'янськими племенами, проте, наукове обґрутування цього вимагає нових матеріалів і глибокого дослідження.

* * *

Культури місцевого населення в ранньолатенський період виявляють зв'язки з попереднім, гальштатським періодом, що помітні і в висоцьких пам'ятках і в Скіфській культурі. Проте, відсутність певно визначеніх хронологічно пам'яток та недостатність досліджень викликають труднощі при виявленні послідовного розвитку культури кожного етапу протягом латенського періоду, а головно при переході в добу полів поховань перших століть н. е. Деякі дослідники намагались перебороти ці труднощі, приймаючи цю видimu перерву в культурному розвитку за факт, і пояснюють його еміграцією місцевого населення з дотогочасних селищ. Однак, таке пояснення не має реальних підстав: цьому суперечать пізні етапи розвитку висоцької групи, ряд пізніх пам'яток у Скіфській культурі та окремі пам'ятки латенського типу, розсіяні по всій території західних областей. Треба врахувати, що відсутність більшої кількості латенських форм можна пояснювати ще й недостатнім пользовим дослідженням нашої території. Зваживши все це, ми намагалися з'ясувати, що впродовж латенського періоду тут тривав дальший розвиток культур давньої людності.

Після начебто культурного застою в латенський період з добою полів поховань настає час пожвавленого культурного розвитку. В південній смузі краю кристалізується в той час липицький тип завдяки відновленню зв'язків з фракійським півднем і римськими придунаїськими провінціями.

Ця культура має глибокі місцеві традиції і зв'язки з попереднім періодом, і на цій підставі ми можемо вважати її виявом давнього населення.

Через деякий час на північному Підкарпатті з'являються осілі пастуші племена, які залишили по собі курганні тілоспалювальні поховання, що займають смугу на південь від поселення липицької групи. Analogії зв'язують цю людність з Буковиною і Семиграддям.

На північ від цієї південної смуги з обома згаданими групами проживали осілі хліборобські племена з культурою полів поховань черняхівського типу. Вони були частиною населення, що в той самий час заселявало східні області України. В річищі верхньої частини Західного Бугу і Дністра виникають ще на переломі нашого літочислення пам'ятки переворського типу, пов'язані з судільним заселенням території сучасної Польщі творцями пам'яток переворського типу. Ці пам'ятки зникають з нашої території наприкінці III ст. н. е., причому цікаво, що вони не мали значного впливу на формування місцевих культурних груп.

Щодо складного питання про етнічну належність окремих культурних груп доби полів поховання в західних областях ми можемо висловити тільки свою попередню думку. Населення культури полів поховань, яке залишило в нас такі багатовікові селища, як Неслухів, належить імовірно одному з ранньослов'янських племен. Обидві південні культури — Липицька і підкарпатських курганів — належать етнічно до сусіднього півдня, отже вони ймовірно дакийські. Етнічне визначення носіїв ознак Переворської культури — досить складна справа. Поки що питання перебуває в стадії розробки і наукової дискусії. Остаточне розв'язання його залежить від дослідження пам'яток Переворської культури, основна маса яких знаходиться на польських — слов'янських землях.

Ми добре знаємо, що накреслена тут картина культурно-етнічних відносин на території західних українських земель в добу полів поховань далеко не повна. Значні прогалини виявляються при спробі реконструкції культурних відносин у латенський період. Далі недосить дослідженої та-жок селища Липицької культури, а культуру полів поховань черняхівського типу ми трактуємо, спираючись переважно на випадкові знахідки. Для культури підкарпатських курганів ми зовсім не знаємо селищ. Дослідження західної Волині її систематичні розкопи почались тут тільки в передвоєнні роки. Ще в гіршому стані справа дослідження Північної Буковини; наші відомості про добу полів поховань на цій території обмежуються тільки окремими випадковими знахідками та одним могильником, дослідженім ще наприкінці минулого століття застарілим методом.

Отже, насамперед невистачає матеріалу для заповнення всіх тих прогалин.

Тому перше завдання археологів — провести систематичні польові дослідження селищ латенського періоду і доби полів поховань. Далі треба поглибити вивчення наявних археологічних матеріалів, що

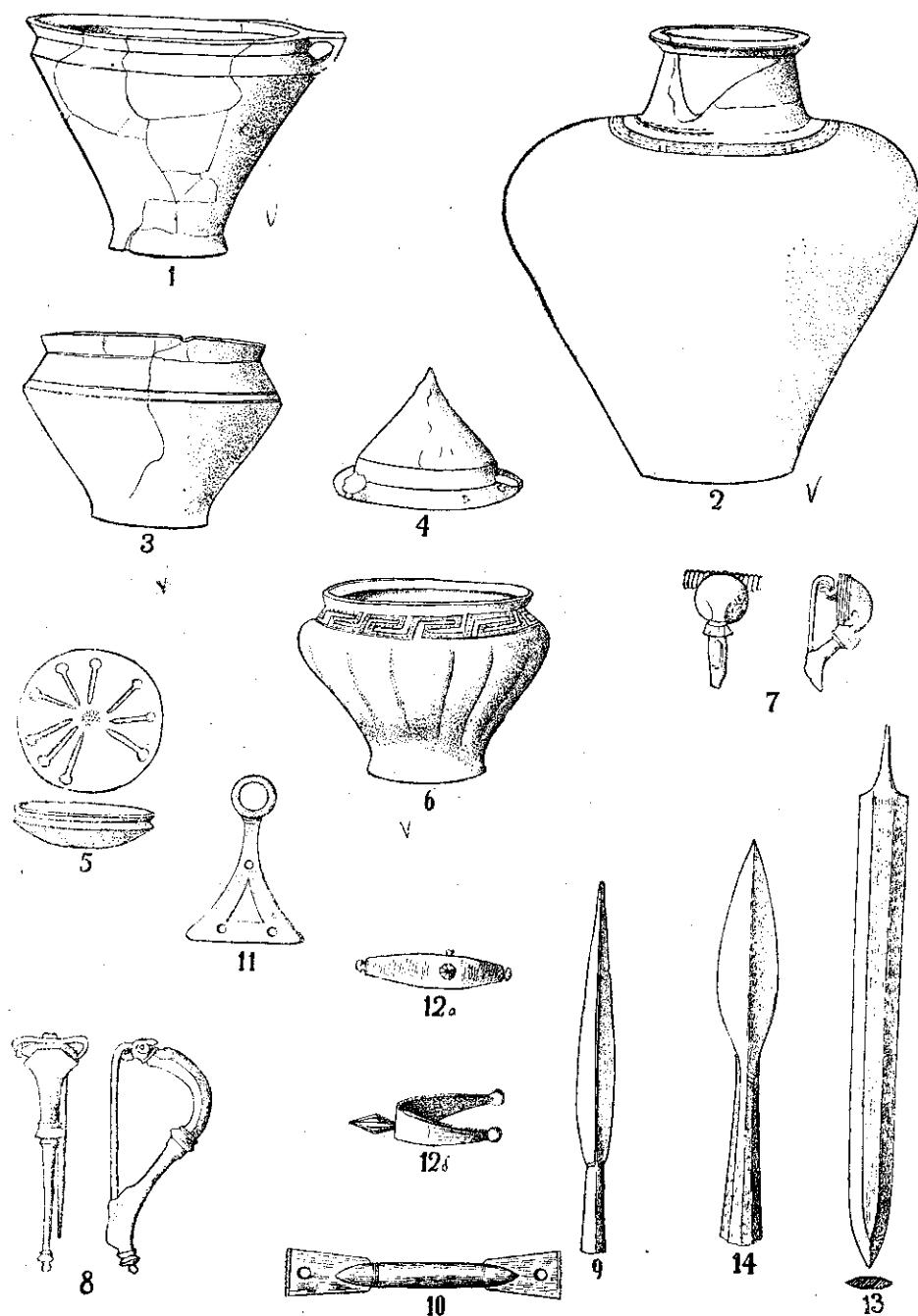
мають спиратися на широку порівняльну основу. окрему увагу слід приділити критичному розглядові публікацій та наукових праць Румунії, Угорщини, Чехословаччини і Австрії, що межують з Півднем України. Це важлива і разом з тим нелегка праця, бо треба буде викрити і відкинути велику силу тенденційних праць та тверджень німецьких археологів, розроблених в дусі пангерманізму.

Велику увагу треба буде приділити також монографічним і синтетичним роботам, що мають висвітлювати окремі питання доби полів поховань у східних областях України. Без таких праць дослідження археології західних областей неможливе. Робота в цьому напрямі вже почата Інститутом археології Академії наук УРСР і за його планом розширюватиметься рік у рік.

Пам'ятки переворського типу (табл. I)

1. Посудина чорна, лискована — Кристинопіль, Сокальського повіту.
2. Посудина чорна, лискована — Бендюга, Сокальського повіту.
3. Посудина чорна, лискована — Кристинопіль, Сокальського повіту.
4. Умбо щита залізне — Перепольники, Золочівського повіту.
5. Чарка з вглибленим орнаментом на денці — Залісці, Бібрського повіту.
6. Посудина чорна, лискована з вглибленим орнаментом меандру на плечику — Заріччя, Ярославського повіту.
7. Фібула залізна, інкрустована сріблом — Гринів, Бібрського повіту.
8. Фібула бронзова, гостро профільована — Гринів, Бібрського повіту.
9. Вістря списа залізне — Переводів, Сокальського повіту.
10. Держак щита залізний — Добростани, Городоцького повіту.
11. Закінчення ременя залізне — Добростани, Городоцького повіту.
12. Острога залізна — Петрилів, Товмацького повіту.
13. Меч залізний обосічний — Добростани, Городоцького повіту (довж. 0,8 м).
14. Вістря списа залізне — Добростани, Городоцького повіту.

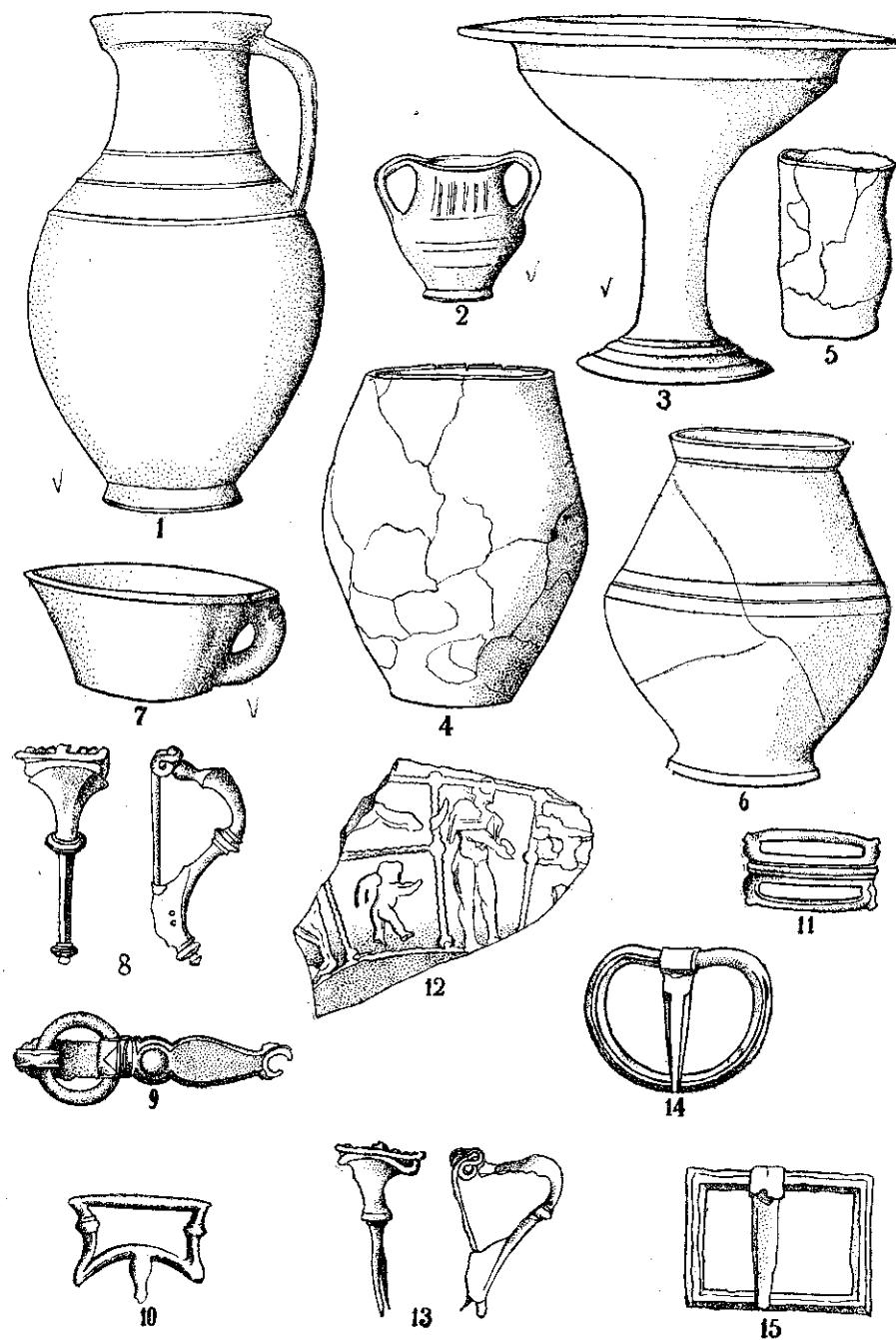
ТАБЛИЦЯ I.

Пам'ятки липицького типу (табл. II)

1. Глек з ручкою — Гринів, Бібрського повіту.
2. Посудинка з двома ручками — Липиця Горішня, Рогатинського повіту.
3. Чарка на високій ніжці — Гринів, Бібрського повіту.
4. Горщик ліплений — Гринів, Бібрського повіту.
5. Горщечок ліплений — Гринів, Бібрського повіту.
6. Горщик двоконічний — Липиця Горішня, Рогатинського повіту.
7. Чарка з ручкою ліплена — Незвиська, Городенського повіту.
8. Фібула бронзова, гостро профільована — Звенигород, Бібрського повіту.
- 9—11. Окуття ременя з бронзи — Колоколин, Рогатинського повіту.
12. Фрагмент „*terra sigillata*” — Звенигород, Бібрського повіту.
13. Фібула бронзова, гостро профільована — Гринів, Бібрського повіту.
- 14—15. Пряжки до ременя з заліза — Гринів, Бібрського повіту.

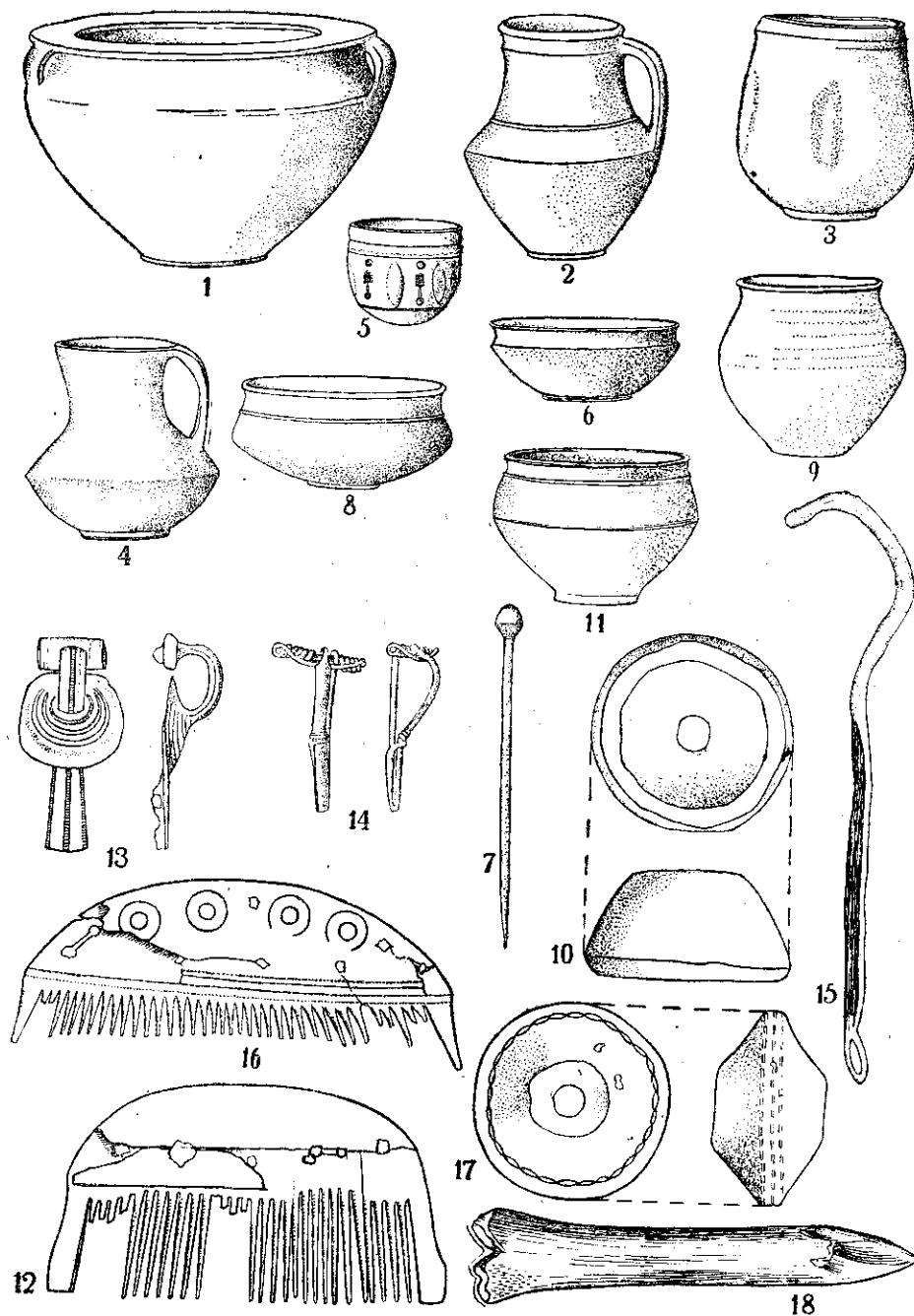
ТАБЛИЦЯ II.

Пам'ятки черняхівського типу (табл. III)

1. Глибока миска з трьома ручками — Целіїв, Копиченецького повіту.
2. Глек з ручкою — Сорока, Волинь.
3. Посудина з подовжніми вглибленнями — Романове село, Збаразького повіту.
4. Глечик з ручкою — Клебанівка, Збаразького повіту.
5. Чарка типу „*tetra nigra*“ — Терпилівка, Збаразького повіту.
6. Миска з ліскованою сірою поверхнею — м. Терембовля.
7. Шпилька з заліза — Неслухів, Кам'янко-Бузького повіту.
8. Миска двоконічна — Сорока, Волинь.
9. Горщик з шаршавою поверхнею — Романове село, Збаразького повіту.
10. Прясличко глиняне — Неслухів, Кам'янко-Бузького повіту.
11. Посудина двоконічна з чорною ліскованою поверхнею — Терпилівка, Збаразького повіту.
12. Кістяний гребінь — Неслухів, Кам'янко-Бузького повіту.
13. Фібула бронзова — невідома місцевість, західні області УРСР.
14. Фібула з підігнутою ніжкою, бронзова — Городниця, Городенського повіту.
15. Ключ залізний — Неслухів, Кам'янко-Бузького повіту.
16. Гребінь кістяний — Неслухів, Кам'янко-Бузького повіту.
17. Прясличко глиняне — Неслухів, Кам'янко-Бузького повіту.
18. Вістря кістяне — Неслухів, Кам'янко-Бузького повіту.

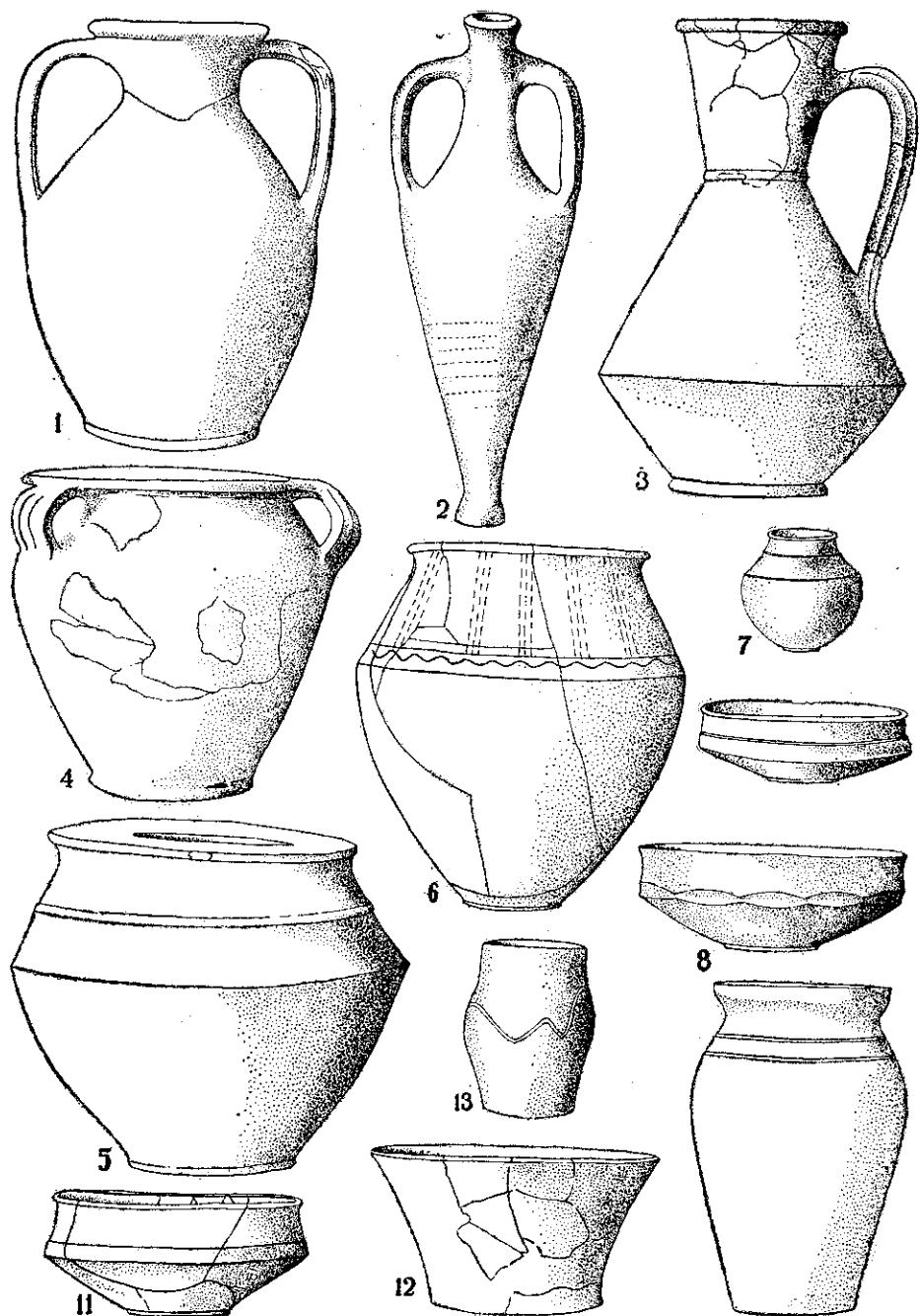
ТАБЛИЦЯ III.

Кераміка культури підкарпатських курганів (табл. IV)

1. Глечик з двома ручками — Струтинь Нижній, Долинського повіту.
2. Амфора привізна — Ганів, Коломийського повіту.
3. Глечик з ручкою — Перерісьль, Надвірнянського повіту.
4. Горщик з трьома ручками — Марківці, Товмацького повіту.
5. Горщик двоконічний з поземими вінцями — Мишин, Коломийського повіту.
6. Горщик двоконічний з лискованим орнаментом на плечику — Корнич, Коломийського повіту.
7. Горщечок — Стоячатів, Коломийського повіту.
8. Мисочка з овальними зрізами на переломі — Мишин, Коломийського повіту.
9. Горщик стрункий з шаршавою поверхнею — Мишин, Коломийського повіту.
10. Мисочка гостро профільована — Трач, Коломийського повіту.
11. Мисочка двоконічна — Трач, Коломийського повіту.
12. Миска глибока, ліплена — Марківці, Товмацького повіту.
13. Посудина ліплена, з пластичним орнаментом — Струтинь Нижній, Долинського повіту.

ТАБЛИЦЯ IV.

СПИСОК МІСЦЕВОСТЕЙ, ВМІЩЕНИХ НА КАРТАХ¹

А. Пам'ятки липицького типу

Позначення: чорні кружки (1—28)

1. Берем'яни, Заліщицького повіту, — селище — (17).
2. Бертешів, Бібрського повіту, — скарб монет — (5).
3. Блицанка, Заліщицького повіту, — імпорт — (19).
4. Бориничі, Бібрського повіту, — скарб монет — (6).
5. Галич, Станіславського повіту, — окрема знахідка — (13).
6. Голігради, Заліщицького повіту, — селище — (20).
7. Гринів, Бібрського повіту, — могильник — (3).
8. Дубовиця, Калуського повіту, — скарб монет — (9).
9. Заулинці, Заліщицького повіту, — селище — (27).
10. Залісці, Бібрського повіту, — поховання і селище — (7).
11. Залісся, Чортківського повіту, — імпорти — (24).
12. Залішки, м., — селище — (18).
13. Звенигород, Бібрського повіту, — поховання та імпорти — (2).
14. Касперівці, Заліщицького повіту, — скарб монет — (26).
15. Колодрібка, Заліщицького повіту, — скарб монет — (28).
16. Колоколин, Рогатинського повіту, — поховання та імпорти — (8).
17. Костенів, Перемишлянського повіту, — скарб монет — (4).
18. Красії, Підгаєцького повіту, — скарб монет — (15).
19. Кривеньке, Гусятинського повіту, — поховання — (25).
20. Липиця Горішня, Рогатинського повіту, — могильник — (10).
21. Малехів, Львівського повіту, — селище — (1).
22. Мишків, Заліщицького повіту, — імпорти — (22).
23. Незвиська, Городенського повіту, — селище — (16).
24. Новосілка Костюкова, Заліщицького повіту, — селище — (21).
25. Серники, Рогатинського повіту, — скарб монет — (12).
26. Свистільники, Рогатинського повіту, — скарб монет — (11).
27. Улашківці, Чортківського повіту, — окрема знахідка — (23).
28. Чорнів, Станіславського повіту, — скарб монет — (14).

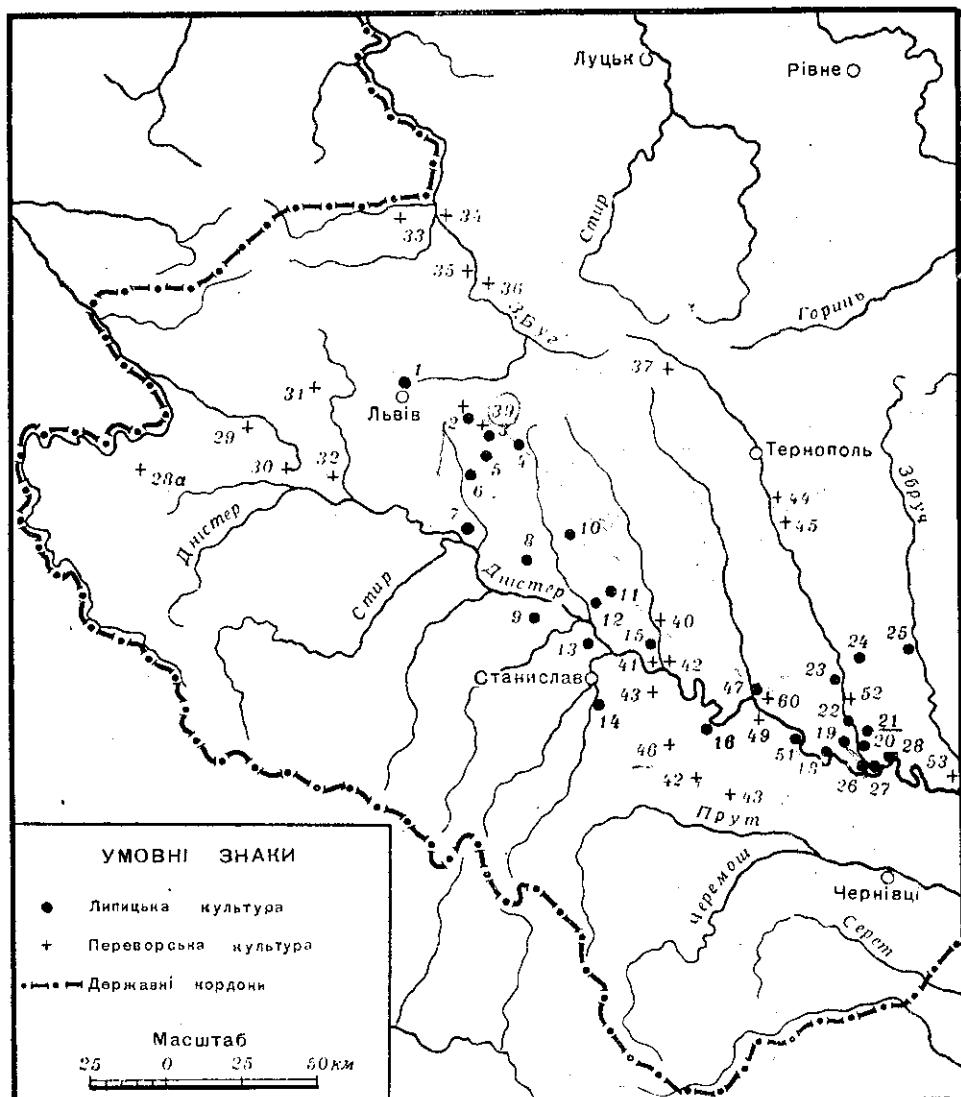
Б. Пам'ятки переворського типу

Позначення: чорні хрестики (29—53)

1. Бендюга, Сокальського повіту, — поховання — (36).
2. Боришківці, Борщівського повіту, — окрема знахідка — (53).
3. Ходемир, Товмачького повіту, — поховання — (46).
4. Добростани, Городоцького повіту, — могильник — (31).
5. Дорогочівка, Заліщицького повіту, — окрема знахідка — (50).
6. Звенигород, Бібрського повіту — поховання — (38).
7. Гринів, Бібрського повіту, — могильник — (39).
8. Іване Золоте, Заліщицького повіту, — поховання — (51).
9. Кам'янка Велика, Коломийського повіту, — поховання — (47).
10. Капустинці, Борщівського повіту, — поховання — (52).
11. Комарно, Рудецького повіту, — окрема знахідка — (32).
12. Кристинопіль, Сокальського повіту, — поховання — (35).
13. Лепнів, Теребовльського повіту, — окрема знахідка — (45).
14. Лучки, Тернопільського повіту, — два поховання — (44).
15. Маркова, Підгаєцького повіту, — окремі знахідки — (40).
16. Озерко, Бучацького повіту, — окремі знахідки — (42).
17. Олешки, Товмачького повіту, — поховання — (43).

¹ За старим адміністративним поділом.

КАРТА I. Доба полів поховань у західних областях УРСР. — Ранній період
(І ст. до н. е. — III ст. н. е.)

- ✓ 18. Переводів, Сокальського повіту, — поховання — (33).
 19. Передільниця, Добромильського повіту, — окрема знахідка — (28).
 ✓ 20. Перепільники, Золочівського повіту, — поховання — (37).
 ✓ 21. Петрилів, Товмацького повіту, — поховання — (41).
 ✓ 22. Репужинці, Городенського повіту, — поховання — (49).
 23. Рудки, м., — окрема знахідка — (30).
 ✓ 24. Слобідка Пільна, Коломийського повіту, — поховання — (48).
 25. Сокаль, м., — окрема знахідка — (34).
 26. Твердиня, Мостицького повіту, — окрема знахідка — (29).

А. Культура підкарпатських курганів

Позначення: чорні хрестики (1—20)

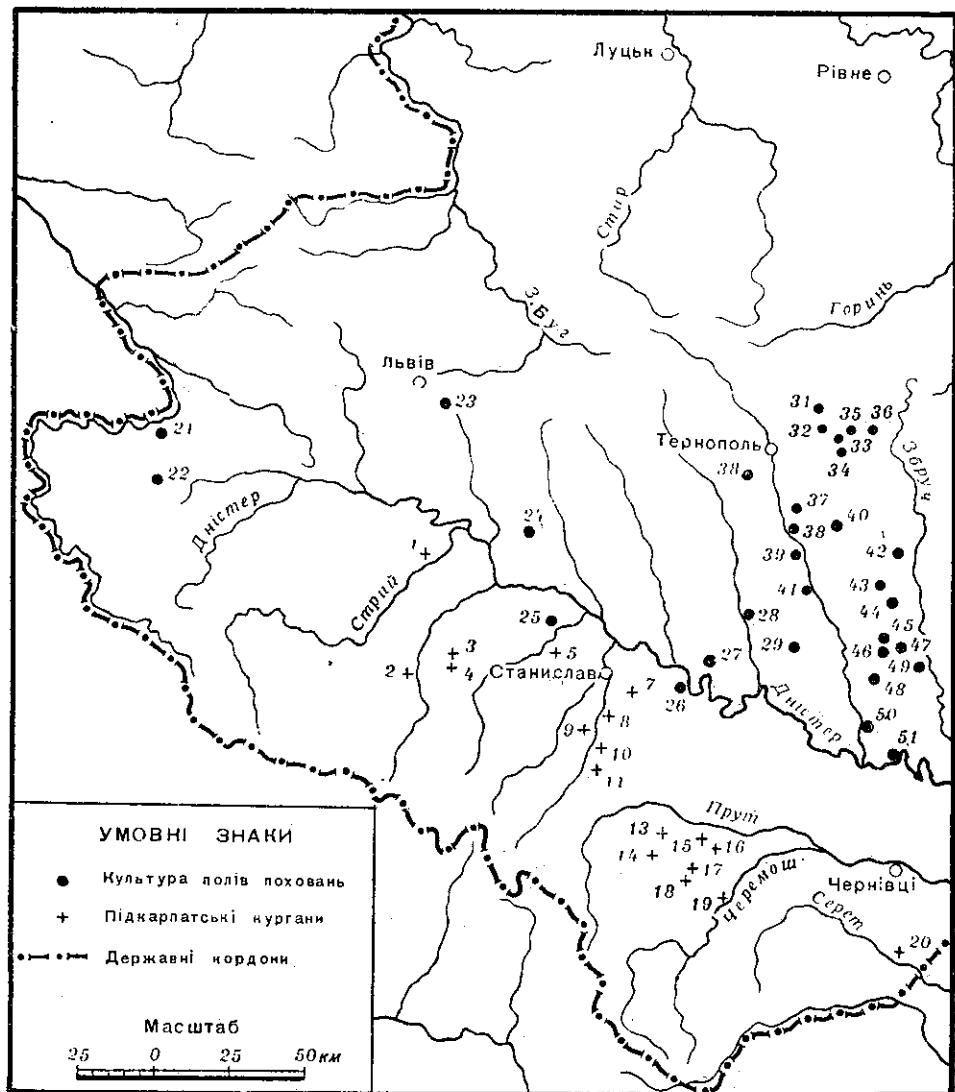
1. Бринь, Станіславського повіту, — (5).
2. Вельдіж, Долинського повіту, — (2).
3. Ганів, Коломийського повіту, — (16).
4. Глібівка, Півн. Буковина, — (20).
5. Грабовець, Надвірнянського повіту, — (9).
6. Дебеславці, Коломийського повіту, — (16).
7. Добряни, Стрийського повіту, — (1).
8. Камінне, Надвірнянського повіту, — (8).
9. Корниц-Грушів, Коломийського повіту, — (12).
10. Марківці, Товмачького повіту, — (7).
11. Мишин, Коломийського повіту, — (13).
12. Надіїв, Долинського повіту, — (3).
13. Перерісль, Надвірнянського повіту, — (11).
14. Підгородня, Станіславського повіту, — (6).
15. Рожнів, Косівського повіту, — (19).
16. Стопчатів, Коломийського повіту, — (14).
17. Струтинь Нижній, Долинського повіту, — (4).
18. Трач, Коломийського повіту, — (18).
19. Цуцилів, Надвірнянського повіту, — (10).
20. Щуцулін, Коломийського повіту, — (17).

Б. Культура полів поховань

Позначення: чорні кружки (21—51)

1. Блищанка, Заліщицького повіту, — поховання — (27).
2. Гай, Львівського повіту, — селище — (23).
3. Глещава, Терембовльського повіту, — поховання — (40).
4. Голинь, Калуського повіту, — селище — (25).
5. Городиця, Городенського повіту, — поховання — (26).
6. Грицівці, Збаразького повіту, — селище (32).
7. Добромиль, м., — селище — (22).
8. Залісся, Борщівського повіту, — могильник — (48).
9. Зеленче, Терембовльського повіту, — селище — (39).
10. Жабинці, Гусятинського повіту, — селище — (46).
11. Колодрібка, Заліщицького повіту, — поховання — (51).
12. Коцюбинці, Гусятинського повіту, — поховання — (45).
13. Коцюбинчики, Гусятинського повіту, — окремі знахідки — імпорти — (49).
14. Кривеньке, Гусятинського повіту, — поховання — (47).
15. Луб'янки, Збаразького повіту, — окрема знахідка — (13).
16. Максимівка, Збаразького повіту, — селище — (33).
17. Мишків, Заліщицького повіту, — могильник — імпорти — (50).
18. Новосілка Гримайлівська, Скалатського повіту, — окремі знахідки — (42).
19. Осівці, Бучацького повіту, — селище — (28).
20. Перемишль, м., — окремі знахідки — (21).
21. Половці, Чортківського повіту, — селище — (29).
22. Почапинці, Тернопільського повіту, — поховання — (30).
23. Підгайчики Юстиніві, Терембовльського повіту, — поховання — (41).
24. Псарі, Рогатинського повіту, — могильник — (24).
25. Романове село, Збаразького повіту, — поховання — (34).

КАРТА II. Доба полів поховань в західних областях УРСР — Пізніший період
(IV—V ст. н. е.)

26. Сущин, Тернопільського повіту, — могильник — (37).
27. Терембовля, м., — селище і могильник — (38).
28. Терпилівка, Збаразького повіту, — поховання — (36).
29. Увисла, Копичинецького повіту, — поховання — (43).
30. Целіїв, Гусстинського повіту, — поховання — (44).
31. Чагарі Збаразького повіту, — могильник і селище — (35).

Списки місцевостей складено в порядку алфавіту. Цифри в дужках після назви кожної місцевості відповідають цифрам біля відповідного знаку на карті.

М. СМИШКО
(Львов)

ЭПОХА ПОЛЕЙ ПОГРЕБЕНИЙ В ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЯХ УССР

Резюме

Термином „эпоха полей погребений“ обозначается период времени между I ст. до н. э. и V ст. н. э. Основной признак всех культурных явлений этой эпохи — наличие влияний римской провинциальной культуры, что проявляется в прямой форме (липицкий тип) или косвенной (памятники черняховского типа).

I

В западных областях эпоха полей погребений делится на два периода: ранний (липицкий и переворский типы) и поздний (тип черняховский и подкарпатских курганов).

В последние столетия до н. э. развитие местных культурных групп обнаруживает только два отчётливых этапа: ранне- и позднелатенский.

В раннем периоде заметна большая связь с позднегальштатским периодом, отчётливо выступающая в поселении высокого типа (принадлежит автохтонам — земледельцам).

В непосредственном соседстве обнаружено последние позднего этапа скифской культуры, связанной через восточную Подолию с Поднепровьем.

В материальной культуре южной полосы западных областей Украины в это время выступают кельтские влияния.

В позднелатенский период усиливаются культурные связи с югом; в связи с южными влияниями формируется липицкий тип (расцвет его падает на первые века н. э.).

Местное население оставалось, вероятно, на месте и развивало дальше свою культуру независимо от посторонних влияний. Она представляла основу, на которой в эпоху полей погребений начинают развиваться новые проявления культуры, развитие которых приходится на первые века нашей эры.

II

Картина культурного развития на территории западных областей Украинской ССР в эпоху полей погребений довольно разнообразна. В зависимости от конкретных условий исторической среды и развития культуры приобретали локальные особенности.

В южной стороне в районе верхнего Днестра — липицкий тип (I ст. до н. э. — III ст. н. э., возможно V ст. н. э.) известны могильники с трупосожжением и поселения. Жилые сооружения — овального плана или четырёхугольные, с очагами или прямоугольной печью. Известны гончарные печи (вне жилищ). Основной инвентарь — глиняная посуда: 1) сделанная на гончарном круге (орнамент геометрический); 2) лепная (орнамент ямочный). Местные фибулы, остропрофилированные и импортированные, отделанные эмалью. Из предметов римского импорта — монеты, стеклянные чарки, бронзовая посуда. Носителей этой земледельческой культуры можно связывать с гетским племенем костобоков.

В крайней южной полосе на Карпатском подгорье выделяется культура подкарпатских могильников (V—VI ст. н. э.). Её характеризуют могильники с могильными насыпями и погребениями с трупосожжением. В ритуале погребений различаются такие виды: сожжённые кости захоронены в ямке — ямочный (ямковый), или же в урне, поставленной в ямке — урновый (попильницевий), сожжённые кости собраны на поверхности кострища — поверхностный (поверхневий), или же просто присыпаны землей вместе с кострищем — пластовой (шаровий). Основной инвентарь: глиняная посуда, лепная и изготовленная на гончарном круге. Из привозной керамики известны амфоры. Из остальных вещей — арбалетовидные фибулы с отверстиями на стержне, пряжки и т. д. Очевидно, что скотоводческое население принадлежит родственному с костобоками позднедакскому племени.

III

На север от этих двух культур известен переворский тип (русло Сана и верхняя часть Западного Буга V ст. до н. э. и II ст. н. э.) — могильники и единичные погребения с трупосожжением. В могильниках обнаружены: лепная посуда (лучшие образцы украшены углублением геометрическим орнаментом) и оружие, представленное частями щитов, мечами и наконечниками копий (часто в согнутом, согласно ритуалу, состоянии). Фибулы остропрофилированные железные, из двух частей.

IV

Несравненно большую роль в формировании культуры местного населения играет культура полей погребений черняховского типа, занимающая почти всю территорию западных областей Украинской ССР (дата III—IV ст. н. э.).

Носители культуры полей погребений — это земледельцы, занимавшиеся также скотоводством и в меньшей мере охотой.

Относительно этнической принадлежности отдельных культурных групп эпохи полей погребений в западных областях УССР можно высказаться лишь предварительно: черняховский тип принадлежит раннеславянским племенам, липицкий и подкарпатский — дакийским племенам; Решение вопроса о Переворской культуре и ее носителях требует, в первую очередь, расширения полевых исследований — памятников данного типа, находящихся в своей массе на территории Польши, т. е. на искони славянской земле.

Д. БЛІФЕЛЬД
(Київ)

ДО ПИТАННЯ ПРО БОРИЧІВ УЗВІЗ СТАРОДАВНЬОГО КИЄВА

Більшість дослідників давнього Києва¹ визначали місце літописного Боричева узвозу в районі Михайлівського монастиря, між останнім і Трісвятительською церквою, приблизно, на місці теперішнього фунікульору, де в XVI—XVII ст. був узвіз, що називався Михайлівський або Рождественський².

У 1896 р. М. І. Петров висловив нове твердження, що літописний Боричів узвіз знаходився на місці сучасного Андріївського спуску³. Це нове твердження, на нашу думку, цілком справедливе, було, на жаль, недосить обґрунтовано. Чимало необґрунтованих місць було у Петрова і в критиці попереднього погляду. Це дало змогу С. Т. Голубеву виступити в 1910 р. на захист старого погляду про знаходження Боричева узвозу на місці теперішнього фунікульору⁴. Виступом Голубєва дискусія про Боричів узвіз закінчилася, і старий погляд про його місцевознаходження в районі Михайлівського монастиря залишився в силі і до цього часу⁵. Пояснюються це не безперечністю і цілковитою обґрунтованістю цього погляду, а відсутністю досліджень з питань топографії давнього Києва в останні 2—3 десятиліття.

Щоб розібрatisя в цьому питанні, необхідно розглянути фактичні основи, на яких покоїться ця пануюча думка, їх критику з боку Петрова, як і їх захист Голубевим.

I

Основним доказом на користь ототожнення Боричева узвоза з пізнішим Михайлівським узвозом є легенда, записана в хроніці Сафоновича, а потім і в III виданні Синопсиса „О знищенню божниц в Києве“, де сказано:

¹ М. Берлинский, Краткое описание Киева, СПБ, 1820, с. 183; Фундуклей, Обзорение Киева в отношении к древностям, К., 1847, с. 1; Закревский, Описание Киева, М., 1868, т. I, с. 209 ін.; Максимович, Собр. соч., т. II, К., 1877, с. 97, 99.

² Безпідставність твердження Голубинського (Е. Е. Голубинский, История русской церкви, т. II, 2-я пол. тома, М., 1881, с. 252), що Боричів узвіз вів у Хрестату долину, цілком доведена Голубевим (С. Т. Голубев, Спорные вопросы о древнейшей топографии Киева, К., 1910, с. 11—14).

³ Н. И. Петров, Историко-топографические очерки древнего Киева, К., 1897, с. 100—106.

⁴ С. Т. Голубев, Спорные вопросы о древнейшей топографии Киева, К., 1910.

⁵ Київ, Провідник, Видання АН УРСР, К., 1930, с. 50.

,,В Киеве Владимир казал болвани ломати и бити и божницы розкидати, а некотории глупии балвохвалци плакали своих богов знищения. Повесть теж есть старих тая, же гды едного болвана волокли з горы утопити в Днепр и били по череву, бес в нем кричал ляментуючи; отоль туго з горы дорогу ниже монастыря Михайловского назвали здавна Чортово беремище, то есть, тяжкость чорту, бо слово славянское бремя значить тяжкость. И гды того болвана топили, плинул вниз, а неверний, идучи берегом, плакали и звали, мовячи: „Выдыбай, наш Господару Боже, выдыбай“, то есть выплыви, а той болван выдыбал албо выплыл был аж там на берег, где теперь монастырь Выдубицкий; и названо тое месце тым урошищем от выдыбания Выдубичи албо Выдубичи; але и там, гды неверный взяти хотели того болвана, верныи, пробивши и камень привязавши, утопили. И для того, поведают первый при Владимире митрополит Михаил, посадивши чернцов на горе недалеко от того беремища Чортова, на свое имя церковь святого Михаила збудувал, иж, як з неба святий Михаил чорта скинул, так тут он же помогл з горы чорта в болване збивати; а в Выдубичих церковь чуда святого Михаила збудовано также при Владимире для того, иж як в Хонех святий Михаил чудо учинил, реки неверных погрузивши, так тут выдыбалого албо выплыненого в болване чорта помогл в водах потопити“⁶.

Петров вважає, що це оповідання Сафоновича не є доказом того, що Боричів узвіз знаходився на місці пізнішого Михайлівського узвозу, оскільки воно має тенденційний характер і, крім того, Сафонович „не ототожнював згаданого ним чорта з Перуном и „чортова беремища“ з Боричевим узвозом“⁷.

Останнє твердження суперечить другому твердженню Петрова, висловленому кількома рядками вище, де сказано, що „Інокентій Гізель або точніше — Феодосій Сафонович — пов'язує цю подію (повалення Перуна — Д. Б.) з узвозом або спуском, нижче монастиря Златоверх-Михайлівського“, що називався „Чортово беремище“⁸. Взагалі твердження Петрова про те, що Сафонович не ототожнює згаданого ним чорта з Перуном і Чортового беремища з Боричевим узвозом навряд чи може бути прийняте. Зіставлення літописного тексту з текстом Сафоновича, яке зробив Голубев⁹, доводить, що в основі легенди „О знищенню божниц в Києве“ лежить літописна легенда про знищенню кумірів Володимиром. Це, проте, не означає, що „кияни другої половини XVII ст. знали дорогу, по якій волочили Перуна з гори у Дніпро, і що ця дорога знаходилась „нижче монастиря Михайлівського“, тобто проходила тим яром, де тепер влаштовано трамвайній Михайлівський спуск“¹⁰, як твердить Голубев.

Основою для такого твердження Голубев вважає живучість історико-топографічних назв¹¹.

Живучість топоніміки річ дуже відносна. Справді, що збереглось від такої багатої топографічної номенклатури літопису про Київ?

⁶ Цитуємо за Голубевим, с. 8—9.

⁷ Петров, Там же, с. 103.

⁸ Там же, с. 101.

⁹ Голубев, Там же, с. 17.

¹⁰ Там же, с. 9. Підкреслено Голубевим.

¹¹ Там же, с. 7.

З відомих за літописом місцевостей, що відігравали іноді в історії Києва видатну роль, фігурують у документах наступних віків лише деякі, а саме: Печерськ, Поділ, Оболонь, Щекавиця та Клов. А ось про такі місця, як „Бабин Торжок“, „Копырев конец“, „Паснича беседа“, „Козары“, „Перевесище“, „Угорское“, „Хоревица“ і той же „Боричев узвіз“, так само, як і такі відомі в свій час околиці Києва, як „Берестове“, „Дорогожичі“, „Предславино“, „Желань“, в документах наступних віків зовсім не згадуються. Щодо відомої в Києві Аскольдової могили, то в літопису місцевості з такою назвою немає. Назва ця виступає вперше, здається, в „Географическом описании города Киева“, складеного поручиком Новгородцевим в 1784 р.¹² А „Угорское“, де за літописом був похований Аскольд, не згадується в документах наступних віків. Деякі дослідники, не без підстав, визначають місцезнаходження Угорського і Аскольдової могили в межах старого міста.

Впадає у вічі той факт, що місцевості, згадані в літописах і місцезнаходження яких нам невідоме тепер, зовсім не згадуються і в документах післямонгольського часу, навпаки, літописні місцевості, місцезнаходження яких тепер відоме, згадуються і в документах післямонгольських часів. (Винятком є Берестове, місцезнаходження якого визначається Спаською церквою, що збереглась до наших днів). Пояснювати цей факт простою випадковістю, нам здається, не можна. Очевидно, слід припустити, що літописні назви пунктів давнього Києва, місцезнаходження яких невідоме нам тепер, були забуті ще в давні часи.

Отже, цілком очевидно, що для твердження, ніби Сафонович або кияни другої половини XVII ст. знали місцезнаходження літописного Боричева узвозу, реальних підстав нема. З таким же правом можна твердити, що Сафонович з наяв, що Видубицький і Михайлівський монастирі були створені при Володимири Святославичі, хоча за літописом перший заснований в 1070, а другий в 1108 рр. Ми вправі твердити лише, що Сафонович вважав, що древній Боричев узвіз проходив по Михайлівському узвозу, що існував в його часи.

На чому ґрунтуються ця думка Сафоновича ми не знаємо, але не важко здогадатися, що вона продиктована, як це справедливо відзначив Петров (проти цього не заперечує і Голубев), бажанням „звеличити старовинним переказом свій монастир“¹³.

Перша частина легенди Сафоновича в основних рисах збігається з літописним оповіданням, вона відрізняється від нього саме відсутністю конкретних літописних даних. Нема Перуна, Боричева узвозу та інших, дуже суттєвих з топографічного погляду подробиць. Так, у літописі про Перуна сказано: „влещи с горы по Боричеву на Ручай... и влекому же ему по Ручаеви к Днепру“¹⁴. У Сафоновича про чорта сказано просто: „и волокли с горы утопити в Днепр“.

Цей факт не може бути пояснений випадковістю. Вже Закревський, аналізуючи наведене місце з літопису, підкреслив, що в літопису говориться: „спершу на Ручай, а потім в Дніпро“, і прийшов до висновку, що „в дрігності мимо Боричева протікала Почайна“. Почайна ж, як ві-

¹² Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей, К., 1874, отдел II, с. 143.

¹³ Петров, Там же, с. 103.

¹⁴ Летопись по Ипатскому списку, СПБ, 1871, с. 80.

домо, кінчалась якраз поблизу Михайлівського узвозу. Отже, мавши на увазі Михайлівський узвіз, Сафонович, зрозуміло, не міг говорити „По Ручаєви к Днепру“, а змушений був випустити всі ці подробиці і писати просто „утопити в Днепр“.

З наведеного, як нам здається, зрозуміло, що немає підстав твердити, ібі Софонович знає, що дорога, якою волокли Перуна, відповідає Михайлівському узвозові. Скоріше, навпаки, можна думати, що Сафонович, бажаючи довести, що дорога, якою волокли Перуна, відповідала Михайлівському узвозові, усвідомлював, що ця дорога не відповідає літописному Боричеву узвозові, і тому змушений був випустити всі літописні деталі, які явно суперечать бажанню Софоновича.

Отже, розглянуте нами оповідання Софоновича не може бути доказом того, що літописний Боричів узвіз проходив на місці сучасного фунікульору.

II

Закревський, ототожнюючи Боричів узвіз з пізнішим Михайлівським узвозом, твердив, що в старовину був лише один узвіз, який вів з Київської гори на Поділ, а саме той, який у XVI ст. називався Михайлівським, що Андріївський спуск — „справа рук людських“ і був проритий лише в 1715 р. і що до цього часу гори Киселівка і Уздихальниця складали одну гору¹⁵.

Заперечуючи згадане твердження Закревського, Петров доводить, посилаючись на плани Києва 1638 і 1695 рр., що в XVII ст. були два спуски з верхнього города в Поділ: Михайлівський і Андріївський, причому план Києва 1638 р. Петров розглядає, згідно з своїм тлумаченням цього плану, з зворотної сторони¹⁶.

У своїй відповіді Петрову Голубев обмежується тільки вказівкою на помилковість загальної концепції Петрова щодо плану Києва 1638 р.. доведену Голубевим ще раніш¹⁷, і заявляє на цій підставі, що „зупиняється далі на першому параграфі трактації у Петрова немає потреби“¹⁸. Насправді ж, помилковість вихідної позиції Петрова щодо плану Кальнофойського не позбавляє значення цього плану як важливого джерела до вивчення топографії стародавнього Києва. Як би ми не розглядали план Кальнофойського, при всій його неясності, цілком очевидно, що на ньому за № 54 позначено саме Андріївський спуск. Це особливо виявляється з пояснення, даного цій дорозі Кальнофойським. Вона веде від руїн Десятинної та Симеонівської церков „воротами мимо замка, на високой горе воздвигнутого... до жалостного Київа (Подолу)“¹⁹. Замок стояв на горі Киселівці. Пройти „мимо замка“ Михайлівським спуском неможливо. Отже, дорога на Поділ, що позначена на плані Кальнофойського, є, без сумніву, теперішній Андріївський спуск. Ще

¹⁵ Закревский, Описание Киева, т. I, с. 368, 379 та ін.

¹⁶ Петров, Там же, с. 102.

¹⁷ С. Т. Голубев. О древнейшем плане города Киева 1638 г., К., 1898, див. також В. Г. Ляскоронский, К вопросу о древнем плане гор. Киева, изданием Афанасием Кальнофойским, Сб. статей в честь гр. П. С. Уваровой, М., 1916, сс. 202—214.

¹⁸ Голубев, Спорные вопросы о древнейшей топографии Киева, с. 16.

¹⁹ Голубев, О древнейшем плане Киева, с. 79.

Максимович назвав згадане твердження Закревського „фантасмагорією“ і, посилаючись налюстрацію Київського замку 1545 р.²⁰, довів цілковиту безпідставність цього твердження²¹. Отже, цілком зрозуміло, що Михайлівський узвіз не був у XVI—XVII ст. ст. єдиним узвозом з верхнього города на Поділ і що хибне твердження Закревського не може бути доказом тотожності Михайлівського узвозу з літописним Боричевим узвозом.

III

Для доведення того, що Боричів узвіз ніби знаходився на місці пізнішого Михайлівського або Рождественського спуску, Максимович розповідає, що „деякі киевоподольські старожили пам'ятають, що в 1810 р., коли для збудування теперішньої кам'яної Рождественської церкви розбирали попередню, дерев'яну, збудовану в 1564 р. то в її фундаменті знайдено було напис, що вона поставлена була на узвозі Боричевім²². Петров вважає, що цей факт, сумнівний сам по собі, не може бути прийнятим ще й тому, що Нікольська Христо-Рождественська церква після 1654 р. і до 1810 р. заново відбудовувалася кілька разів, отже, якщо дійсно знайдено було згаданий напис, то він пізнішого походження і складений під впливом „Синопсису“²³.

Останнє, як справедливо відзначив Голубев, суперечить другому, вже відомому нам твердженю Петрова про те, що Синопсис не ототожнював Боричева узвозу з Михайлівським спуском. Голубев вважав, що згаданий напис треба пояснювати не впливом Синопсису, а живучістю в народі топографічних назв. Щождо сумнівності самого факту, про що говорив Петров, то Голубев зауважує, що Максимович, який здобув собі славу справжнього сумлінного вченого, „не може бути запідозрений у вигадуванні“, що ставиться скептично до повідомлення київських старожилів немає підстав, „написи“ при спорудженні громадських будівель, подібних наведеному, були звичайним явищем з давніх часів²⁴.

Про живучість топографічних назв, під впливом якої ніби з'явився згаданий напис, ми вже говорили вище і вартість цього аргументу з'ясували, як нам здається, достатньо. Факт знаходження напису в фундаменті старої Рождественської церкви цілком можливий. Хоч до цього часу у фундаментах київських церков ніяких написів ще не знайдено, але, безперечно, сумнівна наявність в цьому напису вказівки на Боричів узвіз.

Підозрювати Максимовича у вигадуванні цього факту, зрозуміло, немає підстав. Цього не робив Петров, цього не робимо і ми. Наведене повідомлення Максимовича не є факт особисто ним засвідчений. Максимович у даному разі передає лише чутки про факт, який ніби мав місце років за 25 до переїзду його до Києва. Вже через цю давність чутки не можуть претендувати на точність і безсумнівність.

²⁰ Сборник материалов для историч. топографии Киева и его окрестностей, К., 1875, Отдел III, с. 28—29.

²¹ Максимович, Собр. соч., т. II, К., с. 78.

²² Максимович, Там же, с. 97.

²³ Петров, Там же, с. 103—104.

²⁴ Голубев, Спорные вопросы о древнейшей топографии Киева, с. 19.

Але чи існував справді отої напис, точніше, згадка в ньому про Боричів узвіз?

Написи, які закладаються в фундаменти будов, мають меморіальне призначення. Цим саме зумовлюється і текст самого напису, його стисливість і обмеженість даними саме меморіального характеру, в яких повідомляється про дату закладки будови, про те, ким, на честь якої особи чи події, або на місці якої події закладена будова. Можлива та-жок вказівка на особливості місця будови. Але Боричів узвіз ніякого відношення до Рождественської церкви і до її будівництва не має, він не є також якимсь особливо визначним місцем взагалі. Отже треба приступити, що будівники Рождественської церкви були особливо зацікавлені урічнити назву Боричева узвозу, що, зрозуміло, нічим не може бути обумовлено або пояснено. З цих підстав ми вважаємо за можливе приступити, що чутка про згаданий напис, точніше, згадка в ньому Боричева узвозу, виникла серед деякої частини київської інтелігенції, яка в першій четверті XIX ст. виявляла жвавий інтерес до київської старовини і яка під впливом „Синопсису“ визначала Боричів узвіз на місці Михайлівського спуску. Таким чином факт, про який сповіщає Максимович, залишається сумнівним і не може бути доказом того, що Боричів узвіз знаходився на місці Михайлівського спуску.

IV

Нарешті, четвертою підставою для ототожнення Боричева узвозу з пізнішим Михайлівським спуском є міркування про те, що Боричів узвіз мав вести до гавані, найпридатнішим місцем для якої вважають гирло р. Почайни, що знаходилось десь поблизу Михайлівського узвозу. Ці міркування висловлюються на підставі літописного оповідання про помсту Ольги деревлянам у 945 р., де сказано, що деревлянські поєсли „приста под Боричевом в лодьи“. Згадане оповідання, що являє собою пізнішу вставку²⁵, містить у собі ряд цікавих подробиць про топографію стародавнього Києва, які ми вважаємо за доцільне навести повністю.

„И послаша Древляне — читаемо в цьому оповіданні, — лучшии мужи свои, числом 20, в лодьи к Ользе, и приста под Боричевом в лодьи. Бе бо тогда вода текущи возле горы Киевская и на Подоле не седяхуть людье, но на горе; город же бяше Киев, идеже есть ныне двор Гордятин и Никифоров, а двор княжъ бяше в городе, идеже есть ныне двор Воротиславль и Чюдинъ, а перевесише бе вне города (и бе вне города) двор теремный и другой, идеже есть двор Демесников, за святою Богородицею над горою, бе бо ту терем камен“²⁶.

Петров відзначає, що гаванню могло бути не гирло Почайни, а сама Почайна, що слова літопису „бе бо тогда вода текущи возле горы Киевская и на Подоле не седяхуть людье, но на горе“, треба розуміти не буквально, що Поділ в Х ст. був уже заселений, що в наведеному місці літопису мова йде про весняну повідь, або ж це місце треба віднести до Оболоні²⁷. Наведені міркування Голубев вважає цілком безпід-

²⁵ А. А. Шахматов, Розыскания о дрѣвнейших русских летописных сводах, СПБ, 1908, с. 108—110.

²⁶ Летопись по Ипатскому списку, СПБ, 1871, с. 35.

²⁷ Петров, Там же, с. 104.

ставними і заявляє, що вони „не вимагають спростування: вони говорять самі за себе“²⁸.

Що гавань могла бути в гирлі Почайни, досить імовірно. Але чи вів Боричів узвіз до цієї гавані?

Цілком очевидно, що коли „бе бо тогда вода текуща возле горы Киевская и на Подоле не седяхуть людье“, то в „лодьи“ під горою Київською можна пристати в якому завгодно місці. Неможливо лише пристати в гирлі Почайни, оскільки при цих умовах Почайна вся мусить з'єднатись з Дніпром. Отже, вислів літопису „приста под Боричевом“, якщо розглядати його не відірвано від контексту даного літописного оповідання, а виходячи з його змісту, зовсім не свідчить, що Боричів узвіз вів до гавані взагалі, і абсолютно виключає припущення, що він вів до гирла Почайни, куди дійсно вів пізніший Михайлівський узвіз. Інша справа, чи дійсно вода була „текуща возле горы Киевская и на Подоле не седяхуть людье“. В усякому разі, з слів „бе бо тогда“ цілком очевидно, що в часи літописця було не так. Так було, на думку літописця, в часи цих легендарних подій. Що ж навело літописця на цю думку?

Розглядувана нами легенда у тому вигляді, як вона записана в літопису, має цікаву особливість, яка дає, як нам здається, відповідь на поставлене вище питання. Літописець розповівши про те, що деревляни послали до Ольги „лучшии мужи свои“ і вони „приста под Боричевом в лодьи“, оповідає далі про те, що являв собою Київ в часи цих легендарних подій. Саме, що „бе бо тогда вода текуща возле горы Киевская“, що „на Подоле не седяхуть людье, но на горе“, що сам город Київ був „идеже ныне двор Гордятин и Никифоров“ тощо. І лише після цього літописець повертається до суті легенди і розповідає, як саме Ольга помстилась деревлянським послам.

Цілком очевидно, що наведений вище опис Києва не випливає з самої легенди про помсту Ольги, не є складовою частиною її. Навпаки, наведений вище опис Києва перериває плавний хід легендарної розповіді і являє собою вставку, внесену в цю розповідь літописцем. Постає питання, що примусило літописця перервати легендарну розповідь і віддатись спогадам про те, що являв собою Київ в часи цих легендарних подій? Пояснювати це просто випадковістю, або просто тим, що на літописця налинули спогади про далеке минуле Києва, на нашу думку, неможливо. Немає сумніву, що літописець був змушений до цього якимись поважними обставинами, які випливають з самої легенди.

Ми пояснююмо цей факт так. Записавши слова легенди „приста под Боричевом в лодьи“, літописець опинився в скрутному становищі: для нього і для його сучасників було цілком ясно, що пристати „под Боричевом в лодьи“ річ неможлива, бо тут суходіл, місце, населене людьми. Але, ставлячись до цієї фрази, як і до всієї легенди, як до безперечного факту, він примушений був знайти цій нісенітниці якесь пояснення і знайшов його саме в тому, що „бе бо тогда вода текуща возле горы Киевская и на Подоле не седяхуть людье“. Вислів „бе бо тогда“ вказує саме на поясннювальний характер наступного тексту. Для більшої переконливості літописець подає далі і загальну картину Києва в часи цих легендарних подій.

²⁸ Голубев, Там же, с. 20.

З усього сказаного, здається, цілком ясно, що наведене вище літописне оповідання не дає підстав для висновку про те, що Боричів узвіз вів до гавані взагалі і до гирла Почайни зокрема. Якщо це так, то цей узвіз не може бути ототожнений з пізнішим Михайлівським узвозом, який дійсно вів до гирла Почайни, де, вірогідно, і була гавань.

Підsumовуючи все сказане вище, ми можемо констатувати, що в своїй критиці загальновизнаної думки, ніби Боричів узвіз стародавнього Києва знаходився на місці сучасного фунікульора, М. І. Петров мав цілковиту рацію. С. Т. Голубев на захист цього погляду не зміг навести ніяких нових доказів і підкріпити старі докази поважними і безперечними аргументами. Голубеву вдалось лише викрити окремі суперечності і слабкі місця міркувань Петрова, але це не розв'язало суті справи. Наведений нами вище розгляд доказів на користь ототожнення Боричева узвозу з пізнішим Михайлівським, як і полеміка між Петровим та Голубевим з цього приводу, показали, як нам здається, з цілковитою очевидністю, що ототожнювати Боричів узвіз з пізнішим Михайлівським узвозом немає ніяких реальних підстав.

Гірше стойть справа у Петрова з обґрунтованням нового, висунутого ним погляду, згідно з яким Боричів узвіз проходив на місці теперішнього Андріївського спуску. На користь цього погляду Петров наводить три докази, два з яких, як це цілком переконливо довів Голубев, не витримують критики.

Суть першого з цих доказів ґрунтуються на вже відомій нам літописній легенді про помсту Ольги деревлянам. Із слів літопису „приста под Боричевом в лодъи“ Петров заключає, що деревлянських послів несли по Боричевому узвозі і що Ольга дивилася на цю процесію з свого палацу, а оскільки він стояв поблизу Десятинної церкви, то Ольга не могла бачити Михайлівського спуску, а бачила тільки Андріївський. Отже теперішній Андріївський спуск і є літописний Боричів узвіз²⁹. Всі ці міркування Петрова ґрунтуються на довільних його домислах, для яких літопис не дає ніяких підстав³⁰.

Другий доказ Петрова ґрунтуються на відомому місці „Слова о полку Ігоревім“, яким поет закінчує пісню про повернення Ігоря до рідної землі: „Игорь едет по Боричеву к святой Богородици Пирогощѣ“³¹. Ототожнюючи слідом за деякими дослідниками, згадану церкву Богородиці Пирогощі з Успенською церквою на Подолі, Петров вважає, що шлях Ігоря до цієї церкви по теперішньому Андріївському спуску „був самий натуральний і зрозумілій“³². Звідси, отже, виходить, що Боричів узвіз проходив по Андріївському спуску. Вся суть цього доказу ґрунтуються, зрозуміло, на ототожненні церкви Богородиці Пирогощі з Успенською церквою на Подолі. Оскільки це не є безперечний факт, а лише припущення, цілком зрозуміло, що воно не може мати сили доказу і не розв'язує питання про місце знаходження Боричева узвоза³³.

З усіх трьох доказів Петрова лише один має дійсно істотне значення, але на цьому зупинимось пізніше.

²⁹ Петров, Там же, с. 104—105.

³⁰ Голубев, Там же, с. 20—22.

³¹ А. О. Орлов, Слово о полку Игореве, М. О. 1938, с. 76.

³² Петров, Там же, с. 104—105.

³³ Голубев, Там же, с. 29—31.

Пре стародавній Боричів узвіз літопис згадує перший раз у відомому оповіданні про трьох братів, засновників Києва: „и сидяще Кий на горе кде ныне узвоз Боричев“³⁴. Це місце літопису ще не було предметом ученої інтерпретації з погляду місцевознаходження Боричева узвозу. Пояснюється це, видимо, тим, що зазначене літописне повідомлення здається рівнянням з двома невідомими, розв'язати яке неможливо. Але так здається тільки з первого погляду. Сучасний стан наших знань про стародавній Київ, в світлі даних археологічних дослідів його, особливо в останні три десятиріччя, дає нам змогу вирішити питання, де саме поміщав літописець городок Кия.

Ще в 1908—1909 рр. археологічними розкопами Д. В. Мілєєва на садибі Десятинної церкви був виявлений на північ від названої церкви глибокий та широкий рів³⁵.

Розкопами Інституту археології АН УРСР в 1936—1939 рр. на згаданій садибі Десятинної церкви і в садибах, до неї прилеглих, виявлено і досліджено цей рів на різних ділянках, що дозволило накреслити в основному його трасу.

Виявилось також, що рів був засипаний в Х ст., і в наступні часи місце його вже було забудоване та заселене³⁶.

Усі здобуті археологічними дослідами дані дозволяють тепер стверджувати, що уявлення про те, що ця частина найдавнішого Києва, яка знаходилась на так званій Старо-Київській горі, займала з самого початку площу в межах Володимира міста, не відповідає дійсності. Ця частина Києва в часи Володимира — це вже значно розширене місто. У VIII, IX і в першій половині X ст. вона займала дуже незначну територію, північно-західну частину так званої Старо-Київської гори, не досягаючи до Десятинної церкви. За межами цього найдавнішого київського городища епохи VII—IX ст. на південь, південний схід і південний захід від нього знаходився величезний могильник, з якого вже відомо до 150 поховань³⁷. Межі цього могильника вказати тепер важко. В усякому разі, можна відзначити, що поховання, виявлені у кол. садибі Трубецького (Володимирська, № 1)³⁸, у кол. садибі Кривцова (вул. Жертв Революції, № 25), поблизу Трісвятительської церкви³⁹, нарешті, поховання, виявлені на Володимирській гірці⁴⁰, дають підстави твердити, що згаданий могильник поширювався досить далеко на південь і південний схід від найдавнішого

³⁴ Летопись по Ипатскому списку, СПБ, 1871, сс. 29—31.

³⁵ С. Вельмин, Археологические разыскания Археологической комиссии в 1908—1909 гг. на территории древнего Киева, Военно-историч. вестник, 1910, № 7—8.

³⁶ М. К. Каргер. Дофеодальный период в истории Киева по археологическим данным, Краткие сообщения ИИМК АН СССР, I, 1939 г., с. 9—10; Його ж, Раскопки древнего Киева, Наука и жизнь, 1940, № 2, с. 38—40. Його ж, К вопросу о Киеве в VIII—IX вв., Краткие сообщ., 1940, № 6, с. 61—67.

³⁷ С. Гамченко. Розкопи 1926 р. в Києві, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р. К., 1927.

³⁸ И. А. Хойновский. Раскопки великокняжеского двора древнего города Киева, К., 1893.

³⁹ Киевская старина, 1885, т. XII, с. 163—167.

⁴⁰ Отчет о действиях временного комитета изыскания древностей в г. Киеве в 1837 г. ЖМНП, 1838, ч. 18, апрель, с. 88.

київського городища, охопивши собою район Трисвятительської церкви і Михайлівського монастиря, тобто той самий район, де, як ми вже бачили, більшість дослідників уміщують стародавній Боричів узвіз.

Розквіт Київської держави привів до бурхливого росту столиці. В кінці Х ст., за часів Володимира, місто було значно розширене на південнь і захід і зайняло значну частину могильника, що знаходився тут. Незабаром після цього, під час князювання Ярослава Мудрого, місто було знову поширене на захід і північний захід від міста Володимира. Нарешті в кінці XI або на початку XII ст. виникла нова частина міста, так званий Михайлівський відділ. Така в загальних рисах картина стародавнього Києва і його поступового росту. Для нас в даному разі важливо підкреслити два моменти: по-перше, наявність стародавнього київського городища VIII—IX ст. на північний захід від Десятинної церкви, по-друге, наявність пов'язаного з ним могильника, який займав велику територію і, зокрема, район між Трисвятительською церквою і Михайлівським монастирем.

Але вернімося до літопису. Якщо розглянути літописні звістки про Київ в їх сукупності, то не можна, здається, заперечувати, що думка про безперервність розвитку Києва проведена у літописі досить послідовно.

За літописом цілком очевидно, що „городок“ Кия — це той самий городок, який пізніше був зайнятий Аскольдом та Діром і наступниками їх Олегом і іншими князями. Це той городок, який, поступово розширюючись, став великим містом — достойною столицею Київської держави в часи її найбільшого розквіту. Отже, вважаємо за можливе зробити висновок, що літописець, говорячи про „городок“ Кия, має на увазі не сучасний йому Київ, а лише невеличку, саме найдавнішу частину його. Локалізуючи цю найдавнішу частину Києва біля узвозу Боричевого, літописець ясно вказує на якусь певну місцевість, мабуть, добре відому киянам того часу. Цілком зрозуміло, що літописець не міг уміщати цей городок „во имя их старейшего брата“ в довільному місці, а керувався при цьому певними реальними фактами як з топографії сучасного йому міста, так і його недавнього минулого. Конкретизуючи цю думку, треба мати на увазі, що легенда про Кия читалась, на думку Шахматова⁴¹, вже в літописному зводі 1039 р. Отже, змальована нами вище на підставі археологічних джерел картина росту стародавнього Києва була добре відома літописцеві, що записав цю легенду. Більш того, він сам був сучасником і учасником цих подій.

За цих умов цілком зрозуміло, що літописець не міг, не пориваючи з очевидними і всім відомими фактами, уміщати городок Кия в довільному місці, зокрема в районі Михайлівського монастиря, поблизу від того місця, де дослідники вміщали Боричів узвіз.

На підставі наведеного, ми вправі, як нам здається, зробити висновок, що літописець, який писав не пізніше 1039 р. про городок Кия, мав на увазі найдавніше київське городище, саме те, яке займало, як ми це знаємо з археологічних джерел, невеличку частину Київської гори, на північ від Десятинної церкви.

⁴¹ А. А. Шахматов. Там же, с. 539.

Якщо це так, то Боричів узвіз треба шукати в безпосередній близькості від цього городища, саме на місці одного з ярів, що примикають до нього і що являють собою природні спуски з гори⁴².

Здається такої ж думки був В. Г. Ляскоронський, який вважав, що Боричів узвіз проходив по схилу гори, на якій стояла Десятинна церква, і допускав, що він, можливо, прилягав по Кожем'яцькому яру⁴³. З останнім ми погодитись не можемо. Кожем'яцький яр не примикає до гори, на якій стояла Десятинна церква; між цією горою і Кожем'яцьким яром знаходитьться гора Дитинка і яр по Гончарній вулиці, який і примикає до згаданої гори. Щождо Гончарного яру, то він теж не може бути визнаний за стародавній Боричів⁴⁴ узвіз, оскільки в історичних джерелах не відомо, щоб цей яр був коли-небудь дорогою з верхнього города на Поділ. Таким чином, залишається лише один яр, яким могла йти дорога з найдавнішого Київського городища на Поділ, — саме яр, який знаходився на місці теперішнього Андріївського спуску, відомий як дорога на Поділ з давніх часів.

VI

Отже, початок Боричева узвозу знаходився у верхній частині сучасного Андріївського спуску. Але по якій саме трасі він проходив, ми з літопису напевне не знаємо. Зазначимо лише, що на підставі літописних джерел ми вправі твердити, що Боричів узвіз вів не до гирла Почайни, а на Поділ. Деякі підстави для визначення траси Боричева узвозу дає один документ кінця XVII ст. — грамота царів Іоанна і Петра Києво-Братському монастиреві від 11 січня 1694 р. на право володіти Трисвятительською і Воздвиженською церквами та їх володіннями. В цій грамоті, між іншим, сказано: „Люди под горою и на горе живущие, почав от церкви Воздвиженской даже до фортуки острожской в ров Боричев, по взвоз Рождественский куницу давали церкви выше упомянутые“⁴⁵.

М. І. Петров, виходячи з того, що Воздвиженська церква знаходилась згідно з планом Києва 1695 р. на місці теперішньої Андріївської церкви, а „фортука острожская“ на половині Андріївського спуску, вважає, що „рів Боричів відповідає нижній частині теперішнього Андріївського спуску“⁴⁶.

Голубев вважає, що Боричів рів знаходився на Михайлівському спуску. Він зазначає, що грамота 1694 р. у цитованому місці повторює грамоту 1589 р., дану священникам Воздвиженської церкви Пимону Одонію на право володіти Трисвятительською церквою та її грунтами, з якої видно, що згадані в грамоті 1694 р. грунти належали раніш Трисвятительській церкві. Звідси Голубев виводить, що ці грунти мусять знаходитись безпосередньо біля Трисвятительської церкви і тому, отже, границя, яка визначена в грамоті 1694 р., повинна йти якраз в напрям, протилежний напряму, вказаному Петровим⁴⁶.

⁴² Неіснуючий уже тепер Михайлівський яр, на місці фунікульєра, очевидно, включаеться зовсім. Він не примикає безпосередньо до згаданого городища, до того ж район цього яру і вся місцевість між ним і городищем були зайняті могильником.

⁴³ В. Г. Ляскоронский, Киевский Вышгород, с. 17.

⁴⁴ Сб. материалов для историч. топографии Киева, Отд. III, с. 115.

⁴⁵ Петров, Там же, с. 105—106.

⁴⁶ Голубев, Там же, с. 23—26.

Згадану в царській грамоті „фортуку острозьку“ і „рів Боричів“ Голубев ототожнює з „Михайлівською фірткою в рові“, згадану в „Росписи Києва 1682 р.“⁴⁷. Наведені міркування Голубева не можна визнати за переконливі. Справді, які підстави ототожнювати „фіртуку острозьку“ з „Михайлівською каліткою“ і рів біля цієї фіртки з Боричевим ровом? Розташування цієї фіртки недалеко від Воздвиженської церкви нічого не доводить. Поблизу від цієї церкви, на Андріївському спуску, знаходяться, згідно з планом Києва 1638 р., ворота, про які ми вже згадували вище. Наявність рову біля „Михайлівської калітки“ теж нічого не доводить, оскільки „Михайлівська калітка“ знаходиться серед укріплень, які, як відомо, складаються з валу і рову. Отже, за „каліткою“ цілком природно мусить бути рів. Але чи є цей рів — „Боричів рів“? В царській грамоті сказано „От фортуки острожской в ров Боричев“, тобто вказані два пункти границі володінь, відданих Братському монастирю, а „Михайлівська калітка“ сама знаходилась у рові, і складала з ним, по суті, один пункт. Таким чином визнати рів, що знаходиться біля „Михайлівської калітки“ за „Боричів рів“ реальних підстав немає. Але головна хиба в міркуваннях Голубева полягає в тому, що ці міркування не виходять з аналізу суті документу.

У розглядуваному місці царської грамоти: „люди под горою и на горе живущие, почав от церкви Воздвиженской даже до фортуки острожской в ров Боричев, по взвоз Рождественский куницу давали церкви вышеупомянутой“ названі основні пункти границі, яка повинна охопити „под горою і на горе живущих“.

Хай Голубев має рацію і „фортука острожская“ — це „Михайлівська калітка“, рів, в якому вона знаходиться, є Боричів рів. Спробуймо по цих пунктах провести зазначену в документі границю, тобто від Воздвиженської церкви до Рождественського взвозу. Одержані лінії ні в якому разі не може охопити „на горе и под горою“ живущих, а охоплює тільки живущих „на горе“.

Правда, в згаданій уже нами грамоті 1589 р. сказано тільки „люди, которые на горе сидят“. На цій підставі Голубев вважає, що в XVI ст. під горою куничників не було, вираз „під горою“ є вставка „киево-могилянських колегіатів“⁴⁸. Але який сенс мала б ця вставка, коли б границя, точно визначена в документі, не охоплювала б „под горою“ сидящих, а пішла б у зовсім протилежний бік? Якби „киево-могилянські колегіати“ хотіли б сфальсифікувати цей документ або поширити свої права на людей, що жили під горою, то вони змушені були б змінити саму границю, чого, як відомо, не зроблено. Очевидно, саме тому, що ця границя не заперечувала цю вставку. Ми вважаємо, що ця вставка є лише уточненням, яке фіксує ті зміни, які сталися протягом сторіччя, що поділяє ці дві грамоти: можливо, що в XVI ст. „живущі під горою“ не зобов’язані були платити куниці, а можливо, що в XVI ст. під горою ніхто і не жив. Але як би там не було, одно ясно: в XVII ст. під горою жили люди, і царська грамота 1694 р. поширює на них обов’язок сплати куниці, очевидно, на тій підставі, що люди ці жили на грунтах, які

⁴⁷ Сб. матер. по историч. топографии Києва. Отдел III, с. 97.

⁴⁸ Голубев, Там же, с. 26.

належали, згідно з границями, визначеними грамотою 1589, Трисвятирідельській церкві.

Таким чином зазначена в документах границя повинна охопити людей, що живуть на горі і під горою. Крайні пункти цієї лінії відомі: початок — Воздвиженська церква, на місці нинішньої Андріївської церкви, кінець — „по взвоз Рождественский“, тобто на місці нинішнього фунікульєра. Щоб ця лінія, проведена між цими крайніми пунктами, охопила людей, які живуть на горі і під горою, вона неминуче повинна проходити у напрямі, протилежному тому, який указанний Голубевим. Вона повинна проходити по Андріївському спуску, обігнути Андріївську гору і далі по вул. Боричеві тік вийти до нижнього кінця фунікульєра. Іншого шляху немає. Отже, проміжні пункти, зазначені в розглядуваних документах, — „фортука острожская“ і „ров Боричев“ повинні знаходитись на окресленій вище лінії, являючись, видимо, поворотними пунктами визначені в документі граници. „Фортука острожская“ — це, очевидно, ворота, які знаходились, згідно з планом Каленофойського і „Росписи Києва 1682 р.“, на Андріївському спуску. Другий поворотний пункт — „ров Боричев“ — повинен знаходитись нижче, на розі, що створюється схрещенням Андріївського спуску і вул. Боричев тік, тобто в тому місці, де зазначена границя повертає вправо, в напрямі фунікульєра. Отже на підставі всього наведеного ми приходимо до висновку, що Боричев узвіз проходив по сучасному Андріївському спуску.

На закінчення нашої розвідки скажемо кілька слів з приводу назви „Боричев узвіз“.

М. І. Петров гадає, що „Боричев узвіз“ одержав назву, а можливо і початок свій від якогось Борича, який згадується в 945 р. в числі послів від Ігоря Рюриковича до Царграду для заключення договору⁴⁹.

Для пов’язання Боричева узвозу з послом Ігоря Боричем немає ніяких підстав. Слід, по-перше, відзначити, що в деяких списках літопису читається не „Борич“, а „Бирич“, на підставі чого деякі вчені вважають, що в даному разі мова йде не про прізвище посла, а про його посаду⁵⁰.

Далі, твердження Петрова відносить виникнення Боричева узвоза на Х ст. Тимчасом, як ми вже говорили, найстаріше Київське городище виникло тут давно. Населення цього городища, без сумніву, мало постійні зв’язки із заплавиною ріки і користувалось для цього природними артеріями — ярами, схилами тощо, — одною з яких був і Боричев узвіз. Гадати, що в Х ст. давній природний узвіз було покинуто, і замість нього прорили для Борича або під його керівництвом новий узвіз, немає ніяких підстав. В. Г. Ляскоронський, заперечуючи наведене твердження Петрова (помилково приписав його Голубеву), твердить, що назви узвозів походять від назв крайніх пунктів, до яких ці узвози вели⁵¹. Але справді, як ми знаємо, назви узвозів походять іноді і від назв тих пунктів, біля яких починаються ці узвози, наприклад, Михайлівський узвіз та інші, або ж від назви урочищ, якими ці узвози пролягають, напр. Кловський узвіз.

⁴⁹ Петров. Там же, с. 92.

⁵⁰ М. Д. Приселков. Киевское государство во 2-й пол. X в. по византийским источникам. Учен. зап. ЛГУ. Серия историч. наук, вып. 3, Л. 1941, с. 241.

⁵¹ В. Г. Ляскоронский. Киевский Вышгород, с. 9.

Назву узвозу Боричевим треба пов'язувати з існуванням в цьому місці урочища з назвою „Борич“. З літописного вислову „приста под Боричевом... бе бо тогда вода текущи возле гори Киевский“, можна зробити висновок, що так називалась одна з київських гір. На нашу думку, Боричевою горою називалась нинішня Андріївська гора. На це вказує наявність саме в цьому місці Боричева узвоза і вулиці з назвою „Боричев ток“. Слово „ток“ в назві цієї вулиці безперечно вказує не на адміністративне, а на природне і давнє походження цієї назви.

Слово „ток“ походить від слова „текти“⁵². З цього можна було бгадати, що вул. Боричів тік проходить руслом нині уже не існуючого струмка. Але топографія даної місцевості виключає таке припущення. Місцевість, на якій розташована ця вулиця, являє собою уступ Андріївської гори, нижній її ярус. Виходячи з цього, ми вважаємо за можливе припустити, що „тік“ у даному разі вказує на потік, що падав з гори. Таким чином, в назві вул. „Боричів тік“ ми маємо вказівку на те, що ця вулиця знаходилась під Боричевою горою.

Боричевою горою називає Андріївську гору і поручик Новгородцев у згаданому вище „Географическом описании города Киева“. „Думати треба, — пише Новгородцев, — что гора Зборичев є та сама, де апостол Андрей хрест поставил“⁵³.

Отже нинішня Андріївська гора називалась в давнину Боричевою горою, а звідси і узвіз, який знаходився біля цієї гори, називався Боричевим узвозом.

Щодо тлумачення слова „Боричів“, то в цій справі можуть бути різні здогади. На думку Б. А. Рибакова, його треба пов'язувати з Бори- сфероном, давньою назвою Дніпра. Але це питання виходить за межі нашої компетенції, і ми згадали про це лише для того, щоб звернути увагу філологів на це дуже цікаве питання.

Д. БЛИФЕЛЬД
(Киев)

К ВОПРОСУ О БОРИЧЕВОМ ВЗВОЗЕ ДРЕВНЕГО КИЕВА

Резюме

Большинство исследователей древнего Киева определяли место літописного Боричева взвоза между Михайловским монастырём и Трёхсвятительской церковью. Н. И. Петров определил место Боричева взвоза по теперешнему Андреевскому спуску. В защиту старого взгляда выступил Голубев.

Археологическими исследованиями Киева в последнее десятилетие установлено, что древнейший Киев занимал юго-западную часть так

⁵² И. И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка, т. III. СПБ, 1912, с. 973.

⁵³ Сб. мат. для историч. топографии Киева, отд. II, с. 126.

называемой Старо-Киевской горы, не доходя Десятинной церкви. За границами его находился большой могильник, который охватывал и территорию между Михайловским монастырём и Трёхсвятительской церковью, где большинство исследователей и помещают Боричев взвоз.

Это наидревнейшее место VIII—X в. и есть тот летописный „городок“ Кия, который по летописному свидетельству находился возле Боричева взвоза.

Таким образом Боричев взвоз может проходить по одному из оврагов или спусков, непосредственно примыкающих к этому древнейшему городу. Таким и есть нынешний Андреевский спуск. Это подтверждается и документами XVI—XVII ст., в которых упоминается „Боричев ров“, находившийся в нижней части теперешнего Андреевского спуска.

М. КУЗНЄЦОВ

(Київ)

РОЗВІДУВАЛЬНІ РОЗКОПИ В ЛУБНАХ¹

Археологічні досліди в м. Лубнах, проведені експедицією Інституту археології АН УРСР спільно з Лубенським краєзнавчим музеєм у вересні 1939 р., мали розвідувальний характер і засереджувались, головним чином, на урочищі „Вали“, розташованому в північній частині м. Лубен.

Це урочище є частиною високого правого берега р. Сули; зі сходу воно обмежене схилом до річки; з півдня — схилом до спуску, що йде до Полтавського шосе; з заходу — вулицею Олійниці та яром, який відокремлює це урочище від урочища „Кулябки“; з півночі — яром, що спускається до річки Сули і відокремлює його від так званої Замкової гори.

У південній частині урочища „Вали“ особливо з боку, зверненого до берега, збереглися рештки валів. Один вал ішов край берега і спуску до Полтавського шосе і вздовж вул. Олійниці, утворюючи замкнене трикутне укріплення, поділене всередині одним поперечним валом на дві частини; другий — ішов по схилу, зверненому до річки, метрів на 10—12 нижче від першого і оперізував його з північно-східної та з південно-східної сторони.

Нині обидва valи дуже зруйновані водою і будівельними роботами (на території цього урочища тепер розташовано до 20 садиб міських жителів) і розорані під городи. Північна частина урочища являє собою мис з рівною поверхнею в формі витягнутого чотирикутника, обмеженого зі сходу схилом берега, з півночі і з заходу — згаданими вище ярами, з півдня — невеликим ровом, який відокремлював мис від валів. В цій частині урочища над яром, що відокремлював мис від „Замкової гори“, були помітні рештки двох паралельних валів з невеликим ровом між ними.

На самому урочищі „Вали“ розкопи провадились на трьох ділянках, в семи пунктах. Крім того, було закладено: один шурф на урочищі „Кулябки“ (в садибі гр. Христич) і три невеликі розкопи в кінці вулиці І. Франка (в садибах № 2 і № 4).

¹ Автор статті в перші дні Великої Вітчизняної війни пішов добровільцем у Діючу Радянську Армію. Опинившись в полоні, він загинув, ставши жертвою німецько-фашистських гестаповців.

Розкопи на урочищі „Вали“

Ділянка 1. Розкоп було закладено з метою з'ясувати конструкцію валу і характер культурного шару всередині за валом. Для розкопу було вибрано місце на північно-східному відрізку верхнього валу, що прилягало до проваджуваних тут у 20-х роках розкопок місцевого археолога Стелецького, в напрямі на південний схід від неї. Цей розкоп мав 15 м завдовжки і 2 м завширшки і розрізав вал упоперек (в напрямі з північного сходу на південний захід). Він був доведений в північно-східному кінці, тобто в районі валу, до глибини 5,3 м, а в південно-західному кінці, тобто на площині за валом, до глибини 4,9 м.

Дані розкопів дають змогу визначити будову валу і характер культурного шару за валом.

Будова валу. Безпосередньо під дерном залягав шар мішаної землі, у верхній частині він був не такий щільний; далі, заглиблюючись, ставав щільнішим. На внутрішньому схилі валу цей шар був присипаний зовсім м'якою рушеновою землею, мабуть, викинутою під час розкопів Стелецького. В цьому шарі траплялось чимало фрагментів кераміки різних часів від слов'янської IX—X ст. ст. до полив'яної XVII—XVIII ст. ст., уламки кісток тварин і кілька уламків залізних речей.

На глибині 2 м у північно-східному кінці розкопу майже на зрізі валу було знайдено польську монету.

Шар мішаної землі йшов до глибини 2,2 м (по осьовій лінії валу) і становив верхню його частину. Безпосередньо під цим шаром були виявлені рештки трухлявого дерева, які йшли шаром в 5—6 см завтовшки і спостерігались усередині валу в його внутрішній половині. Це були, як видно, рештки дерев'яного дощатого накату, що лежав на основній частині валу. Безпосередньо під цим дощатим накатом, а в північно-східній частині (зовнішня половина валу) під шаром мішаної землі лежав основний масив валу, складений з шарів глини (10—12 см завтовшки) і мішаної щільної землі з кутами (8—10 см завтовшки), які перемежалися між собою. Шаруватість його була майже горизонтальна, але направля цілого шару знижувався від північного сходу в зовнішній частині до південного заходу у внутрішній частині валу.

Цей шар досягав 1,8—2,0 м і лежав, таким чином, на глибині 1,8—3,8 або 2,2—4,2 м; знахідок з нього було вийнято дуже мало; характером своїм вони аналогічні знахідкам з шару, що лежав над ним.

Під цим шаром залягав шар щільної мішаної землі з великою домішкою вугілля; в поперечному розрізі він мав форму клина, спрямованого вістрям всередину валу. В широкій частині (біля зовнішнього боку валу) цей шар був 1,5 м завтовшки.

Довжина шару (від зовнішнього зрізу валу до кінця його всередині валу) становила 8,5 м. В цьому шарі зроблено численні знахідки фрагментів кераміки слов'янської: ліпної — X ст., зробленої на гончарському кругі — XI—XII ст. ст., а також пізнішої; траплялося й багато уламків кісток тварин, невеликі куски каміння. В північно-східній частині траншеї під цим шаром виявлено рештки дерев'яної балки, що лежала трохи навскіс до зовнішньої лінії зрізу валу. Під цим шаром

мішаної щільної землі лежав материк, що складався з жовтуватого лесоподібного суглинку. Поверхня материка перед спорудженням валу була ретельно вигладжена; лежала вона на глибині 5,1—5,3 м (по осьовій лінії валу). Ніяких культурних залишків тут уже не траплялося.

Характер культурного шару за валом. Розкоп тут було дісведено в південно-західній частині до глибини 4,9 м від поверхні. Після того, як зняли дерновий покрив і неглибокий шар м'якої мішаної землі, було розкрито шар рушеної землі з численними уламками цегли литовських часів, кахляних плиток і кераміки, вкритої поливою.

Цей шар ішов до глибини 4,9 м, майже не змінюючись своїм характером, і лише на глибині 2,6 м, в тій частині, яка стикалася з внутрішнім краєм валу, спостерігався глинястий прошарок, як видно, наплив з валу.

На глибині 4,9 м цей шар не закінчився. Через те, що розкоп на цій глибині було припинено, материка тут не виявлено.

Ділянка II. З метою перевірки даних про будову валу, здобутих на ділянці I, і уточнення деяких деталей було закладено ще один розкоп на другій ділянці цього ж валу в західному напрямі від ділянки I, на віддалі 40 м від неї (на північ від садиби Синька по вул. Верхній вал).

Розкоп мав такі розміри: довжина 4 м, ширина 1,5 м. Він розрізував вал упоперек у напрямі з південного заходу (зовнішній край) на південний схід (внутрішній край). Розкоп було тут доведено до глибини 3,6 м. Безпосередньо ж під тонким дерновим попелом залягав основний масив валу, складений, як і в першій ділянці, з шарів глини і землі, які перемежалися між собою, але шари глини значно потужніші. Цей шар був у внутрішній частині валу щось з 1,9 м завтовшки і в напрямі до зовнішнього краю, поступово стонуючись, зникав. Під цим шаром лежав шар чорної міщаної землі в поперечній товщині такої ж клиноподібної форми, як і на ділянці I, і розміщений широким кінцем так само до зовнішнього краю, а вістрям всередину. Товщина його біля зовнішнього краю валу — 1,3 м; довжина — 3,6 м, але на відміну від такого шару на ділянці I в ньому не було виявлено такої кількості фрагментів кераміки з поливою та уламків кісток.

У цьому шарі майже в центрі валу виявлено рештки вертикально поставлених дерев'яних брусків. Під шаром чорної землі йшов материк.

Отже будова валів за даними цих двох розкопів вимальовується досить чітко: на спеціально вигладжену поверхню материка насипався перший, доволі масивний і щільний шар, що складався з мішаної землі, яку брали тут же, і виявляв культурні залишки давніх часів. Цей шар насипали у вигляді валу із кругішим зовнішнім схилом і положистим внутрішнім. Для того, щоб вал міцніше держався на материкові, в основу його, як видно, із зовнішнього краю укладали дерев'яні балки (точної конструкції цих дерев'яних споруд установити, на жаль, не вдалося, через те, що розкрита площа була дуже невелика). На цьому шарі споруджувався основний масив валу, що складався з шарів глини та мішаної землі, які перемежалися один з одним, причому шари глини були масивніші і становили цементуючі шари.

Щоб вал не розповзався, вживали як дерев'яні палі, вбиті вертикально майже по осьовій площині валу, так і горизонтальний дерев'яний настил, що подекуди покривав вал з внутрішньої поверхні.

Ділянка III. Щоб з'ясувати наявність селища на мису, розташованому на північ від верхніх валів, на ньому було закладено невеликі розвідувальні розкопи в чотирьох пунктах.

Пункт I мав площину 1×2 м, в північно-східному кутку мису недалеко крайнього валу, розташованого над яром і від східного спуску берега, що йде до річки Сули.

Пункт мав рушену землю з невеликою кількістю знахідок такого ж характеру, як і на верхніх валах. На глибині 1 м вже залягав материковий шар без знахідок.

Пункт 2, розташований на захід від пункту № 1, приблизно посередині мису, мав аналогічну картину, що й пункт 1.

Пункт 3, площею $1 \times 1,5$ м, закладено біжче до центра мису. Пункт мав таку ж саму рушену землю, як і попередні пункти і невелику кількість знахідок (серед них найцікавіша одна кістяна проколка).

Пункт 4 закладено на південь від пункту 3, приблизно за 50 м від хати, побудованої в південній частині мису. Пункт мав рушену землю і невелику кількість фрагментів кераміки.

Розкопи на урочищі „Вали“ дають змогу зробити такі висновки.

1. Основний культурний шар на території верхніх валів належить до XVII—XVIII ст. ст. Селище XVII—XVIII ст. ст. лежало на місці давнішого селища XI—XII ст. ст. Воно дуже порушило і перемішало культурний шар, що лежав під ним.

2. Цей давніший культурний шар порушено так само під час спорулення валів, насипаних у XVIII ст. (можливо, під час війни Петра I з шведами на початку XVIII ст.).

3. Розташоване всередині валів селище було, як видно, центральним для даного пункту, про що свідчать численні залишки цегли і кахляних плиток, знайдені тут і відсутні на селищі, розташованому на мисі.

Розвідувальні розкопи було закладено в інших пунктах м. Лубен.

Розкопи в садибі гр. Христич (східний схил урочища „Кулябки“). На території цієї садиби під час оброблювання городів знаходжувано фрагменти кераміки, „якийсь-то мідний образок“ тощо. В зв'язку з цим було закладено недалеко від будинку на самому схилі розвідувальний розкоп розмірами $1 \times 1,5$ м. Розкопи виявили смітниківий шар з чималими домішками глини. В шарі знайдено фрагменти глиняної кераміки XV—XVII ст. ст. і фрагменти XVII—XVIII ст. ст. Цілком аналогічний матеріал зібрано під час розвідки на території колишнього Бернардинського монастиря (де нині міститься притулок для старих).

Розкопини в садибах будинків № 2 і № 4 по вул. І. Франка. Обидві садиби лежали край високого берега р. Сули на чималий віддалі від урочища Вали на південь.

За будинком садиби № 2 на городі майже біля самого південно-східного схилу було закладено розкоп розміром $3 \times 1,5$ м. На глибині 1,7 м виявлено могильну яму. Після розчищення могильної ями на глибині 2,8 м (від нинішньої поверхні) виявлено кістяк, що лежав у ви-

тягненому стані на спині, головою на захід. З правого боку кістяка помітні рештки труни, ніякого інвентаря не знайдено.

На схід від цього розкопу в кінці мису, зайнятого садибою будинку № 4, закладено ще два розкопи. Один — $1,5 \times 1$ м мав на глибині 1—1,2 м два поховання з кістяками, орієнтованими головами на захід. Один кістяк лежав у витягненому стані на спині, другий — у скорченому на боці. Рештки домовин збереглися добре, речей ніяких не знайдено. Другий розкоп 2×2 м мав ще одну могильну пляму, яка лишилася нерозкритою за браком часу. Жителі розташованих тут садиб повідомили, що, копаючи ями для господарських будівель, вони не раз викопували людські кістки і в одному місці знайшли 10 польських монет XVII ст.

Як видно, на цій території XVII ст. було кладовище.

Речовий матеріал проведених розкопів складається в основному з фрагментів керамічних виробів: посуду і кахель.

Спостерігаються три групи фрагментів посуду:

- 1) ліпна слов'янська, не лізниця X ст. н. е.;
- 2) слов'янська XI—XII ст. ст.;
- 3) кераміка XVI—XVIII ст. ст. без поливи і з поливою.

Перша група нечисленна: п'ять фрагментів, підняті на валах, та 19 фрагментів з ділянки I, з яких шість фрагментів від двох посудин і 13 з різних посудин. Усе це фрагменти посудин, виліплених ручним способом. Глина погано очищена, має домішки кварцю, випал її слабий, колір на зломі цеглястий, стінки товсті (до 0,9 см), всі фрагменти без орнаменту, три фрагменти з добре вигладженою поверхнею.

Друга група. Майже половина всіх фрагментів належить до цієї групи. Посудини зроблені на гончарському кругі. Глина не дуже чиста і часом перемішана з дрібним кварцем або слюдою. Випал сильний, рівномірний, колір на зломі сірий, чорний, жовтогарячий або цеглястий, а часом трапляються комбінації двох кольорів, стінки тонкі. Вінця різноманітні і добре профільовані; шийка здебільшого невисока і поступово переходить у вінця з одного боку і в бочок з другого. Бочки злегка опуклі, денця плоскі, рівні, деякі трохи вдавлені в корпус посудини (результат вироблення на ручному гончарському кругі). На одному денці є, можливо, клеймо у вигляді опуклого кільця.

Незначна частина вінець орнаментована: два фрагменти з орнаментом у вигляді ряду заглибин по верхньому краю вінця, три фрагменти з орнаментом у вигляді злегка похилих довгастих заглибин, нанесених на опуклий поясок, що йде по зовнішній поверхні вінця. Є також орнаментовані фрагменти бочок, здебільшого у вигляді вдавлених паралельних та хвилястих ліній, розташованих на верхній частині бочки. Кілька фрагментів бочок орнаментовано рядом невеликих правильних ямкоподібних заглибин.

Усі фрагменти належать горщикоподібним посудинам різного розміру. Тільки три уламки належать до так званих амфор київського типу.

Третя група. Вона така ж численна, як і друга (близько половини всіх фрагментів). Всі фрагменти належать до посудин, зроблених на гончарському кругі, глина добре очищена й перемішана. Випал сильний:

фрагменти на зломі білого, сірого й цеглястого кольорів; внутрішня і зовнішня поверхня багатьох уламків вкрита зеленою і жовтою поливою різних відтінків. Вінця в основному двох типів: а) сильно відігнуті назовні, кінці стовщені й заокруглені, по зовнішній поверхні йде невеликий загострений опуклий поясок; б) інші вінця теж дуже відігнуті назовні, мають різко виявлений перегин внутрішньої поверхні назовні, кінці їх стовщені і заокруглені, пояска на зовнішній поверхні немає.

Бочки посудин трохи опуклі, деякі прикрашені хвилястим орнаментом, денця плоскі і рівні.

На другому місці серед знахідок після кераміки слід згадати фрагменти кахоль, частково вкритих поливою (зеленою). Технікою вироблення, рослинними і геометричними рельєфами, малюнком, каchlі належать до XV — початку XVIII ст. ст. (аналогічні технікою і орнаментом знаходяться в Музеї українського народного мистецтва в Києві).

Деякі висновки

1. Розвідки 1939 р. в м. Лубнах показали, що на урочищі „Вали“ наявне поселення ранньофеодальних часів XI—XII ст. ст., перекрите і значно порушене поселенням пізніших часів XVI—XVIII ст. ст.

2. Систематичне дослідження решток поселення XVI—XVIII ст. ст. має великий інтерес ще й тому, що пам'ятки цих часів археологічно не досліджувались, і тому, що тут є фортифікаційні споруди тих часів, які добре збереглися дотепер, а також, можливо, і рештки важливих будівель.

3. Розвідки дали цілком певний матеріал для уточнення топографії м. Лубен в XVII—XVIII ст. ст., а саме: а) виявлено фортифікаційні споруди цього часу; б) виявлено кладовище; в) встановлено, що на урочищі „Кулябки“, як і на основному плато (наприклад, біля кол. Бернардинського монастиря) існувало того часу селище, яке виникло раніше (можливо в період XV—XVI ст. ст.).

Н. КУЗНЕЦОВ

(Київ)

РАЗВЕДОЧНЫЕ РАСКОПКИ В г. ЛУБНЫ

Резюме

В сентябре 1939 г. экспедиция Института археологии АН УССР совместно с Лубенским, краеведческим музеем провела археологические разведки в г. Лубны.

На правом, высоком берегу р. Сулы обследовано урочище „Валы“, урочище „Кулябки“ и ул. Франка.

На урочище „Валы“ обнаружены следы славянского поселения X—XII ст.; собрано значительное количество образцов керамики XI—XII ст. Древний слой разрушен поселениями XVI—XVII ст.

Сами валы сооружены в XVIII ст. и представляют собой конструкцию

из деревянных балок и перемежающихся слоёв утрамбованной земли и глины.

На урочище „Кулябки“ и на территории бывш. Бернардинского монастыря выявлены остатки поселений XV—XVIII ст.

На ул. Франка обнаружено кладбище XVII ст. Таким образом, археологическая разведка 1939 г. в г. Лубны установила наличие здесь остатков древне-славянского поселения и богатых находками слоёв XV—XVIII ст., изучение которых может дать широкую картину истории города.

А. ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ
(Київ)

БЕРИСЛАВСЬКИЙ СКАРБ БРОНЗОВОЇ ДОБИ

Під час обробітку землі для виноградників в с. Бериславі на Херсонщині в 1925 р. селянин Шагун знайшов скарб бронзових речей. Скарб був переданий міліцією народному судді м. Берислава тов. Звірковському, який і повідомив Херсонський музей про цю цікаву знахідку.

Під час розшукув, зроблених автором цих рядків на місці знахідки, виявилося, що скарб знайдено на правому березі Дніпра, приблизно за кілометр на північ від Берислава, на території стародавнього селища, яке складалося з п'ятьох подвір'їв, розташованих одне від одного на деякій віддалі.

Шар з культурними рештками починається на глибині приблизно 0,25 м від поверхні і продовжується в деяких місцях до глибини 0,75 м.

По всій площі селища знайдено залишки грецьких амфор і фрагменти місцевого сірого посуду, зернотерку, рештки п'ятьох скелетів, які вже було викинуто з могил, і потрощені кістки різних тварин.

З оповідань селян можна було встановити, що в зруйнованих могилах були виявлені поховання у скорченому стані. Немає сумніву, що це селище належить до числа аналогічних селищ, відзначених по берегах Інгульця, які характеризуються похованнями у скорченому стані¹.

Шагун, перекидаючи землю, помітив, що в одному місці було багато штучно покладеного каміння. Він зацікавився цим і виявив, що тут була, якась кам'яна будова. Від цієї будови залишилися фундаменти і серед них каміння, що впало, коли будова розвалилася. Як примітив Шагун, будова ця мала чотирикутну форму.

Коли він вибрав каміння, посередині будови виявилось дві трикутні плахи. Шагун підняв ці плахи й, трохи прокопавши під ними, знайшов цілий скарб бронзових речей, який складався з семи сокир, семи серпів та побитих зливків бронзи загальною вагою понад 24 кг. Під цими ж плахами знайшов він і ручку від грецької амфори. Фрагменти амфор знаходилися також і по всій площі будови. Ось так було знайдено цей скарб.

У Звірковського виявилось вже тільки чотири сокири, шість серпів та бронзові речі. Шагун призвався, що дві сокири він подарував приятелям,

¹ А. В. Добровольський. Стародавні землеробські селища по берегах р. Інгульця (рукопис).

обіцяв відібрати їх назад і надіслати до Херсонського музею. Свою обіцянку він виконав, але замість двох сокирок надіслав одну сокирку й один серп.

Отже Херсонський музей з цього скарбу одержав п'ять сокирок, сім серпів та понад 24 кг бронзи у зливках.

Опис речей скарбу

Бронзові зливки

Усього було знайдено 42 фрагменти зливків вагою від 165 г до 1 кг. 68 г (загальна вага 24 кг 210 г). Вони мали такі розміри: найменший має діаметр щось з 9 см, найбільший — 22 см, товщину від 1,4 до 4,3 см. Різні вони і за формою: є тут округлі, еліпсоїдні та опуклі. Але здебільшого вони становлять половинки, сектори та інші частини цілого (табл. I, рис. 4—5), а два фрагменти складають $\frac{3}{4}$ цілого зливка (табл. I, рис. 3). Це дає можливість вияснити (певна річ, приблизно) форму та вагу цілих зливків, від яких вони відрізняються. За своєю формою, як виявляється, зливки різні: напівсферично-округлі, напівсферично-еліпсоїдні, конічнозрізані, циліндричні з трохи закругленими боками. Різні вони і за вагою. Так, наприклад, вага цілого зливка, вирахувана по одному фрагменту (табл. I, рис. 4), що становить половину зливка, мала дорівнювати 3 кг 250 г. Були зливки, що важили 2 кг 200 г, 1 кг 720 г, 1 кг 350 г і 700 г. Отже, зливки вироблялись різної величини і ваги від 700 г до 3 кг 250 г. Можливо, це обумовлено попитом.

Очевидно, всі ці зливки було вилито просто в заглибинах, вироблених чи витиснутих у землі. Вони мають одну поверхню плоску, гладеньку (більшого діаметра), а другу (меншого діаметра) ніздрювату. Це могло статися лише від того, що розтоплений метал, заповнюючи заглибини, відбив на собі всі нерівності їх поверхні. Цього не могло б бути, коли б метал виливали в якесь посудині. Ці ямки могли витискувати й денцями посудин, бо зливки по краях мають конічний зріз.

Горішня поверхня зливка завжди рівна — гладенька, тому, що така „форма“ зверху нічим не закривалася, і метал відстоювався сам собою. Тому не можна погодитись з О. Федоровським², який гадає, що зливки скарбів с. Кримського та Ново-Павлівки були вилиті в посудині, тому, що в такому разі нижня поверхня обов'язково була б гладенька, і в ній не могло б утворитися і великих „ніздрів“, що іноді мають у діаметрі до сантиметра.

Вивчення окремих фрагментів зливків Бериславського скарбу наводить на думку, що перед топленням металу для виготовлення виробів майстер розбивав зливки на куски і потім уже їх топив³. Такі бронзові зливки легко було розбити, для цього треба було лише нагріти їх приблизно до 200°.

² А. С. Федоровский. Доисторические разработки медных руд и металлургия бронзового века в Донецком бассейне. Воронеж 1921.

³ О. Федоровський думає, що зливки розбивалися на куски на місці їх виробу, і в обмін метал ішов у кусках, але, на мою думку, це було недоцільно, бо: 1) тому, хто привіз бериславському майстрові таку кількість бронзи, безумовно, зручніше було везти цілі зливки, і 2) сліди від лез сокирок того типу, що їх знайдено в нашому скарбі, свідчать проте, що їх потрошив сам бериславський майстер. Про те саме свідчать і куски зливків з Кримського і Ново-Павлівки.

Майже на всіх кусках є сліди ударів важким знаряддям. Тонкі зливки можна було розбити одним сильним ударом посередині, від чого зливок трощився секторально. Але деякі куски мають безсумнівні сліди рубання їх сокирами, причому слід від розрубування має форми і розмір леза сокирок Бериславського скарбу (табл. I, рис. 1, праве ребро).

Майстер раніше надрубував по діаметру зливок (причому сліди леза іноді не утворювали неперервної прямої), а потім уже ударом з другого боку по нарубаному розбивав його. Від такого удару зливок ламався по надрізаній лінії. Такі сліди надрубування видно на кількох кусках.

Такі самі сліди є і на зливках скарбів з с. Кримського та Ново-Павлівки. Проф. О. Федоровський⁴ говорить, що ці надрубування робилися якимсь долотом, але, на великий жаль, не вказує, яку форму мали відзначенні ним сліди розрубування зливків.

Зломи всіх кусків раковисті, шаршаві, а це свідчить про те, що майстер ніколи не перерубував зливка до кінця. Здебільшого він розбивав зливки. Лише дуже грубі зливки він спочатку надрубував сокирою, а потім розбивав їх на потрібні йому куски.

Усі ці зливки розбито так, що кожен кусок подає їй частину його краю, лише сім кусків відбиті від середини зливків (табл. I, рис. 1—2). Це свідчить про те, що зливок розбивався на багато кусків і трощився, як правило, по секторах. Середина вибивалася окремо лише зрідка. Це добре видно особливо на кусках (табл. I, рис. 3), з яких один є половиною, а другий приблизно чвертью того ж зливка. Таким чином, цей зливок ударом посередині було розбито на три секторальні частини. Деякі куски мають також і сегментну форму.

За своїм складом бронза — не однакова: є червоно-золотистого кольору, сукцільна, є й зернистої структури з різними відтінками.

Усі куски бронзи вкриті патиною і на поверхнях та боках і на злахах. Патина сірозеленої барви, де-не-де з бурочервоними плямами.

Форма та розміри зливків

№ п/п	Товщина куска посере- дині в см	Форми краю куска	Вага куска в г	Найбільша довжина куска в см	Найбільша ширина куска в см	Діаметр зливка (де можна ви- значити)	Примітка
1	2,8	відлогі	1110	13,6	7,4	13,6	
2	1,4	"	360	9,0	5,5	9,0	
3	2,6	"	725	11,5	6,8	12,2	
4	3,5	круті	1400	12,5	5,0	—	
5	2,8	відлогі	650	9,7	7,3	—	
6	3,4	круті	1214	11,1	8,6	до 20 см	
7	3,6	дуже круті	1625	9,9	9,5	22	
8	1,4	рівні	625	12,6	6,5	12,8	Від одного зливка
9	1,4	округлі	410	9,1	6,4	—	
10	2,6	відлогі	2'00	5,2	3,8	—	
11	2,4	круті	380	7,0	4,1	—	
12	3,2	"	303	6,7	3,5	—	

⁴ А. С. Федоровский. Там же.

№ п/п	Товщина куска посередині в см	Форми краю куска	Вага куска в г	Найбільша довжина куска в см	Найбільша ширина куска в см	Діаметр зливка (де можна ви- значити)	Примітка
13	2,2	відлогі	304	5,3	3,8	—	
14	3,6	"	370	5,0	5,0	—	
15	3,2	дуже круті	282	6,4	3,0	—	
16	2,1	відлогі	460	11,0	5,1	—	
17	1,7	рівні	282	5,4	4,5	—	
18	4,1	дуже круті	1828	8,9	5,8	—	
19	3,0	ві логі	188	4,1	2,9	—	
20	1,8	дуже круті	296	6,1	5,1	—	
21	2,3	відлогі	205	6,1	4,0	—	
22	1,8	круті	215	5,8	4,6	—	
23	3,0	—	580	6,8	4,2	—	від середини зливка
24	2,8	круті	640	8,5	6,5	—	
25	2,4	круті	310	3,5	4,4	—	
26	3,7	—	535	6,0	4,5	—	від середини зливка
27	1,5	відлогі	312	6,4	5,1	—	
28	3,5	—	360	5,1	3,3	—	від середини зливка
29	2,4	відлогі	322	5,8	4,7	—	
30	2,2	—	555	7,2	5,0	—	від середини зливка
31	3,9	—	316	5,3	2,6	—	
32	2,9	досить круті	430	5,3	4,8	—	
33	2,8	—	785	8,4	6,0	—	від середини зливка
34	4,3	відлогі	1680	8,2	6,9	—	
35	2,8	—	270	5,1	4,6	—	від середини зливка
36	2,2	відлогі	490	8,8	6,5	8,8	
37	2,1	"	320	6,3	5,0	6,5	
38	3,2	"	1110	11,2	8,3	"	
39	2,8	"	560	6,4	5,5	"	
40	2,8	круті	767	6,3	6,2	"	
41	3,4	дуже круті	770	6,6	5,6	"	
42	2,0	відлогі	165	4,7	3,6	"	

Серпи

Серпи поділяються на два типи. Перший тип — серпи з дуже кривим тілом, закругленим кінцем і з довгим стрижнем, який іноді зігнутий гачком (табл. I, рис. 6, 8), другий — серпи менших розмірів з загостреним кінцем і з стрижнем, поставленим сторч до тіла серпа (табл. I, рис. 7, 9). Серпів першого типу — п'ять, другого — два. Обидва типи відливалися в формах, які складалися з двох половинок, але заглибини вирізувалися лише на одній половинці; друга залишалася плоскою і тільки прикладалася до першої під час виливання. Тому серпи мають один бік цілком плоский, а другий злегка випнутий.

У Херсонському музеї є така глиняна форма (з Люстдорфу біля Одеси), але з неї виливали серпи широкі й закруглені на кінці (старіші). Кам'яні форми для виливання серпів типу бериславських було знайдено в с. Коблево, на Одещині (переважають в Одеському музеї). Кожен серп має п'ятку, яка утворювалася внизу серпа в тому місці, де наливали метал. В цьому місці розтоплений метал виходив за форму

її утворював на серпі невеличкий довгастий паросток чи наплив. Цей паросток, чи, інакше сказати, гребінь, майстер відбивав від серпа після виливання.

Після виливання серпи обробляли. Майстер проковував тіло серпа легкими вдарами, збивав та зачищав і всі напливи, що сталися під час виливання в формі; внутрішній, увігнутий край його він розклепував (відтягував) так, як клеплють косу, щоб загострити лезо. Відклепувати лезо серпа майстер починає з середини тіла. Нижню поверхню він теж підправляє, і, збивши з п'ятки наплив, лише злегка її підрівнює. Після виливання виробляли й стрижень довжиною до 10 см. Для цього нижній кінець серпа ставили на ребро й ударами загинали, сплющували й відтягували, загострюючи кінець. Серпи ці дуже викривлені і досить великі; ріжок в них тупий — закруглений. Всі вони повернуті ліворуч (табл. I, рис. 6, 8).

Другий тип — це менші серпи. Лезо не таке круте, ріжок загострений, а стрижень поставлено сторч до тіла серпа. Стрижене довжиною всього 5 см, досить широкий в основі, не сплющений. Стрижене цих серпів відливався також у формі, а не відтягувався так, як у першого типу. Серпи другого типу мають теж одну поверхню плоску, а другу трохи випнуту. Ріжком вони повернуті в протилежний бік — праворуч. Ці серпи зовсім не оброблені після виливання і мають на п'ятці еліпсоїдний наросток від виливання у вигляді гульки з увігнутою посередині поверхнею, що утворилася внаслідок охолодження металу (табл. I, рис. 7, 9).

Ці знаряддя треба визнати швидше не серпами, а знаряддями, якими збирався лівою рукою докути хліб під час жнив, тим часом як правою його підрізували серпом⁵. Таке саме знаряддя є й на єгипетських малюнках. Аналогій до цих знарядь у нас поки що не відомо. Може це звичайні, ліворучні серпи, ще не оброблені після виливання, тільки іншої форми.

Розміри серпів

№ п/п	Ширина серпа біля п'ятки в см	Тип	Товщина серпа посередині в см	Форма кінця ріжка	Радіус різальної поверхні в см	Вага в г	Довжина стрижня в см
1	4,1		0,4	Округла	7,1	261	Відломано частину
2	4,5		0,3	"	7,3	218	Те ж
3	3,8		0,3	"	7,0	215	Те ж
4	4,3		0,3	"	7,0	238	9,0
5	4,1		0,4	Гострий	8,6	210	5,0
6	3,9		0,4	Округла	7,6	200	Відл. част.
7	4,1		0,4	Гострий	8,6	195	5,0

Усі серпи первого типу було вилито ніби в одній формі; про це свідчать їх одинакові розміри і форма. Різниця (невеличка) в розмірах,

⁵ Таке тлумачення їх зробив П. О. Бурачков. О местоположении города Керкинитиса и о монетах, ему принадлежащих, Зап. Одес. общ. ист. и древн., т. VIII, ст. 35.

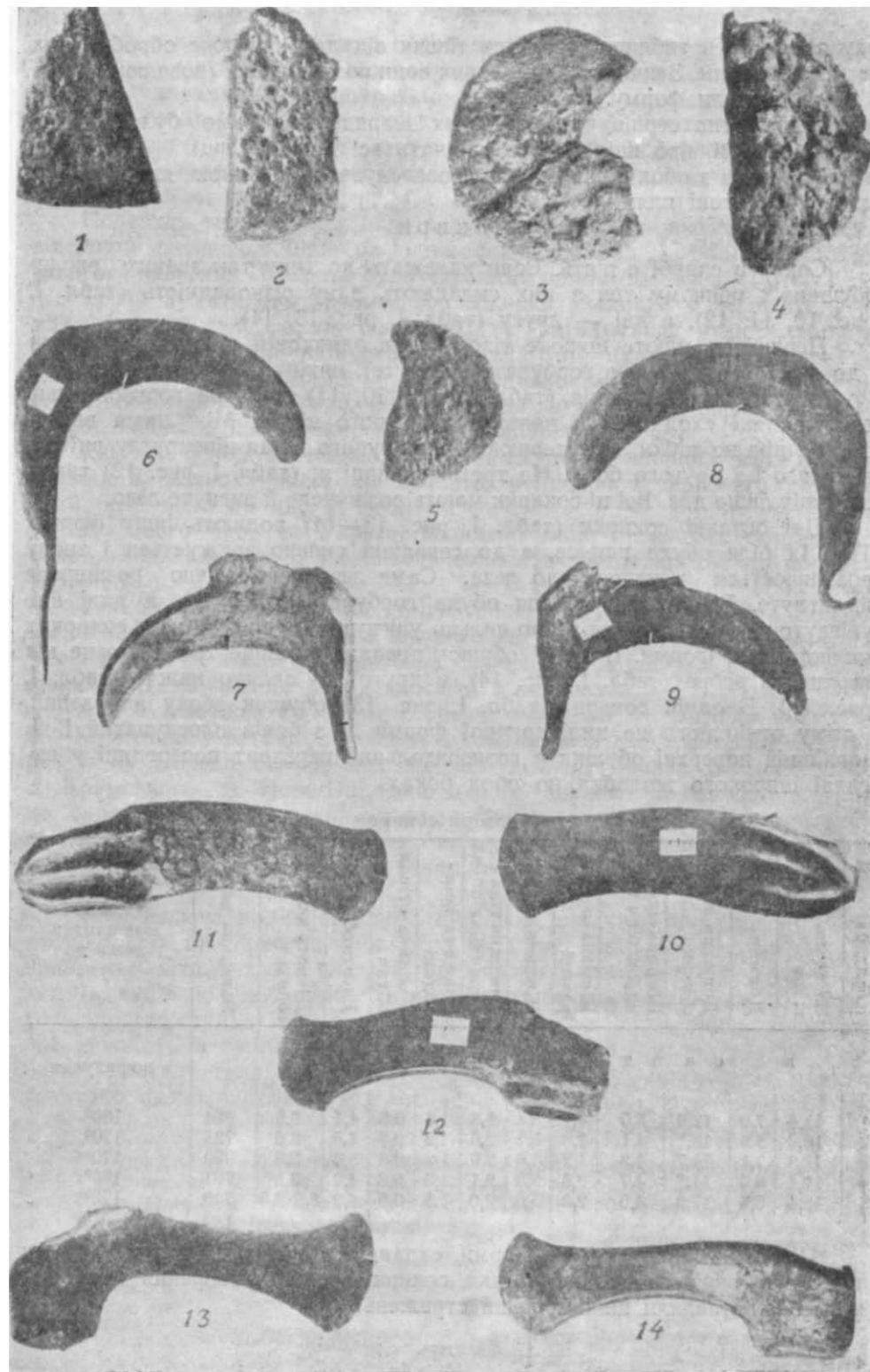

Табл. I. Бориславський скарб.

яку показано в таблицях, сталася тільки від дальшої вже обробки цих серпів куванням. Звичайно від кування вони розширилися (розплющилися) і трохи змінили форму.

Другий тип серпів чи серпуватих знарядь так само було вилито в одній формі, про що яскраво свідчать всі дані таблиці.

Усі серпи з обох боків вкриті сірозеленуватою патиною, яка де-не-де має бурочервоні плями.

Сокири

Сокир в скарбі є п'ять. Вони належать до типу так званих „висловобушних“, причому три з них складають одну різновидність (табл. I, рис. 10, 11, 12), а дві — другу (табл. I, рис. 13, 14).

Перші три мають широке тіло майже однакової ширини від обуха і до леза. Верхнє ребро горбувате (випнуте), нижнє — увігнуте.

Обушок з обох боків (табл. I, рис. 10, 11) має три горизонтальні виступи, які сходяться в напрямі до тупого кінця. Між цими виступами є два жолобки, які утворюють біля тупого кінця півокруглу виймку з одного і з другого боку. На третій сокирці ж (табл. I, рис. 12) таких виступів лише два. Всі ці сокирки мають розширене й вигнуто лезо.

Дві останні сокирки (табл. I, рис. 13—14) подають іншу форму. Тіло їх біля обуха ширше, а до середини сильно звужується і знову розширюється в напрямі до леза. Саме лезо теж значно розширене й вигнуто. Верхнє ребро біля обуха горбувате (випнуте), а далі йде увігнуто до леза. Нижнє ребро сильно увігнуто. Обушки в обох сокирках циліндричної форми. В одної обушок посаджено лише трохи нижче від верхнього ребра (табл. I, рис. 14), в другої — значно нижче (табл. I, рис. 13). В одній сокирці (табл. I, рис. 13) обушок збоку здавлений, і тому отвір його не циліндричної форми, а з боків плоскуватий і на зовнішній поверхні обушка є горизонтальний перехват посередині у вигляді широкого жолобка по обох боках.

Розміри сокирок

Порядкові №№	Загальна довжина	Довжина обуха	Довжина тіла сокирки	Ширина тіла сокирки біля обуха	Ширина посередині	Ширина леза	Товщина тіла сокирки біля обуха	Товщина посередині	Товщина стінок обуха	Висота обуха	Діаметр отвору обуха	Загальна вага	Під яким кутом клинок поставлено до обуха
в сантиметрах													
1	19,6	7,0	12,6	5,0	4,7	5,4	1,8	1,4	0,8	4,1	3,5	984	160°
2	18,6	5,5	13,1	4,1	2,2	5,2	2,0	1,2	0,7	4,5	3,6	725	170°
3	1 ^o ,8	7,1	11,7	4,6	4,2	5,6	2,0	1,2	0,8	3,9	3,8	930	170°
4	17,4	6,0	11,7	4,7	3,5	5,3	2,1	1,3	0,8	4,2	3,5	761	160°
5	18,4	5,5	12,9	4,0	2,3	5,6	2,0	1,5	0,5	4,9	3,2,2,6	758	173°

в градусах

Ці сокири виливалися в форми, складені з двох половинок, причому в кожній вирізувалася половина сокирки, а для утворення проушини в форму вставляли циліндричний стрижень.

Після виливання майстер обробляв їх додатково: збивав напливи і, починаючи від обушка, що залишався таким, яким вийшов з форми, легкими ударами підрівнював тіло з усіх боків, а саме лезо підклепував, а потім і підгострював, причому кінець ще й відтягував перед підгострюванням. Після цього лезо мало вигнутий вигляд з відтягнутими кінцями. Правда, загальні обриси леза давалися формою, але куванням їх вдосконалювали остаточно. Саме лезо ще й загострювали.

Поверхня всіх сокирок вкрита дуже гарною зеленою з жовтуватим відтінком патиною. Лише на одній сокирці (табл. I, рис. 14) патину здерто, і поверхня її вкрита бурочервоними плямами.

Треба думати, що здебільшого сокирки виливали в глиняних формах, причому такі форми, очевидно, не витримували більше одного виливання. Ця думка ніби стверджується тим, що серед відомих нам сокирок, ми не знаходимо не тільки однакових розмірами й формою, а й таких, що хоча б наближалися одна до одної. В бериславському скарбі знайдено п'ять сокирок, і всі вони різної форми.

Кам'яна форма, очевидно, часто замінялась глиною, яку майстер завжди в кожному місці міг зробити, не шукаючи дорогого каменю, який безумовно до нас привозився.

До цього часу на Україні знайдено мало бронзових скарбів, до складу яких входили б і бронзові зливки, як заготовлений до обробки матеріал.

Такі скарби відомі лише з Ігнатполю⁶ та Коритниці⁷ на Волині, з с. Коблево на Одещині⁸, з Кучугур на Дніпровщині⁹, з с. Печні на Чернігівщині¹⁰, з с. Кримського на Слов'яносербщині¹¹, з с. Ново-Павлівки на Павлоградщині¹², і, нарешті, з Берислава.

Але в Ігнатполі та Печні бронзу знайдено у вигляді прутіків, а в Коритниці у вигляді спіральок з клеймами, в Коблеві та на Кучугурах — у вигляді безформних зливків і лише бронза з майстерень с. Кримського та Ново-Павлівки цілком аналогічна формою зливків до бериславських, але кількістю знайдених зливків та їх різноманітністю Бериславський скарб далеко перевищує обидві попередні знахідки, і покищо його треба вважати найцікавішим з українських бронзових скарбів.

Така разюча подібність, поза сумнівом, свідчить про спільне походження всіх цих зливків, так само як і про одну спільну техніку їх виливання. Отож, треба визнати, що зливки Бериславського скарбу походять, якщо не з рудників с. Кримського або Ново-Павлівки, то з якихось східних рудників (може, з Уралу), де, за оповіданням Палласа, яке наводить в своїй роботі О. С. Федоровський, було знайдено „лепешки“ металу такої ж форми¹³. Іншого шляху вказати не можна, тому що зливки бронзи, які знайдено в Західній Європі, мають іншу

⁶ Арх. карта Волинської губернії, Труды XI арх. съезда, т. 1, ст. 16.

⁷ Там же, ст. 66.

⁸ Зап. Одес. общ. истории и древн., т. XXII, ст. 10 (протокол). Е. Штерн.

⁹ Херсонський і Істор. арх. музей.

¹⁰ Словістив О. А. Спіши.

¹¹ А. С. Федоровский. Там же.

¹² Там же.

¹³ Там же.

форму, кіпрська ж мідь мала чотирикутну форму¹⁴. Таких виливків у наших степах ще не було знайдено.

Бериславський скарб датується перш за все самими формами речей, які доводиться визначати дуже пізніми.

Щодо серпів, то їх на Україні було знайдено досить багато і до того ж різних типів. Чотири головні типи розповсюджені в наших степах.

Перший тип — це коротенькі, майже прямі, ножоподібні серпи, які ще зовсім не мають стрижня, замість нього на нижньому кінці видається невеличкий горбочок¹⁵. Ці серпи, треба думати, найстаріші у нас, і ця форма йде до нас з південного заходу.

Другий тип — дуже широкі серпи, теж без стрижня, але й без горбочка. Пізніше вони вже мають короткий стрижень¹⁶.

Ріжок у цих серпів ширше від леза й дуже округлий. Цей тип теж старий. Можна припустити, що ця форма у нас і зародилася. Про те, що серпи цієї форми безумовно вироблялися в наших степах, свідчить знахідка в с. Люстдорф біля м. Одеси глиняної форми для виливання таких серпів.

Третій тип має форму, яка наближається до ножа, але серп уже досить загнутий і має короткий стрижень, зігнутий у вигляді гачка¹⁷.

Цю форму доводиться вважати переходною до пізніших серпів четвертого типу, які вже досить довгі, з дуже кривим ріжучим лезом, заокругленим ріжком і довгим прямим стрижнем.

Найстародавнішою формою серпів на півдні України треба вважати серпи-ножики із скарбу Щеткової балки на Кіровоградщині. Їх було знайдено разом з дволезовими сокирками, одним серпом другого типу й грубим гранчастим клином. Усі ці речі відзначаються архаїчністю форм і техніки виготовлення.

Таким чином цим скарбом ніби встановлюється деяка одночасність існування серпів першого та другого типів. Але в той час, як серпи другого типу, очевидно, в наших степах не прищепились і існували недовго, серпи першого типу розвиваються в третій тип, а тоді і в четвертий.

Цей розвиток перш за все йшов шляхом видовжування тіла серпа, поступового його загинання, зародження стрижня й поступового його подовження. Паралельно ріжок серпа дедалі більше закруглявся.

До останнього типу — четвертого — належать і серпи Бериславського скарбу, які слід відносити до найпізніших часів бронзи в степах України.

Трохи інакше стоять справа з сокирками. Всі вони, як їх називає В. О. Городцов¹⁸, — „вислообушні“. Ці сокирки розвиваються з невеликих сокирок, які мають коротке й грубе тіло і досить широкий обушок.

¹⁴ В. Ф. Лихтенбург, Доисторическая Греция. СПБ 1913, с. 166.

¹⁵ Мельник-Антонович, Каталог коллекций А. Н. Поля, 1893, табл. 46.

¹⁶ Ханенко, Древности Приднепровья, вып. I, табл. XI, 5а. Херсонский музей, Форма без відливки такого серпа з Люстдорфу, II ст. 163, Кабанові хутори на Полтавщині.

¹⁷ Ханенко, Древности Приднепровья, вып. I, табл. IX, 5, ИАК, вып. 65 — 1918 (Костромської ст.) та багато інших.

¹⁸ В. А. Городцов. Культура бронзовой эпохи в Средней России, Отчет Имп. гос. истор. музея за 1914 г.

Такі сокирки знайдено в наших степах¹⁹. Треба думати, що вони досить ранні у нас.

Далі такі сокири розвиваються, з одного боку, в напрямі до подовження тіла знаряддя і його потоншення, а з другого — щодо форми обушка, особливо його задньої частини.

В. О. Городцов говорить, що вислообушні сокирки в Росії та Угорщині були в живому обігу ще у VIII ст. до н. е.²⁰, і що ареал розповсюдження їх є Угорщина, Північний Кавказ та Східна Європа. Одночасно з цим він визнає, що з'явились вони в Європу з Урала через Південний Кавказ та Каспійські ворота, тому, що їх знайдено також і на Кубані. Не можна поки що певно висловитися щодо цього шляху, але слід зазначити, що більші розміри цих сокирок є ознакою тільки пізніших часів.

Вказівка В. О. Городцова про те, що сокирки цього типу існували в нас ще в VIII ст. до н. е., тобто майже в часи знайомства греків з нашими степами, підтверджується тим, що Бериславський скарб було знайдено в землеробському селищі, на якому були знайдені також і рештки грецьких амфор. Імовірно, що греки, які з'явились на узбережжі північного Причорномор'я застали тубільне населення ще в умовах згасання бронзової доби.

Знахідка кельта й частини ливарської форми для відливки кельтів в такому ж землеробському селищі біля с. Павлівки на Херсонщині, яке так само дає велику кількість фрагментів грецьких амфор²¹, теж наче стверджує цей факт. І ще одна дуже цікава знахідка на користь цієї думки.

1900 р. Г. Л. Скадовський²² розкопав некрополь на Березані, де серед грецьких архаїчних поховань було виявлено й десятки поховань тубільців у скорченому стані, а іноді навіть і над ними, тобто безсумнівно поховані пізніше ніж греки.

У цьому некрополі Скадовським було знайдено поховання № 67, яке мало грецький розмальований арибал, маленьку мідну сокирку, бронзову архаїчну стрілку й невеличкий бронзовий дротик. Належність цих речей до кінця бронзової доби не викликає ніякого сумніву.

Тубільне населення наших степів, треба думати, користувалося бронзою довго, не зважаючи на те, що воно знало вже залізо. В перші часи появи греків на узбережжі Чорного моря у наших степах залізо було ще мало розповсюджене. Отже, самі греки тут, в колоніях, ще досить широко вживали бронзу (цвяхи, стріли, скобки, рибальські гачки, шила, голки і т. ін.). Залізо, треба думати, було дорогое в цей час ще у самих греків.

Скарбів бронзових речей на Україні було знайдено багато, але такої кількості заготовленого матеріалу не було знайдено досі, щодо цього Бериславський скарб треба поставити на перше місце.

Про те, що бериславська знахідка це скарб, а не залишки май-

¹⁹ Херсон. муз. Олешківські хутори і т. ін.

²⁰ В. А. Городцов. Там же, ст. 150.

²¹ А. В. Добровольський, Стародавні землеробські селища по берегах р. Інгульця (рукопис).

²² Щоденники його переховуються в Херсонському музеї.

стерні свідчить відсутність тиглів ливарських форм і будь-яких слідів виливання металу на місці. Очевидно, майстер під час небезпеки просто заховав своє добро.

Про те, що це майно майстра, добре свідчить велика кількість бронз як сирого матеріалу (такої кількості матеріалу досі ще не було знайдено в межах СРСР), а також і те, що серпи тільки вилиті і зовсім не оброблені, навіть не зачищені напливи металу, які залишилися після виливання їх у формі. Цей скарб свідчить також і про те, що майстер, очевидно, не переїздив з місця на місце, а жив осіло серед землеробського населення в такій само оселі, як і вони, і, треба думати, належав до землеробів, а за родом своїх занять до ливарів-мінайл, що складали заможний прошарок населення.

Бериславський скарб було знайдено, поза сумнівом, *in situ*, а тому всі речі, знайдені в ньому, необхідно віднести до одного часу і, спираючись на зазначене вище, датувати цей скарб у всякому разі не раніше як першою половиною першого тисячоліття до н. е.

А. ДОБРОВОЛЬСКИЙ
(Киев)

БЕРИСЛАВСКИЙ КЛАД БРОНЗОВОЙ ЭПОХИ

Резюме

В 1925 г. при обработке земли под виноградники, в километре севернее г. Берислава, на правом берегу Днепра на территории древнего поселения был найден клад бронзовых вещей, состоящий из 7 топориков, 7 серпов и 24 кг бронзы в слитках.

Бронзы всего было найдено 42 слитка, которые представляли собой в основном секторальные обломки лепешкообразных болванок.

На многих кусках заметны следы надрубок и ударов для их раздробления. Такой же прием дробления болванок зафиксирован и проф. А. С. Федоровским на слитках бронзы в кладах из сс. Крымской и Ново-Павловки.

Обломки дают возможность установить величину и вес болванок. Толщина болванок колеблется между 1,4 см и 4,3 см, их диаметр — между 9 см и 22 см. Вес от 0,7 кг и до 3,25 кг. Нахождение клада в жилище поселения говорит о том, что мастер-литейщик принадлежал к числу населения этого же селища, а количество сырья свидетельствует, что он являлся представителем зажиточной части населения.

Среди серпов можно отметить два типа: большие, с сильно изогнутым телом, закругленным концом и длинным стержнем (иногда изогнутым в виде кулона), выделанным путем проковки, и небольшие, с острым концом и коротким стержнем, отлитым еще в форме.

Эти последние служили, как догадываемся, не серпами, а орудиями для сгибания и сортирования в пучок стеблей во время жатвы. Об этом говорит как будто бы и то, что они леворучны. Эти серпы относятся к позднейшему периоду бронзы на Украине.

Топоры также разделяются на две группы: с широким телом, несколько горбатым верхним ребром и желобчатым обушком. Другие имеют цилиндрический, несколько отвислый обушок и суживающееся к середине тело.

Это тоже очень поздний тип бронзовых топоров на Украине.

В. А. Городцов считает, что топоры этого типа у нас существовали в VIII в. до н. э.

Найдка кельта и матриц на поселении у с. Павловки (Херсонщина) и архаические погребения с греческими вещами (раскопки Г. Л. Скадовского) убеждают нас в том, что население Причерноморья пользовалось бронзовыми орудиями ещё и во время появления на берегах Чёрного моря греков.

Автор полагает, что не будет большой ошибкой датировать Бериславский клад первой половиной первого тысячелетия до нашей эры.

І. ЛУЦКЕВИЧ
(Харків)

МАТЕРІАЛИ ДО КАРТИ ПОШИРЕННЯ ПАМ'ЯТОСК КУЛЬТУРИ ПОЛІВ ПОХОВАНЬ НА ТЕРИТОРІї ХАРКІВСЬКОЇ СБЛАСТИ

Про пам'ятки культури полів поховань на території Харківської області в літературі довгий час нічого не згадувалося. Лише в 1927 р. в своїх „Інструкціях та програмах для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних“ О. С. Федоровський зазначив, що „поля похоронних урн“ відомі і на Харківщині, і пов'язував їх з слов'янами¹.

В археологічному музеї Харківського державного університету (кол. Харківському археологічному музеї) є багато матеріалів, що належать до культури полів поховань. Матеріали ці зібрані під час екскурсій в різних місцях на поверхні, виявлені розкопами поселення і некрополя в околицях с. Пересічного, Харківського району, та випадково знайдені і приставлені до музею.

Не говорячи про цілі речі (з глини, бронзи, заліза, срібла), навіть серед маси фрагментів кераміки кожної окремої збірки можна пізнати й уявити добре відомі всім горщики, глечики, урни, характерні для цієї культури.

Серед збірок музею є деякі речі з некрополів, але здебільшого вони походять з одночасових з некрополями поселень, які, як виявлено розкопами і розвідками, трапляються здебільшого поруч з некрополями.

Усі ці збірки заслуговують бути найдокладніше вивченими. Але ми обмежуємося попередньою публікацією цих збірок лише як матеріалів до складання карти поширення культури полів поховань на Харківщині, без докладного та вичерпного дослідження їх.

Збірки музею складаються з матеріалів не тільки Харківської області, а й деяких суміжних областей, що дає змогу певною мірою простежити поширення пам'яток культури полів поховань у нашому регіоні.

Крайнім на північ від Харкова пунктом, представленим відповідними матеріалами в музеї, є станція Хотмижськ Донецької залізниці в межах Курської області². Тут поблизу від станції, на лівому березі річки Лозо-

¹ Вид. Укр. комітету охорони пам'яток культури при Укрнауці НКО, Харків, 1927, сс. 20, 69.

² Екскурсія Л. Соловйова 1920 р.

вої і біля мосту через річку, зібрано фрагменти кераміки дуже гарного виробу й різного кольору (сірого, рожевого, червоного), шматок іризованого скла та бронзову арбалетну фібулу з відламаною шпилькою (табл. 1, рис. 1) (43,2 мм завдовжки, ширина 6,5—8мм), довжина осі із спіралькою на ній 36 мм. Звідси ж походять і дві намистини: восьмигранна сердолікова (11 мм завдовжки і 15,8 мм завширшки) та кругла з синього скла (діаметром 4,5 мм)³. Фрагменти такої ж кераміки зібрано: в околиці села Лугового в напрямі до села Спаського на лівому березі р. Ворскла⁴, нижче — між селами Нова Рябина і Добреньським у Богодухівському районі, теж на пісках лівого берега⁵; біля села Яблучного на високій другій терасі правого берега Рябини (ліва притока р. Ворскла)⁶ і в самому селі на площі, в центрі села⁷. Цілі посудини дуже гарного виробу знайдено у випадково відкритому похованні на лівому березі р. Ворскла біля с. Велика Писарівка, там же знайдено фрагменти кераміки такого ж виробу, а також скляний посуд⁸.

Фрагменти сірого посуду зібрано на лівому березі р. Мерла біля села Крючик, Богодухівського району⁹. В цьому ж районі біля села Ли-хачівки на пісках лівого берега Мерла знайдено бронзову фібулу¹⁰.

У музеї зберігаються фрагменти кераміки з городища на високому правому березі р. Псла, що в 10 км на південний захід від м. Лебединя біля села Ново-Троїцького¹¹.

Багато пунктів поселень культури полів поховань відкрито в басейні Дінця та його приток.

Такі пункти відкрито вздовж річки Уди (ліва притока Дінця). У верхів'ях цієї річки знайдено поселення біля села Золочева на другій терасі правого берега¹².

Трохи нижче, за хутором Орешнею, на південь від хутора, проти колгоспу виявлено поле, усіяне фрагментами кераміки та остеологічного матеріалу. В 7—8 км на південь від Золочева на цій же терасі відзначено сліди поселення біля с. Довжик¹³. Ще нижче на південь, в 15 км від Довжика, на продовженні тієї ж тераси правого берега р. Уди є велике поселення, розташоване на захід від села Пересічного, на його землях. Це поселення вперше було виявлено в 1926 р.¹⁴. Тоді в обрізі ями, викопаної для потреб цегельні пересічанським кредитним товариством, було здобуто фрагменти кераміки, остеологічного матеріалу та уламок срібної фібули. В жовтні 1931 р. на цьому місці розпочато було розкопи, які тривали в 1932 і 1933 рр.¹⁵. Одночасно на території поселення

³ Збори Соловйова. Фонди Харківськ. археолог. музею.

⁴ Збори Л. Соловйова.

⁵ Збори Л. Соловйова.

⁶ Збори Л. Соловйова.

⁷ Збори І. Н. Луцкевича 1928 р.

⁸ Збори Самухіна, вчителя В.-Писарівської школи. Матеріали зберігаються у збирача.

⁹ Екскурсія В. О. Ступницького 1926 р.

¹⁰ Екскурсія А. Зарицького 1887 р.

¹¹ Екскурсія О. О. Потапова.

¹² Екскурсія Л. Соловйова.

¹³ Екскурсія Т. І. Івановської і І. Н. Луцкевича 1932 р.

¹⁴ Екскурсія І. Н. Луцкевича 1926 р.

¹⁵ Розкопи Т. І. Івановської і І. Н. Луцкевича, від Укр. інституту історії матеріальної культури в Харкові.

1. Кістяний гребінець (с. Пересічне).
2. Залізний гребінець (звідти ж).
3. Глиняна посудина (звідти ж, поховання № 2).
4. Шпилька від фібули, спиральна привіска, бронзова платівка з кілочком (с. Бушняк).
5. Бронзова фібула (с. Пересічне).
6. Миска глиняна (звідти ж, поховання № 1).
7. Бронзова фібула (звідти ж).
8. Посудина глиняна (звідти ж).
9. Вінце посудини з пальцевим орнаментом (звідти ж)
10. 11, 13—14. Фрагменти кераміки (Звідти ж).
12. Посудина глиняна (с. Бунаківка, могила XV).
15. Орнаментоване глиняне прясличко (с. Пересічне).

ТАБЛИЦЯ I.

вздовж східного краю його провадилися великі земляні роботи над про-кладанням другої колії Донецької залізниці.

Розкопами було відкрито частину поселення з землянками та ямами для збіжжя та гончарське горно: на південному краї поселення знайдено місце тілоспалювання (?), а далі на південь, на схилі третьої тераси — некрополь. Невеличкими розкопами на ньому відкрито урни з непрепаленими людськими кістками і другий тип поховання — тіlopокладання в ямах, з посудом, фібулою.

На поверхні цього некрополя знайдено бронзові застібки і фрагменти кераміки, очевидно, урн, виритих і розчавлених плугом.

На території поселення, до глибини 1 м, а так само і на поверхні некрополя зустрічається багато різноманітної кераміки. Тут знайдено і типову кераміку полів поховань Київщини, і кераміку різного кольору й відтінків гарного виробу і, нарешті, кераміку, виготовлену без гончарського круга з погано відмуленої глини, випалену на відкритому вогні.

Розкопи поселень дають змогу поставити точніше питання про датування цієї, поганого виробу, кераміки, яку легко спутати з керамікою давнішнього часу. Крім посуду і маси остеологічного матеріалу, в поселенні знайдено прясельце, шматки шпаруни, невеличкого розміру цеглини, а також значну кількість виробів: кістяний гребінець (табл. I, рис. 1), залізний гребінець (табл. I, рис. 2), ножі, шпильки, шильця, бронзову фібулу (табл. I, рис. 5), скляні намистини і жорновий камінь. Земляними роботами залізничників вдалося виявити межі поселення.

На південь від с. Пересічного, біля станції Курортна Донецької залізниці, на другій терасі правого берега р. Уди виявлено друге поселення такого типу (частково зруйноване земляними роботами для залізничного транспорту)¹⁶. Знахідки (фрагменти кераміки різного виробу) траплялися до глибини 1 м.

Кілька пунктів таких осель виявлено і понад р. Лопань, що впадає в р. Уди. Одне поселення біля села Дергачі¹⁷, друге — в північно-західній околиці Харкова „Павлівка“, біля цегельні¹⁸; третє — на території міського парку на лівому боці Саржиного яру (ліва притока р. Лопань)¹⁹. Кілька фрагментів кераміки знайдено в самому Харкові під час будівельних робіт на площах Тевельова і Рози Люксембург²⁰.

Менше пунктів знайдено вздовж р. Харків. Один такий пункт відомий на північний схід від Харкова проти села Данилівка на другій терасі правого берега р. Харків²¹, другий — на лівому березі цієї ж річки на північ від цього ж села, звідки, крім фрагментів кераміки, походять уламки арбалетної фібули²².

У 15 км на схід від Харкова, біля хутора Прелесного (колишній хутір Гринчашин), на території радгоспу імені Фрунзе, на правому березі р. Немишиля (права притока р. Харків) є поселення площею до 10 га. На цій площі трапляється сила фрагментів кераміки різного кольору

¹⁶ Екскурсія Т. І. Івановської і І. Н. Луцкевича 1932 р.

¹⁷ Екскурсія І. Н. Луцкевича 1925 р.

¹⁸ Екскурсія І. Н. Луцкевича 1935 р.

¹⁹ Збори на земляних роботах в 1926 р.

²⁰ Екскурсія І. Н. Луцкевича 1928 р.

²¹ Екскурсія І. Н. Луцкевича 1928 р.

²² Екскурсія студентів Інституту народної освіти 1928 р.

й виробу, маса остеологічного матеріалу, а вище — в північній частині поселення виявлено, здається, і сліди некрополя²³

Багато матеріалу (кераміка, кістки, камінь) зібрано з різних пунктів вздовж р. Мож, що впадає з правої сторони в р. Донець вище від м. Змієва. Такі ж пункти відзначено і на південь від Валок. Так, в околиці села Сніжки, Валківського району, зібрано фрагменти кераміки біля ярів Останкового, Вільхівського, Попова і балки Орчик²⁴.

В околиці села Заміський кут біля яру Бушняк²⁵, крім фрагментів кераміки дуже гарного виробу, знайдено бронзові речі: шпильки із спіраллю (51 мм завдовжки), частину арбалетної фібули, штамповану пластинку з кілочком і якимсь зображенням на ній у вигляді коромисла (пластинка 27 мм завдовжки і 11,5—16 мм завширшки) і маленьку оздобу з дротини, скручені в дві спіралі (табл. I, рис. 4).

На цій же другій терасі р. Мож, на південь від міста Мередне, біля хутора Погорілого (Заможанський), зібрано фрагменти кераміки на місці поселення площею до 4 га, а на місці другого поселення біля хутора Легези в урочищі „Поділ“ зібраний матеріал походить з площині до 5 га²⁶.

У Чугуївському районі, на захід від села Тернова, на лівому піщаному березі р. Уди, де впадає в неї р. Рогань, зібрано фрагменти кераміки культури полів поховань разом з фрагментами кераміки різного часу²⁷.

У 5—6 км на південний захід від с. Тернова на правому березі р. Уди в околиці села Водяного зібрано фрагменти кераміки в двох пунктах: біля балки „Бічевої“²⁸ і біля лісу Водяненкового²⁹.

Дуже мало відомостей про поселення і некрополі культури полів поховань понад р. Донець та його притоками в північно-східній частині Харківської області. З цього району є лише матеріали, зібрані на городах і садибах на другій терасі правого берега р. Вовча (притока р. Дінця) в місті Вовчанську³⁰.

На лівому березі річки Донець біля села Верхня Писарівка разом з матеріалами різного часу знайдено фрагменти культури полів поховань. У селі Верхньому Салтові, Старосалтівського району, на городах „Замулівки“ (правий берег р. Донець) між некрополем і городищем VII—IX ст. н. е. знайдено лише один фрагмент посудини, типовий для культури полів поховань³¹.

Так само мало зареєстровано пунктів і нижче по Дінцю. В Чугуївському районі проти с. Кочетка, на лівому березі р. Донець, знайдено фрагменти кераміки полів поховань разом з керамікою різних часів³². Лише біля Змієва та трохи нижче по р. Дінцю відзначено кілька місць

²³ Екскурсії І. Н. Луцкевича 1935—1937 pp.

²⁴ Екскурсії О. С. Федоровського 1922—1927 pp.

²⁵ Екскурсії О. С. Федоровського 1923—1927 pp.

²⁶ Екскурсія І. Н. Луцкевича 1926 р.

²⁷ Екскурсія І. Н. Луцкевича 1925 р.

²⁸ Збори гр. Волненка з с. Водяного 1928 р.

²⁹ Збори М. В. Давидової 1929 р.

³⁰ Екскурсія І. Н. Луцкевича 1936 р.

³¹ Екскурсія І. Н. Луцкевича 1935 р.

³² Екскурсія О. С. Федоровського 1921 р.

поселень. Так, на високому правому березі р. Дінця на південь від м. Змієва на „Змійовому“ городищі та в кутку „Провалля“ зібрано фрагменти посуду гарного виробу³³.

Нижче по р. Дінцю, в 12 км на південь від м. Змієва, на лівому березі р. Дінця поблизу від села Черкаський Бишкінь біля заливу „Телопелонсис“ разом з керамікою різного часу є багато фрагментів кераміки полів поховань. Біля села Суха Гомільша, Зміївського району, на правому березі річки Гомільші (права притока Дінця) в 4 км на захід від Черкаського Бишкіння на ріллі було зібрано багато фрагментів кераміки дуже гарного виробу. Різноманітний керамічний матеріал культури полів поховань є з поля над яром „Кут“ близько села Западеньки, що в 10 км на південний захід від Сухої Гомільші³⁴. Тут знайдено фрагменти сірої, червоної, блідорожевої, лискованої кераміки, фрагмент посудини з вушком і поверхнею, розробленою косими жолобчастими смугами, великі шматки печини від землянок, шматки червоного пісковика.

В археологічному музеї Харківського університету зберігається керамічний матеріал і реставровані посудини із с. Кунці, Ново-Санжарівського району, Полтавської області, здобуті під час екскурсії в 1936 р.³⁵. Цей матеріал взято з поселення, що займalo майже всю площину села на правому березі р. Ворскли. Фрагменти кераміки зустрічаються на городах, подвір'ях і в самій річці. На обміліні проти подвір'я колгоспу ім. Кірова знайдено силу фрагментів кераміки культури полів поховань разом із слов'янською керамікою XI—XII ст. і пізнішою. В протилежному північно-східному краї колгоспу і села на правому березі в 15 м від берега і мосту зібрано окремі фрагменти і групу фрагментів одної посудини. Щоб уявити собі культурні нашарування і видобути решту фрагментів, в цьому місці було закладено невеликий шурф, який показав, що знахідки належать до одного часу.

Реставрована посудина становить широкогорлий горщик з відхиленими назовні вінцями і двома ручками чи вухами посередині (табл. II, рис. 1). Другого (протилежного) вуха, як і фрагментів частини посуду, не знайдено, але місце, де починається друге вухо, помітно. Посудину зроблено з погано відмуленої глини сірої барви, з шаршавою горбкуватою поверхнею. Розміри її такі: 18,3 см заввишки, діаметр вінця — 25,9 см, найбільший діаметр вичеревка 29 см, діаметр денця 13,7—14,7 см, вуха до 2,3 см і стінок 1 см завтовшки.

До культури полів поховань належать також і деякі могили, розкопані в Харківській області ще в 1900—1903 рр., інвентар яких зберігається в Харківському музеї.

Серед таких могил треба відзначити могилу № 11 на правому березі р. Красної на північ від с. Нижньої Дуванки (розкопи Трифільєва)³⁶.

В ній було відкрито поховання в скорченому стані головою на захід; в ногах на товстому шарі попелу було виявлено глиняний глечик

³³ Екскурсія О. С. Федоровського і М. К. Фукса 1927 р.

³⁴ Екскурсія О. С. Федоровського 1926—1931 рр.

³⁵ Екскурсія Т. О. Івановської і І. Н. Луцкевича.

³⁶ Тр. XII АС, т. I, с. 135.

(табл. II, рис. 3) і залізну сокиру³⁷ (табл. II, рис. 10). Глечик зроблено з добре відмуленої глини на гончарському крузі і випалено в горні; він червоної барви з лискованою поверхнею; місцями помітно рештки чорної фарби, якою вкрито було глечика. Вінце глечика трохи відгнуте назовні, навколо злегка опуклого денця — обідок-підставка (28 см заввишки, діаметр вінця 10,1 см, діаметр шийки 8 см, найбільший діаметр денця 9 см; обідок 1 см заввишки; ручка 3 см заввишки і 1,3 см завтовшки). Сокира трохи зігнута, заокруглена, а не пряма, як зазначено в каталогу (16,2 см завдовжки, 3,9 см завширшки, діаметр втулки 4,1 см); всередині втулки рештки дерева. Аналогії сокири немає. Проте це поховання треба віднести до часів полів поховань.

До цієї ж культури треба віднести могилу XV, в околиці села Бунаківки, Зміївського району, близько р. Береки (розкопи О. М. Покровського)³⁸. В цій могилі біля людського кістяка було виявлено три посудини.

Посудинку (табл. II, рис. 2), за каталогом № 98 (5,3 см заввишки, найбільший діаметр 6,8 см, діаметр вінця 3,2—3,5 см, діаметр денця 4—4,3 см), виліпло без гончарського кругу з погано відмуленої глини; всередині вона чорна, зовні яснорожева; з одного боку майже посередині дірка діаметром 7 мм; вінця загнуті всередину, по краю вінець орнамент косими насічками до 1 см завдовжки. Посудина № 99 каталога (табл. II, рис. 12) теж зроблена без гончарського кругу з погано відмуленої глини чорного кольору і зовнішня поверхня місцями лискована (13,5 см заввишки, діаметр вінця 10,7—10,9 см, діаметр шийки 9,5 см, найбільший діаметр денця до 6 см). Посудина за № 100 каталогу (табл. II, рис. 4) з відбитими вінцями зроблена на гончарському крузі з добре відмуленої глини червоного кольору; денце опукле, навколо денця — обідок до 1 см заввишки; посудина тріснула і має дві дірочки для скріплення (25,1 см заввишки, діаметр 9,5 см, найбільший діаметр 20,3 см, діаметр денця 10,8 см). В цьому похованні поряд з гарним посудом, виготовленим на гончарському крузі, є посудини поганого виробу. Подібних посудин цілих з поселень не відомо, але фрагменти є, особливо фрагменти подібні до посуду № 100, який треба, мабуть, датувати першими століттями нашої ери, не пізніше III—IV ст. ст.

Виділяється своєю формою, як і технікою виробу, глечик з могили № 2 першої групи могил, досліджених Д. І. Багалієм у Валківському районі (табл. II, рис. 7). Дослідник порівнював його з посудиною, поданою в „Древностях Приднепров'я“, але зазначав, що „дно у него не заострено, как у этого последнего“³⁹. Очевидно, дослідник мав на увазі посудину за № 644 з урочища „Галущино“ Чигиринського повіту на Київщині⁴⁰. Але тут немає нічого схожого. Глечик з могили № 2 зроблено на гончарському крузі з дуже добре відмуленої глини (червоної на зломі), з гладкою й лискованою поверхнею, чорною зовні і сірою з поземними смужками всередині. Край вінця плоскі, трохи округлі і

³⁷ Там же, с. 134, рис. 14, 15. Кат. вист. XII АС, с. 129, № 167 і с. 126, № 124.

³⁸ Кат. вист. XII АС, с. № 98, 99 і 100.

³⁹ Там же, с. 373, 68.

⁴⁰ Древности Приднепровья, вып. II, табл. XXXIV, № 664.

1. Реставрована посудина (с. Кунці).
2. Маленька посудинка (с. Бунаківка могила XV).
3. Глек глиняний (с. Нижня Дуванка, могила XI).
4. Глек з відбитим рінцем (с. Бунаківка, могила XV).
5. Бронзова фібула (с. Воронцовка, могила VI).
6. Фрагмент денця (с. Нижня Дуванка, могила XI).
7. Глек глиняний (Валківський р-н, розкопи Багалія).
- 8—9. Застібка і дрібні намистини з синього скла (с. Воронцовка, могила VI).
10. Залізна сокира (с. Нижня Дуванка, могила XI).

ТАБЛИЦЯ ІІ.

ледве відігнуті названі, шийка висока, ручка або вухо починається безпосередньо від краю вінець; навкруги денця — обідок, широкий на споді, в 1 см заввишки (розмір глечика 22,4 см заввишки, діаметр вінець 10,6 см, діаметр шийки 8,1 см, найбільший діаметр 16,6 см). Ця посудина аналогічна посудині з розкопів Хвойка⁴¹.

Д. І. Багалій відносив усі без винятку могили, розкопані в Валківському і Богодухівському районах, до „неоскіфського періоду“, з певною датою „IV век до Р. Х.“⁴², але зазначене вище поховання з описаним посудом треба датувати II—IV ст. н. е.

До цієї ж групи пам'яток треба віднести й могилу № 6 біля Воронцівки на Куп'янщині (розкопи Е. Мельник)⁴³. Під насипом цієї могили, в катакомбі, біля зруйнованого поховання знайдено було різний інвентар, серед якого була бронзова арбалетна фігура, застібка (розміром 11×12,5 см) і дрібні намистини з синього скла (табл. II, рис. 5, 8—9)⁴⁴. Фібула цілком аналогічна згаданим вище фібулам. Має свої аналогії і застібка⁴⁵. Таким чином і це поховання треба датувати часом полів поховань. Описані вище поховання в ґрунтових могилах з могильним насипом (докладно про них автор говорить в окремій статті „Сарматські могили на Старобільщині“), треба відносити до Сарматського часу, тобто до першої половини існування пам'яток культури полів поховань, пов'язуючи їх з похованнями в ямах з обрядом тілопокладення, які ми знаємо в цій культурі.

Крім зазначеного вище на території Харківської області різноманітного матеріалу, відомі також окремі знахідки монет, що належать до часу культури полів поховань. В. Данилевич у своїй „Объяснительной записке к карте монетных кладов“⁴⁶ зазначив більше 10 пунктів знахідок срібних монет римських імператорів. Від того часу кількість таких пунктів збільшилась, а саме:

1. У слободі Сніжковій, Валківського району, в 1924 р. було знайдено одну срібну монету Нерона (54—68 р.)⁴⁷.
2. У цій же слободі пізніше знайдено срібну монету Андріана (117—138 рр.)⁴⁸.
3. У Богодухівському районі, в хуторі Сіннянському біля с. Сінне знайдена срібна монета Фаустини Молодшої (161—180 рр.)⁴⁹ і
4. У Коломацькому районі біля села Різуненки член комуни „Новий побут“ викопав на глибині 0,7 м в подвір'ї комуни срібну монету Коммода (180—192 рр.)⁵⁰.

⁴¹ В. В. Хвойка, Поля погребений в Среднем Приднепровье. ЗРАО, т. XII, в. 1—2, табл. XXI, 27.

⁴² Труды XIII АС, т. I.

⁴³ Труды XII АС, т. I, с. 726.

⁴⁴ Там же, с. 690; ЗРАО, т. XII, в. 1 і 2, табл. XX, с. 23.

⁴⁵ Труды XII АС, т. I, с. 690.

⁴⁶ Труды XII АС, т. I.

⁴⁷ Проф. О. Федоровський. Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних, Харків, 1927 р. с. 53, рис. 1.

⁴⁸ Там же, рис. 2.

⁴⁹ Там же, рис. 3.

⁵⁰ Передано з точним описом в 1929 р. до Харківського археологічного музею.

Цікава найдавніша знахідка 1883 р. в Валківському районі, про яку згадує В. Данилевич⁵¹. Тоді один селянин виорав біля хутора Старовалківського великий глечик з різними монетами; лише 10 з них потрапили до фахівців, які визначили дев'ять срібних монет римських імператорів: Августа (31 р. до н. е. — 14 р. н. е.), Нерона (54 р. — 68 р. н. е.), Антоніна Пія (138—161 рр. н. е.), Коммода (180—192 рр. н. е.) і одну грецьку монету з портретом і написом Лісімаха (323—328 рр. до н. е.). Цікава також знахідка біля села Лихачівки на лівому березі р. Мерла⁵². Там І. А. Зарицький ще в 1887 р. знайшов половину срібної монети Септимія Севера (197—211 р. н. е.) разом з арбалетною фібулою, відзначеною вище.

Речові матеріали з наведених вище пунктів Харківщини мають близькі аналогії в матеріалі культури полів поховань на Київщині та Полтавщині.

Так, наприклад, цілий посуд — горщик з розкопів ямного поховання № 2 в с. Пересічному дуже схожий до посуду з с. Черняхова⁵³. Цей горщик (табл. I, рис. 3) ясносірого кольору, зроблений на гончарському кругі. Вінця відхилені назовні, по плечику навколо йдуть три точенькі смужки; поверхня вкрита поземими борозенками і злегка пригладжена (17 см заввишки, діаметр вінець 12,2 см, діаметр денця 6,7 см, найбільший діаметр 15,9 см). Миска (табл. I, рис. 6) з поховання № 1, зроблена на гончарському кругі з добре відмуленої глини, чорна, лискована, аналогічна мисці з с. Черняхова (7 см заввишки, діаметр вінець 22,5 см, діаметр денця 6,5 см)⁵⁴. В цьому ж похованні був і горщик кепського виробу і випалу чорнуватого кольору (табл. I, рис. 8) в 14,2 см заввишки при діаметрі 11,4 см і діаметрі денця 7,5 см.

Серед різноманітних фрагментів кераміки дуже характерні лисковані фрагменти, чорні й сірі різних відтінків, з поземими жолобчастими смужами і з скісними поміж них навхрест вдавленими смугами. Цей орнамент зустрічається майже скрізь і аналогічний орнаментові на посудинах з с. Черняхова⁵⁵. В другому типі орнаменту жолобки зроблені пальпіями, причому завжди навскоси, зліва направо (табл. I, рис. 9). Аналогічні посудини є в Черняхові⁵⁶ й Кантемирівці⁵⁷, тільки в них, порівнюючи з наведеним рисунком, цей орнамент іде справа наліво. На стінах посуду трапляються витиски різних кружальців, спіральок, зроблені спеціальним штампом. Є також орнамент, що нагадує шнурковий, але, ймовірніше, що його зроблено зазубленим коліщатком або гребінцем. Подібний орнамент є на пряслечку (табл. I, рис. 15) біконічної форми (3,5 см заввишки, 1,9 см завтовшки, діаметр дірочки 0,7 см). Характерною ознакою знайденої кераміки, що дозволяє віднести її до часів полів по-

⁵¹ Труды XII АС, т. 1, В. Данилевич, Объяснительная записка... Харьковский сборник, 1888. Археологические, этнографические и топографич. заметки Д. И. Багалея, с. 131.

⁵² ЗРАО, т. XII, в. I і II, табл. XXI, 15.

⁵³ ЗРАО, т. XII, в. I і II, табл. XXI, 15.

⁵⁴ Там же, табл. XXII, 21.

⁵⁵ Там же, табл. XXII, 28.

⁵⁶ Там же, табл. XXII, 24, 29.

⁵⁷ М. Рудинський, Кантемирівські могили римської доби. Записки ВУАК, т. I, с. 140, рис. 4.

ховань, є гранчастість, найчастіше позема (табл. I, рис. 10, 11, 14), по-дібна до тієї, яка зустрічається на мисках, макітрах, глечиках Черняхова⁵⁸. Ще одною з характерних ознак цієї кераміки є особливі денця. Вони досить товсті, мають сліди зрізування глини навколо, що надає денцеві вигляд підставки. Іноді навколо денця є обідок; на споді денця — тонкі смужки у вигляді спіральки, що залишилися від здіймання посуду із станка ниткою (табл. II, рис. 6); всередині посуду на денці — чіткі сліди роботи пальцями, а іноді — виразний піптик.

З металевих речей дуже характерні фібули. Згаданий вище фрагмент срібної фібули — кінчик у вигляді злегка опуклої ромбоподібної пластинки (32,5 мм завдовжки і 23,3 мм завширшки) дуже схожий до фібул з с. Черняхова⁵⁹. Другий досить поширенний тип — арбалетні фібули. Одну таку фібулу знайдено в ямному похованні некрополя с. Пересічного разом з горщиком (табл. II, рис. 7). Розміри її такі: довжина 70 мм, ширина верхньої частини фібули 11,5 мм, довжина стрижня із спіралькою 48 мм. Другу маленьку фібулу такої ж конструкції знайдено в поселенні (довжина її 32 мм). Фібулу, подібну фібулі з поховання, знайдено біля ст. Хотміжськ (довжина — 43,3 мм, довжина стрижня з надломаним кінцем 31 мм, ширина верхньої частини 6,5 мм). Аналогічні фібули є з розкопин у Ромашках⁶⁰, Черняхові⁶¹ і в збірках Полтавського музею з хут. Гречаники на Переяславщині та з с. Шишаків, Шишацького району (Миргородщина)⁶².

Не менш характерні бронзові застібки. Одну бронзову застібку без язичка і другу з язичком і овальним кілочком знайдено на території некрополя в Переяславі. Розміри її такі: діаметр 23,2—24,5 мм, язичок 25 мм завдовжки.

Подібну застібку знайдено в Ромашках⁶³, в Черняхові⁶⁴, в Кантемирівці⁶⁵ і на хуторі Гречаники на Переяславщині⁶⁶. Із залізних речей особливий інтерес являє собою гребінець, аналогії якому не знайдено, Цей гребінець (табл. I, рис. 2) знайдено в поселенні с. Переяславічного (довжина гребінця 99,5 мм, ширина 45,2 мм, товщина 2,5 мм; посеред гребінця дірочка діаметром до 3 мм).

З кістяних речей заслуговує на увагу цілий кістяний гребінець (табл. I, рис. 1), скріплений бронзовими гвіздками, головки яких є оздобленням. Гребінець зроблено з шести окремих частин: двох обкладин і одній довгої округлої кістки між обкладинами над пластинками гребінця (105 мм завдовжки, 72,5 мм завширшки, 13,8 мм. заввишки). Знайдено ще один фрагмент гребінця, зробленого, очевидно, з одної кістки (41 мм завширшки, 5—7 мм завтовшки). В одному кутку він оздоблений вирізаними коліщатками із крапкою посередині. Analogічні кістяні гребінці

⁵⁸ ЗРАО, т. XII, в. 1, 2, табл. 22, р. 21, 22, 29.

⁵⁹ Там же, т. XII, табл. XX, рис. 18—20.

⁶⁰ Там же, табл. XIX, рис. 14—15.

⁶¹ Там же, табл. XX, рис. 12—14.

⁶² М. Рудинський, Археологічні збірки Полтавського музею, Збірн., присвячений 35-річчю музею, Полтава, 1928.

⁶³ ЗРАО, табл. XIX, 18—22.

⁶⁴ Там же, табл. XX, 22, 23, 29.

⁶⁵ М. Рудинський. Кантемирівські могили римської доби.

⁶⁶ М. Рудинський, Археологічні збірки Полтавського музею. П., 1928.

відомі на Київщині⁶⁷, Полтавщині⁶⁸, а своєю формою цілий гребінець наближається до гребінця з Ромашок⁶⁹.

Як бачимо, описані вище пам'ятки, знайдені на території Харківщини, мають аналогії серед пам'яток Полтавщини та Правобережжя, тобто становлять з ними одну культуру. Більш докладне вивчення культури полів поховань на Харківщині, безсумнівно, дасть багатий і цікавий матеріал для розуміння цієї культури на території всієї України взагалі.

И. ЛУЦКЕВИЧ

(Харьков)

МАТЕРИАЛЫ К КАРТЕ РАСПРОСТРАНЕНИЯ ПАМЯТНИКОВ КУЛЬТУРЫ ПОЛЕЙ ПОГРЕБЕНИЙ НА ТЕРРИТОРИИ ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ

Резюме

В музее Харьковского университета хранится ряд материалов культуры полей погребений, собранных в разных пунктах Харьковской области.

Крайним северным пунктом, где встречаются эти памятники, является ст. Хотмыжск (Донецкой ж. д., Курской обл.), расположенная на левом берегу р. Лозовой.

Такие же находки обнаружены на левом берегу Ворскла и его притоков, по р. Пслю (на высоком правом берегу у с. Новотроицкого, вблизи г. Лебедина).

Много местонахождений открыто в бассейне р. Донца. Особенно интересны находки на поселении у с. Пересичного, исследованном в 1931—1933 гг. Здесь были обнаружены землянки, зерновые ямы, гончарный горн. За поселением находится некрополь. Находки у с. Пересичного совершенно аналогичны таким же вещам из Черняхова, Ромашок и других пунктов.

Аналогичные находки отмечены по берегам притоков р. Уды (Лопани и Харькова) и, между прочим, в нескольких пунктах на территории г. Харькова.

Особо обширные поселения площадью в 4 и 5 га обнаружены по р. Мож (с. Погорилове, с. Легези).

В северо-восточной части Харьковской области зарегистрировано лишь несколько пунктов по течению р. Донца.

Ниже, по Донцу находки культуры „поля погребений“ выявлены:

- 1) у г. Змиева, 2) у с. Черкасский Бышкинь, 3) у с. Суха Гомильша,
- 4) у с. Западенки.

Зарегистрированы также отдельные находки римских монет I—II ст. н. э.

⁶⁷ ЗРАО, т. XII, в. 1 і 2.

⁶⁸ М. Рудинський, Археологічні зборки Полтавського музею.

⁶⁹ ЗРАО, табл. XIX, 24.

К культуре полей погребений, повидимому, необходимо отнести и ряд ракеев сделанных находок, относящихся ко времени XII археологического съезда (1902).

Сюда относятся курган № 11, на правом берегу р. Красной у с. Нижней Дуванки (раскопки Е. Трифильева), курган № 15 у с. Булаковки, Змиевского района (раскопки А. Покровского), курган № 2 из первой группы курганов Валковского района (раскопки Д. Багалия), курган № 6 у с. Воронцовки, Купянского района (раскопки Е. Мельник). Сосуды с лощёной поверхностью и фибулы, найденные в этих курганах, аналогичны таким же находкам в памятниках эпохи полей погребений.

С. КОРШЕНКО

(Київ)

ПРЯЖКА З ГОЛОВОЮ ВАРВАРА

У збірці Державного республіканського історичного музею (в Києві) є бронзова, суцільно відлита пряжка з зображенням голови варвара на її корпусному щитку.

Рама пряжки серцеподібна, хоч недосить чітко вироблена. По боках нижнього краю рами виступають кінці псевдострижня. На середині нижнього краю рами, на заглибленому в рамі перехваті закріплено язичок.

Язичок профільзований: знизу плоский, зверху опуклий. Коло основи язичка виступаючий прямокутник. Нижній кінець його стрічкоподібний, загнутий навколо перехвату рами. Верхній кінець вигнутий донизу і лежить у поглибленому ложі на середині верхньої сторони рами.

На зворотній стороні щитка три повздовжні, масивні, литі петлі, розташовані прямокутником: зверху дві і внизу одна.

Поверхня щитка зроблена у вигляді голови людини з широким плоским носом і маленькими очима, що сидять глибоко в орбітах. Вуса невеликі, звисають донизу. Невелика борода. Верхня губа, очевидно, закрита вусами. Нижня — виявлена різко, цілком виразно. Характерні випнуті вилиці. Волосся острижене в кружок на лобі, по боках звисає, закриває вуха.

На лицевій стороні (на щоці, у волосся) збереглись окремі крапки позолоти. На звороті сліди позолоти досить значні і виступають у вимайді ряду великих плям.

Довжина пряжки від кінця язичка до нижнього краю щитка 6,3 см.

Важливим для датування цієї пряжки є те, що серцеподібна форма пряжки відома вже в пізньоримський час. Пряжки з рамою подібно до цієї, з ложем для язичка A. Alfeldi наводить серед пряжок гунського часу. N. Fettich відносить появу масивних пряжок з великим, але ще рухомим щитком, до гунських часів, десь близько початку V ст., а пряжки з нерухомим щитком, вилиті як суцільна річ, вважає характерними для часів аварів, з'явуючи поширення їх з появою аварів в Угорщині в другій половині VI ст. н. е.

Досліджувана пряжка має цікаву деталь у вигляді „псевдострижня“, який підкреслює подільність пряжки на її складові частини і є, на нашу думку,rudimentum рухомого щитка пряжки. Це дозволяє вбачати в ній перехідну форму між першим і другим видом пряжок і відносити її до кінця гунського часу чи часу близького до початку VI ст.

На користь більш раннього, ніж пізнішого датування її говорить і характер голови варвара. Реалістичність цього зображення виявляє руку вмілого майстра і вказує на ще живу античну традицію, яка не постутилася ще місцем пізнішому схематизму.

Оскільки нам нічого не відомо ні про час, ні про місце і обставини знахідки, ні про речі, які супроводили її, питання про датування знахідки має бути розв'язане тільки на основі того, що пряжка говорить сама про себе.

Рис. 1. Бронзова пряжка з зображенням голови варвара (з колекції Центрального історичного музею к Києві). Нат. вел.

Отже, відносячи цю пряжку до кінця гунського часу, чи можемо ми бачити в зображеному варварі гуна?

Звичайно, дуже важко вбачити в ньому риси тих гунів, яких описує Амміан Марцелін (XXXI, 2, 2). „При самому народженні роблять на щоках дитини глибокі нарізи гострим знаряддям для того, щоб ріст виступаючого свого часу волосу приглушувався зморшками від шрамів і, таким чином, вони старіють позбавлені всякої краси, подібно до евнухів. Всі вони відзначаються дебелими і міщними членами, товстими потилицями і взагалі таким страшним і потворним виглядом, що можна вважати їх за двоногих звірів“¹.

¹ В. В. Латышев, Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, т. II, в. II, СПБ, 1906, с. 337.

Про шрами на обличчі гунів говорить і поет Клавдій Клавдіан², який жив наприкінці IV ст.

Проте на час відвідання Аттіли Пріском Панійським гуни встигли вже запозичити багато чого у завойованих ними народів. Якщо Амміан говорив про огиду гунів до житла („у них не можна знайти навіть покритого очеретом куреня“³), то Пріск відзначає наявність дерев'яних хоромів⁴.

Очевидно, багато чого було запозичено і з одягу, і з туалету, і з самого зовнішнього вигляду. Про зачіску можна судити з опису еллінського полоненого, наведеного Пріском „...цей був схожий на багатого скіфа, бо був добре одягнений і остріжений в кружок“⁵. Подібну зачіску ми бачимо і у варвара на досліджуваній пряжці.

Опис зовнішнього вигляду Аттіли, що зберігся у Іорнанда, говорить про залишення старих звичаїв спотворювання обличчя.

Ф. І. Успенський⁶ змальовує зовнішній вигляд Аттіли такими словами: „Він був малий на зріст, широкоплечий, з великою головою. Мав великі очі, темний колір обличчя, плоский ніс, рідку бороду. В його повільній ході і поважних рухах виявлялась свідомість сили“.

Багато чого в цьому описі нагадує голову досліджуваної пряжки, і якщо ми не можемо взяти на себе сміливість стверджувати, що зображенна голова на ній є головою Аттіли, то в припущені, що вона є головою гуна часів Аттіли, не буде нічого неймовірного.

С. КОРШЕНКО

(Киев)

ПРЯЖКА С ГОЛОВОЙ ВАРВАРА

Р е з к м е

Описываемая пряжка с изображением головы варвара, хранящаяся в Киевском музее, относится к типу массивных пряжек с серцевидной рамой.

Такие пряжки венгерскими археологами датируются гунским временем: от V ст. и позже. Автор обращает внимание на характер головы варвара, который, по его мнению, говорит скорее за раннее время.

Опираясь на свидетельства древних авторов о внешнем виде гуннов (шрамы на лице, причёска, черты лица), автор считает вероятным, что если здесь имеет место и не изображение самого Аттилы, то по меньшей мере — гуна его времени.

² Там же, с. 378.

³ Там же, с. 337.

⁴ Там же, т. I, в. III, СПБ, сс. 825—826

⁵ Там же, с. 826.

⁶ История Византийской империи, I, 180. Посилання на джерела Успенський не наводить. Очевидно, малося на увазі місце Іорнанда, с. 35.

Н. ЛІНКА-ГЕППЕНЕР
(Київ)

КОПИЇВСЬКИЙ СКАРБ

20 вересня 1928 р. громадянин Неумиваний, агроном Дащівського району, Вінницької області, приніс до Київського музеюного городка (на території колишньої Лаври) щось із десять арабських диргемів та кілька срібних прикрас. Він розповів, що це лише частина скарбу, який був знайдений недавно в селі Копиївці, Дащівського району, Вінницької області, на леваді селянина Парфенія Балики під час оранки на зяб, на глибині близько 0,4 м у глинняному розбитому глечику.

На пропозицію Музею, через кілька днів гр. Неумиваний приніс решту скарбу, монетну частину якого передано до відділу нумізматики, а речову — до відділу металу Музейного городка.

Скарб складався з 500 арабських диргемів, двох зливків срібла у формі паличок монетних гривень та 40 прикрас, виготовлених з срібла: лунниці, двох перснів, двох кульок (гудзиків ?), 5 браслетів, шийної гривні, 2 цілих і 6 фрагментів намистин та 27 сережок. Усі речі зберігаються тепер у відділі „Київська Русь“ Державного республіканського історичного музею в Києві. Нижче ми подаємо попередній короткий опис скарбу.

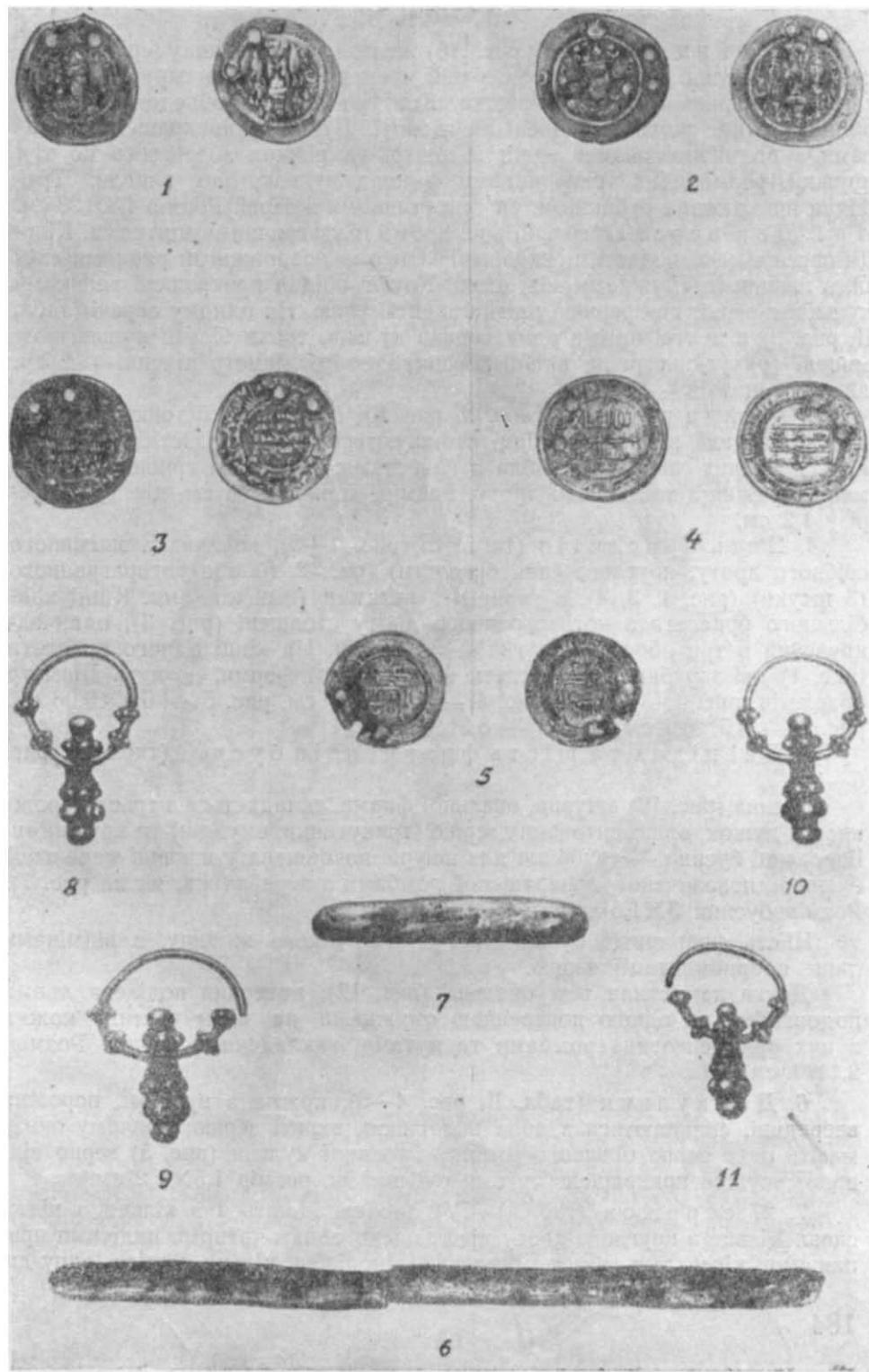
I. Монети

1. **Диргеми.** Монетна частина скарбу складається з 500 диргемів, датованих 549—955 рр. (докладний опис та визначення диргемів складено в Державному Ермітажі в Ленінграді Фасмером). Переважна кількість монет (416) належить династії Саманідів і має дати 896—955 рр. н. е.; 108 диргемів пробиті невеликими дірочками, очевидно, для привішування чи, може, пришивання. 6 монет мають по одній дірочці, 96 по дві дірочки, 4 по три дірочки, 1 — шість і 1 — чотири дірочки.

Очевидно, що того часу диргеми вживали в Східній Європі здебільшого не як монетні одиниці, а як речі оздоби або зберігали як скарб. На табл. 1 подано зразки диргемів: Сассандів—Хосроя I 549 р. та 567 р. (рис. 1—2), Саманідів — Ісмаїла, сина Ахмеда, карбований в Шаші 903 р. н. е. (рис. 3) та Нуха сина Насра, карбований в Самарканді 951 р. (рис. 4) та один зразок наслідування диргемам (рис. 5).

2. **Срібні зливки** (гравні). Зливки мають форму паличок. Один з них (табл. I, рис. 6), розламаний на дві частини, вага половиною 47,35 г та 35,98 г, довжина 9,5 та 6,7 см. Другий зливок (табл. I, рис. 7) значно менший, його вага 29,77 г, довжина 5,1 см.

ТАБЛИЦЯ I.

II. Прикраси

1. Лунниця (табл. II, рис. 10) являє собою гладку срібну пластинку у вигляді півмісяця. У верхній частині пластинка скручена у вигляді поздовжньої трубочки-вушка. Контури лунниці обведені гладким обідком, кінці якого закріплені на звороті. Лунницю прикрашено зигзагами з подвійних рядків зерні; в центрі та ріжках збереглись по три кружки, розміщених трикутниками — слід кульок, що випали. Трубочка прикрашена рубчиками та трикутниками з зерні. Розмір $4,8 \times 23$ см.

2. Два персні (табл. II, рис. 8, 9) з півсферичними щитками. Кільця перснів пластинчасті, прикрашені кількома поздовжніми рядками скані, з гладкими смужками між ними. Круглі обідки прикрашені великими кульками зерні; півсферичні щитки вкриті зернію. На одному персні (табл. II, рис. 9) в центрі щитка одна велика кулька, трохи більші кульки розміщені трикутниками на кільці персня. Розмір: діаметр кілець — 2 см, діаметр щитків — 1,8 см.

3. Шийна гривня (табл. II, рис. 6), сплетена з 5 тонких срібних дротин, кругла в перерізі; кінці стончуються і мають застібки з гладких склепаних листочків срібла з гачечками; всередині гривні — фрагмент стрижня з товстішого дроту. Розмір: довжина 54 см, діаметр перерізу 1,2 см.

4. П'ять браслетів (табл. III, рис. 1—5), ковані з масивного срібного дроту, круглого (два браслети) (рис. 2, 5) або чотиригранного (3 штуки) (рис. 1, 3, 4), в перерізі з незамкнутими кінцями. Кінці найбільшого браслета з чотиригранного дроту стончені (рис. 3), один закручений в три обороти, другий — вигнутий. На кінці одного браслета (рис. 1) дві зарубки. Всі браслети неправильної форми, погнуті. Діаметр браслетів: рис. 4 — 7,5 см, рис. 1 — $7,2 \times 0,07$ см, рис. 5 — $6,8 \times 0,06$ см, рис. 2 — $6,5 \times 6,1$ см, рис. 3 — $8,5 \times 0,8$ см.

5. Дві цілих та шість фрагментів бусин (табл. III, рис. 6—13).

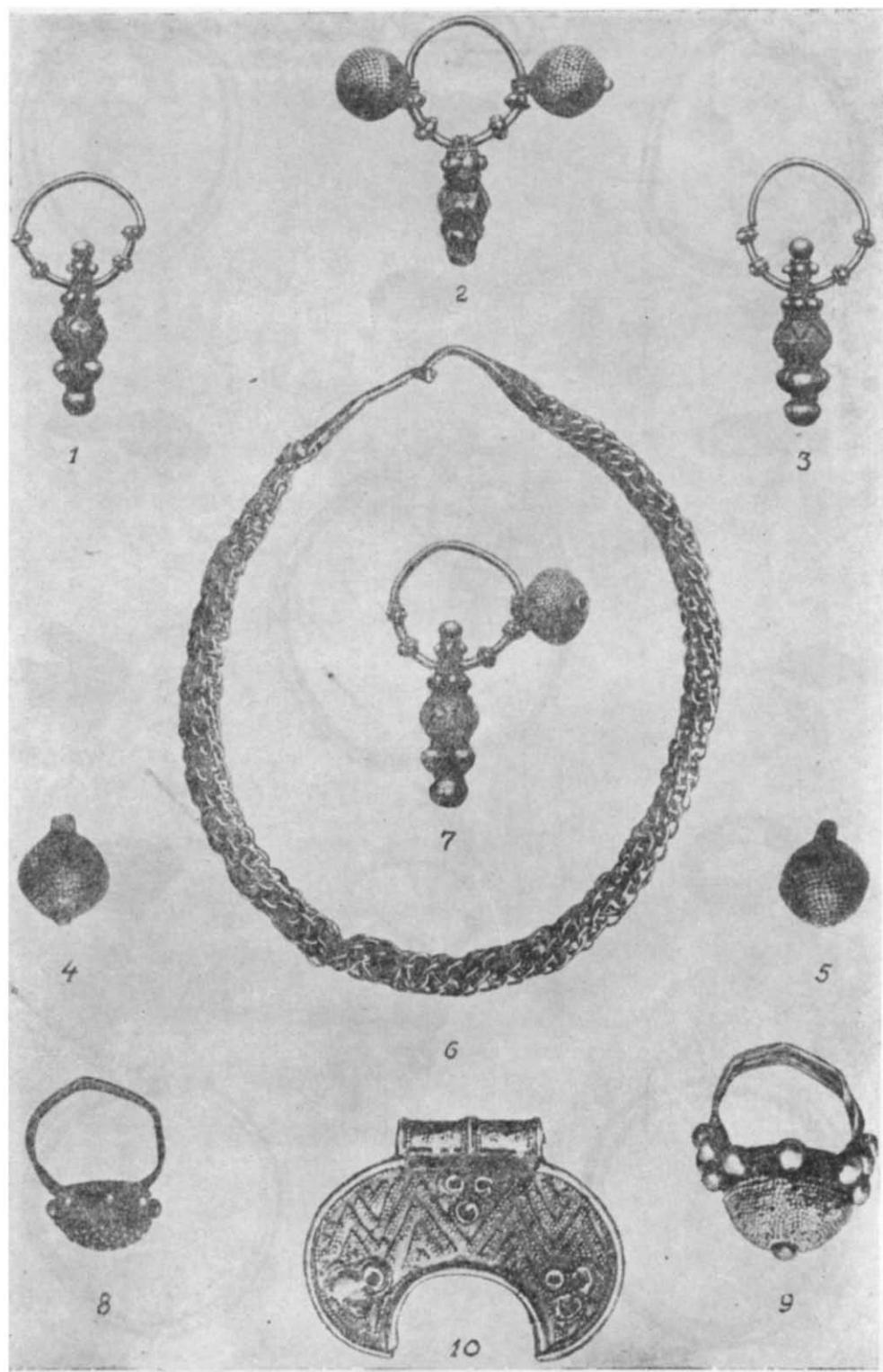
Бусина (рис. 13) ажурна, овальної форми, складається з трьох порожністих дужок, орнаментованих зернію (трикутники, смужки) та кружками. Всередині бусини — трубочка для шнура, потовщеня у вигляді маленької бусинки, позолоченої, прикрашеної ромбами з зерні (така, як на рис. 7). Розмір бусини $3 \times 1,5$ см.

Шість фрагментів бусин (рис. 6—11) такого ж типу, з відмінами лише в орнаментації зернію.

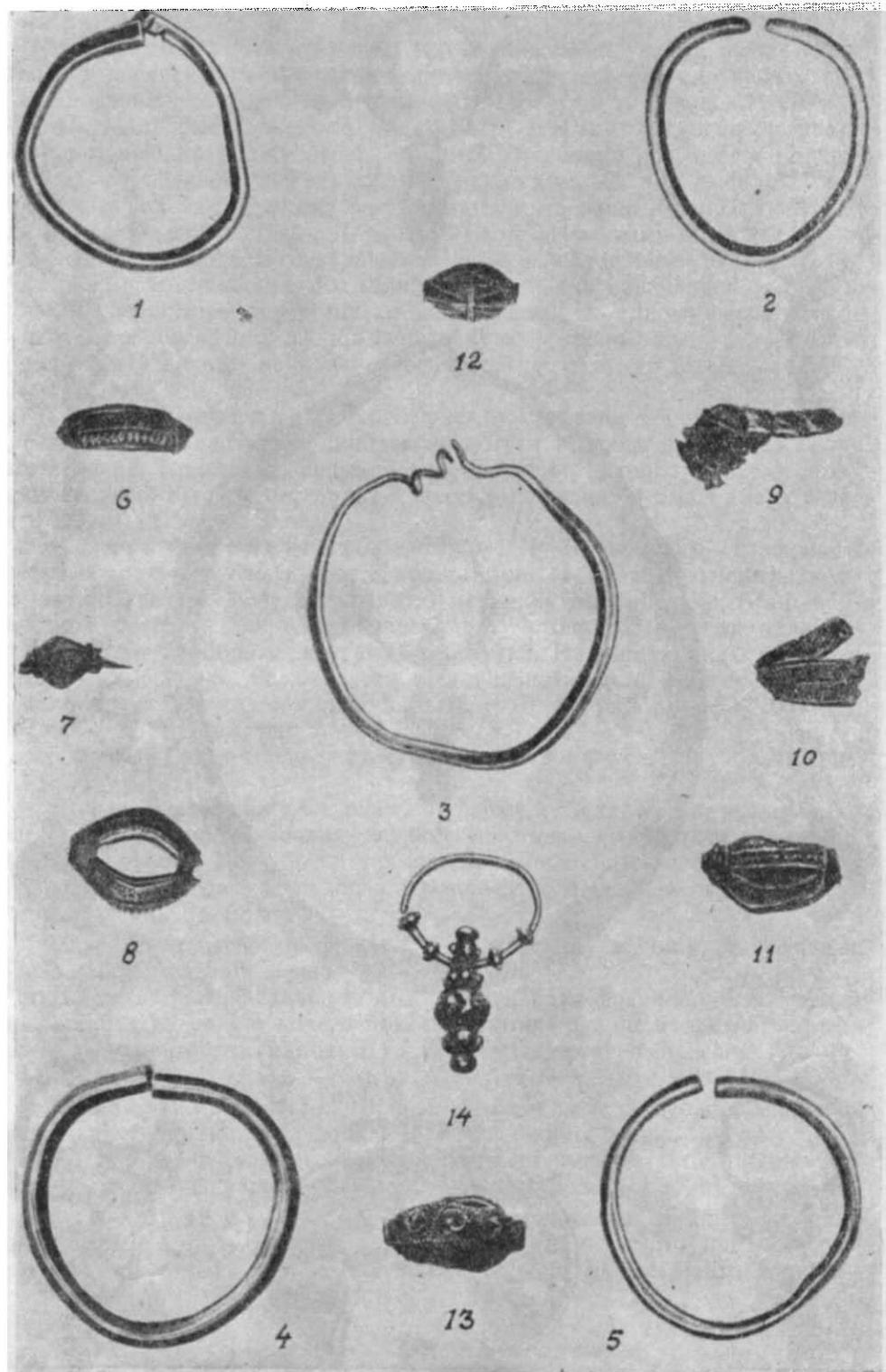
Друга намистина теж овальна (рис. 12); поверхня поділена двома поздовжніми та одною поперечною смужками на вісім частин; кожна з них орнаментована ромбами та кутами, викладеними зернію. Розмір: $2,1 \times 1$ см.

6. Дві кульки (табл. II, рис. 4—5), кожна з вушком, порожня всередині, складаються з двох половинок, вкриті зернію, причому знизу мають одне зерно більшого розміру [у одної кульки (рис. 5) зерно відпало]; вушко прикрашено трьома рубчиками, розмір $1,5 \times 1,2$ см.

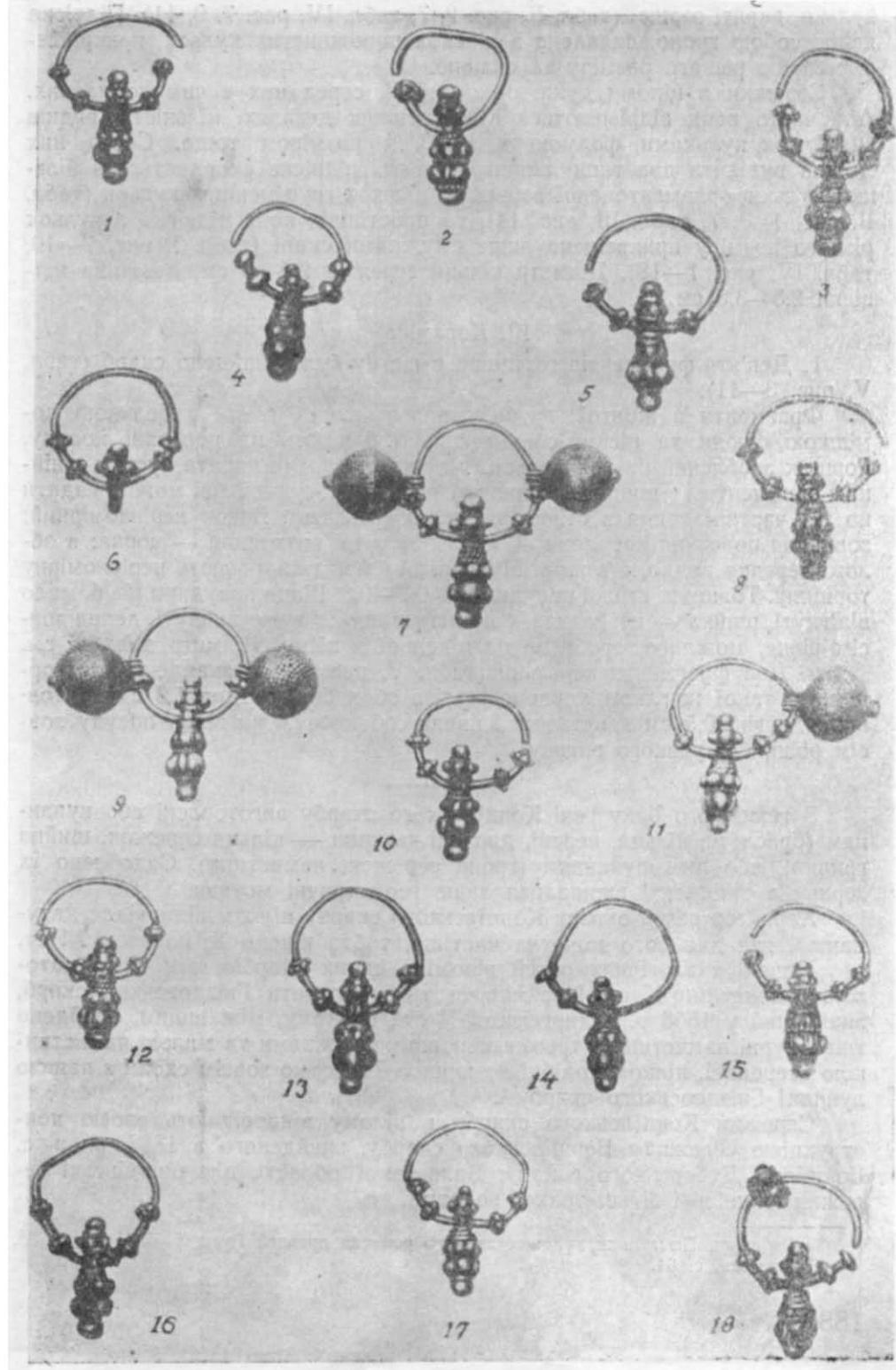
7. 27 сережок (табл. I—IV), що складаються з кільця з підвіскою. Кільце з круглого дроту прикрашено одним-четирма надітими припаянними кілочками, вкритими зернію. Іноді на кільце надіто одну-две

ТАБЛИЦЯ III.

ТАБЛИЦЯ IV.

кульки, вкриті зернью (табл. II, рис. 2, 7, табл. IV, рис. 7, 9, 11). Підвіска являє собою гроно, складене з кількох порожністих кульок, прикрашених зернью різного розміру та сканню.

Сережки в цілому дуже одноманітні, серед них є чимало парних. Але часто вони відрізняються в найменших деталях: кількістю рядків скані між кульками, формою кульок, їх розміром тощо. Серед них можна виділити два типи: пишніший, коли підвіска складається з більшої кульки, орнаментованої зернью, та кількох груп менших кульок (табл. II, рис. 1, 3, 7, табл. III, рис. 14), та простіший, коли підвіска з кульок різного розміру прикрашена лише смужками скані (табл. I, рис. 7—10, табл. IV, рис. 1—18). Діаметр кільця сережок 2,4—3 см, довжина підвіски 2,5—3,3 см.

III. Кераміка

1. Дев'ять фрагментів горщика, в якому було знайдено скарб (табл. V, рис. 3—11).

Фрагменти з жовтої, грубої маловимішаної глини з великою домішкою слюди та піску; слюда сильно блищить на поверхні посуду. Горщик зроблений на гончарському крузі; поверхня вкрита густим лінійним орнаментом з шийки до нижньої частини посудини (як можна гадати по тій частині денця з стінками, яка збереглась). Випал нерівномірний; зовнішня поверхня посудини — червоно-жовтого, внутрішня — чорна; в облозі черепка видно, що жовтий і чорний шари глини мають нерівномірну товщину. Товщина стінки посудини — 0,7—0,8. Вінця посудині рівні, мало відігнуті, шийка — невиразна, боки посудини не дуже випнуті, денце зовсім рівне, можливо, зроблене на підсипці з піску. Діаметр dna 8,6 см.

2. Два фрагменти кераміки (табл. V, рис. 1—2), знайдені біля горщика з такої ж глини, червоно-жовті з обох боків. Один 1,3 см завтовшки; другий 0,5 см завтовшки і являє собою край чи вінця посуду зовсім рівні, без усякого вигину.

З технічного боку речі Копиївського скарбу виготовлені або куванням (браслети, кільця, персні, дротяні частини — кільця сережок, шийна гравіння), або штампуванням (грона сережок, намистини). Оздоблено їх зернью; в орнаменті вживалися лише геометричні мотиви.

Характер речей окраси Копиївського скарбу цілком відповідає датуванню, яке дає його монетна частина, тобто кінець Х, початок XI ст.

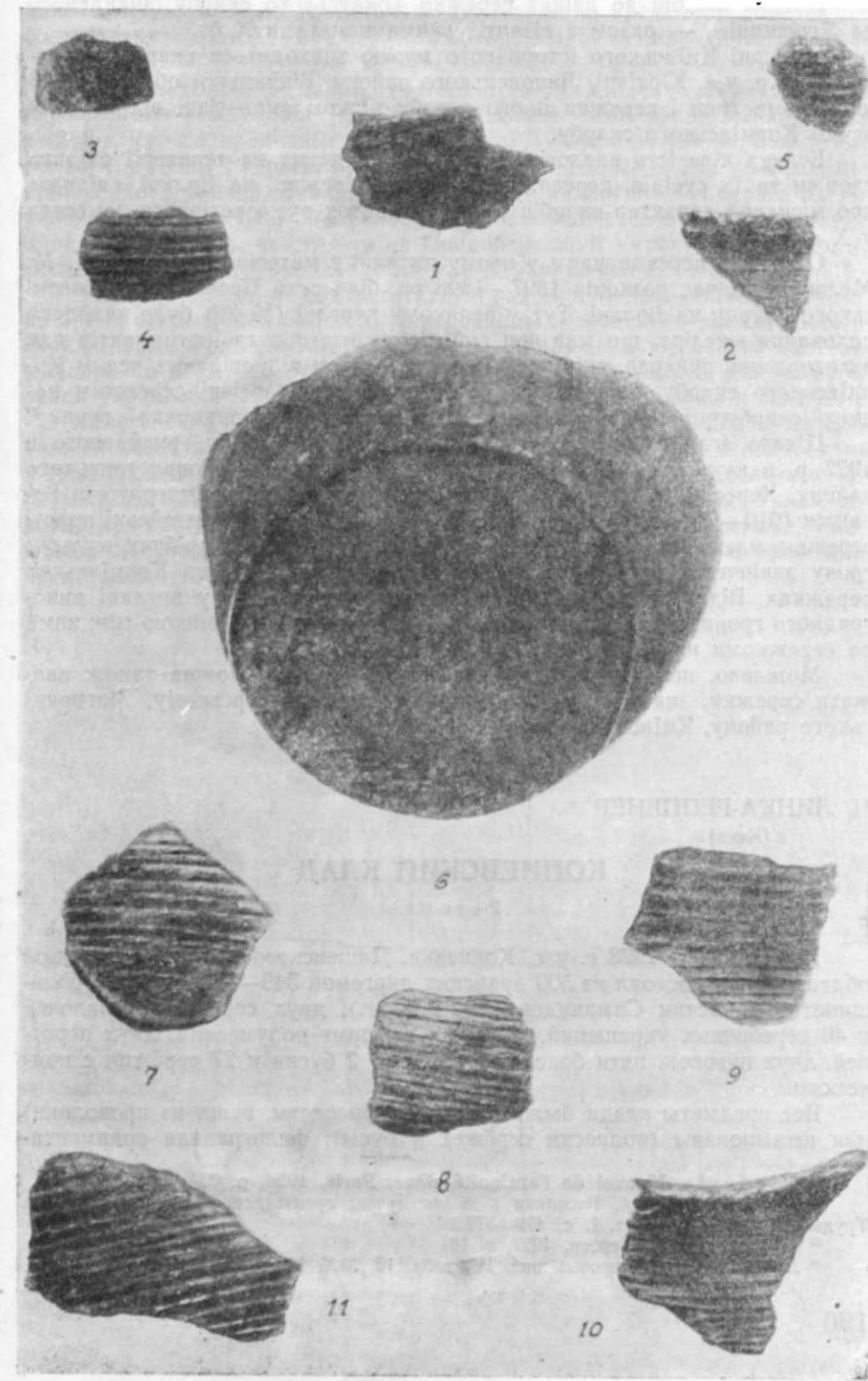
Багато аналогічних речей відомі з інших скарбів, так само датованих монетами Х ст. Насамперед треба згадати Гніздовський скарб, знайдений у 1868 р. з диргемами Х ст., в якому, між іншим, знайдено три ажурні намистини з трьома порожніми дужками та малою намистинкою всередині, цілком подібні до наших. Так само зовсім схожі з нашою лунниці Гніздовського скарбу¹.

Сережки Копиївського скарбу в цілому відповідають своєю конструкцією сережкам Борщівського скарбу, знайденого в 1883 р. в с. Борщівці, Дубенського району, Волинської області, але борщівські сережки пишніші і більш тонкої роботи².

¹ Гущин, Памятники художественного ремесла древней Руси X--XIII вв., с. 53.

² Там же, с. 64.

ТАБЛИЦЯ V.

Цілком подібні до наших сережки Токайського скарбу, знайденого на Угорщині³, — разом з візантійськими монетами X ст.

У збірці Київського історичного музею знаходиться скарб, знайдений 1864 р. у с. Юрківці, Липовецького району, Вінницької області. Лунниці, намистини і сережки цього скарбу цілком аналогічні відповідним речам Копиївського скарбу.

Велика кількість аналогічних речей, знайдених на території східних слов'ян та їх сусідів, переважно на Правобережжі, на Волині, свідчать про місцевий характер виробів та про розвиток тут ювелірного ремесла у X ст.

Особливо переконливим у цьому питанні є матеріал, здобутий К. М. Мельник під час розкопів 1897—1898 рр. біля села Пересопниці, Ровенського району на Волині. Тут у великому кургані (№ 29) було знайдено поховання ювеліра, що мав при собі набір штампів та інструментів для виготовлення прикрас, які своєю формою цілком відповідають речам Копиївського скарбу. Чотири сережки, повністю аналогічні сережкам нашого скарбу, знайдені також у похованнях Пересопницької групи⁴.

Цікаво згадати тут сережки Келегейського скарбу, знайденого в 1927 р. в кучугурах біля села Келегейські хутори, Голопристанського району, Херсонської області. Скарб датований солідами імператорів Гераклія (610—641 рр.) і Костянтина III (641—668 рр.). Келегейські золоті сережки мають підвіску у вигляді трикутної грони з дрібних кульск; грону закінчено групою більших кульок, так само, як на Копиївських сережках. Відомий тип античних сережок з підвіскою у вигляді виноградного гrona. Келегейські сережки є наче проміжною ланкою між ними та сережками нашого скарбу⁵.

Можливо, що прототипом копиївських сережок можна також вважати сережки, знайдені при розкопах у селі Пастирському, Чигиринського району, Київської області⁶.

Н. ЛИНКА-ГЕППЕНЕР
(Киев)

КОПИЕВСКИЙ КЛАД

Р е з и м е

Найденный в 1928 г. у с. Копиевки, Дащевского района, Винницкой области, клад состоял из 500 арабских дирхемов 549—955 гг. н. э. (большинство династии Саманидов 896—955 гг.), двух серебряных палочек и 40 серебряных украшений, подвески в форме полумесяца, двух перстней, двух пуговок, пяти браслетов, гривны, 2 бусин и 27 серёжок с подвесками.

Все предметы клада были выкованы (браслеты, вещи из проволоки) или штампованы (подвески серёжек и бусы); филигранная орнамента-

³ Niederle, Manuel de l'antiquité slave, Paris, 1926, p. 318.

⁴ Е. Н. Мельник, Раскопки в земле лучан, произведенные в 1897—1898 гг. Труды XI АС в Киеве, т. I, с. 479—577.

⁵ Літопис Музею, Херсон, 1927, с. 16.

⁶ Древности Приднепровья, вип. IV, табл. 13, №№ 365/366, 369/370.

ция — исключительно геометрическая. Характер предметов совершенно соответствует дате X, началу XI ст., которую даёт нумизматическая часть клада.

Среди находок, сделанных на территории СССР, есть много аналогий Копиевскому кладу: клад из Гнездова, Смоленской области, найденный в 1868 г.: серьги, найденные в д. Борщёвка, Дубенского района, Волынской области в 1883 г.; серьги, бусы, подвески, найденные около д. Юрковцы, Липовецкого района, Винницкой обл., среди аналогий — и серьги из Токайского клада в Венгрии. Такое большое количество параллелей позволяет предполагать, что где-то на Правобережной Украине (вероятно, на Волыни) был центр производства таких украшений..

Это предположение подтверждает и находка Мельник в 1897—1898 гг. во время её раскопок около д. Пересопницы, Ровенского района, Волынской области; в одной из могил (29) было обнаружено погребение мастера ювелира со всем ассортиментом инструментов и штампов для изготовления украшений, совершенно соответствующих найденным к Копиевке.

Келегейский клад Херсонской области, найденный в 1927 г. и датированный византийскими монетами VII ст., содержит серьги с подвесками в виде грозди винограда, заканчивающейся несколькими маленькими золотыми шариками, именно такими, как в копиевских серьгах. Таким образом келегейские серьги имеют сходство и с античными серьгами, украшенными гроздью винограда, и с серьгами нашего клада, и возможно, представляют премежуточное звено между ними.

I. САМОЙЛОВСЬКИЙ
(Київ)

СКАРБ ЧАСІВ КІЇВСЬКОЇ РУСІ

Київ дав чимало цінних скарбів часів Київської Русі. Кількість їх у 1938 р. збільшилася ще одним надзвичайно цікавим скарбом цінних і високохудожніх речей. Знайдено його 25 травня 1938 р. на Михайлівській площі, над схилом біля Михайлівської вулиці, коли прокладали водовідливну магістраль. Наприкінці земляних робіт, коли прокладали магістраль, було виявлено два давні поховання. Вони лежали на глибині 0,5 м від сучасної (раніш спланованої) поверхні у сіроявтовуватій землі, на відстані 7,25 м одне від одного. Струхлі домовини їх були збиті залізними кованими цвяхами. Кістки погано збереглися. Одне з поховань, що було на похилості, орієнтоване головою на півден, друге, що над схилом на схід від першого, — головою на північ.

Біля домовини останнього поховання, з лівого боку у головах, стояла мідна кругла чашка, на зовнішньому боці якої можна було бачити сліди посрібнення й розетки, а зверху — коло вінець — три дірочки, пробиті на певній одинці від одної відстані. Розміри мідної чашки: висота 8,7 см, діаметр отвору 18,4 см, дно кругле. В чашку був вставлений невеликий глиняний горщик з носиком, прикрашений лінійним елементом (рис. 1). Горщик зроблений на гончарському кругі; помітно, що він був ув'житку. Розмір горщика: висота 13 см, діаметр отвору близько 8 см, діаметр dna 7,5 см, обвіл по вичеревку — 44,5 см. В горщику і чашці була сіроявтовата земля, що поприставала до стінок і dna посудини. Зачищаючи стіни траншеї, один з робітників зачепив горщик і зробив у верхній його частині велику щербину, з горщика випали золоті і срібні речі. Всі речі, знайдені в горщику робітниками, було передано через автора цих рядків, що провадив археологічні спостереження під час земляних робіт у Києві, до Інституту археології АН УРСР, а звідси до Державного республіканського історичного музею в Києві.

Срібні речі були вкриті густим шаром патини, яка була очищена в лабораторії Інституту археології. Золоті речі збереглися краще і менше потребували очищення. Нижче подаємо короткий опис речей цього скарбу.

Речі з срібла

1. Частина досить масивного браслета, сплетеного з дроту. Наглавник його, у вигляді сплюснутої гадючої голови, злегка орнаментований різними завитками, довжина — 6,5 см, товщина — 0,8 см, вага — 27,97 г.

Аналогічні браслети відомі з Миронівського скарбу, знайденоого в 1886 р. на Канівщині¹, і з скарбу, знайденоого в 1885 р. у Києві, в садибі Єсикорського біля Софійського подвір'я².

Рис. 1. У мідній чашці глиняний горшечок, в якому було знайдено скарб (Київський скарб 1938 р.).
Біля $\frac{2}{3}$ нат. вел.

2. Два незначні уламки тонкого персня. Найтонша середня його частина розпалася від корозії. На невеликому щитку персня штампом хрестоподібно нанесено чотири точки, а по обидві сторони щитка чотирима проколами зроблено наскрізні хрестики. Вага уламків персня — 1,88 г.

¹ А. С. Гущин. Памятники художественного ремесла древней Руси X—XIII вв., 1936, с. 63, табл. X, 3.

² Н. Кондаков. Русские клады, т. I, СПБ, 1896, с. 124, табл. V, 9.

3. Штампова кругла іконка з вушком угорі. На іконці — Оранта з скощеним написом грецькою мовою. Діаметр 7,4 см, вага — 43,62 г (рис. 2).

Рис. 2. Срібна іконка (Київський скарб 1938 р.). Нат. вел.

Речі з золота

4. Два куски шийного ланцюга, на кінцях одного з них кільця з застібками. Ланки ланцюга (0,4 см завширшки) виготовлені з листового золота і поєднані між собою пластинчастими колечками. Довжина 62,7 см, вага 48,84 г (рис. 3).

5. Шість цілих та два фрагменти сережок так званого київського типу, з трьома кульками, насадженими на кільце з дроту, обмотаного частково тоненькими золотими ниточками. Сережки прекрасної художньої роботи, прикрашені сканню і філігранню. Формою сережки належать до трьох різних варіантів: 1) одна сережка (рис. 3) найбільша з дутими

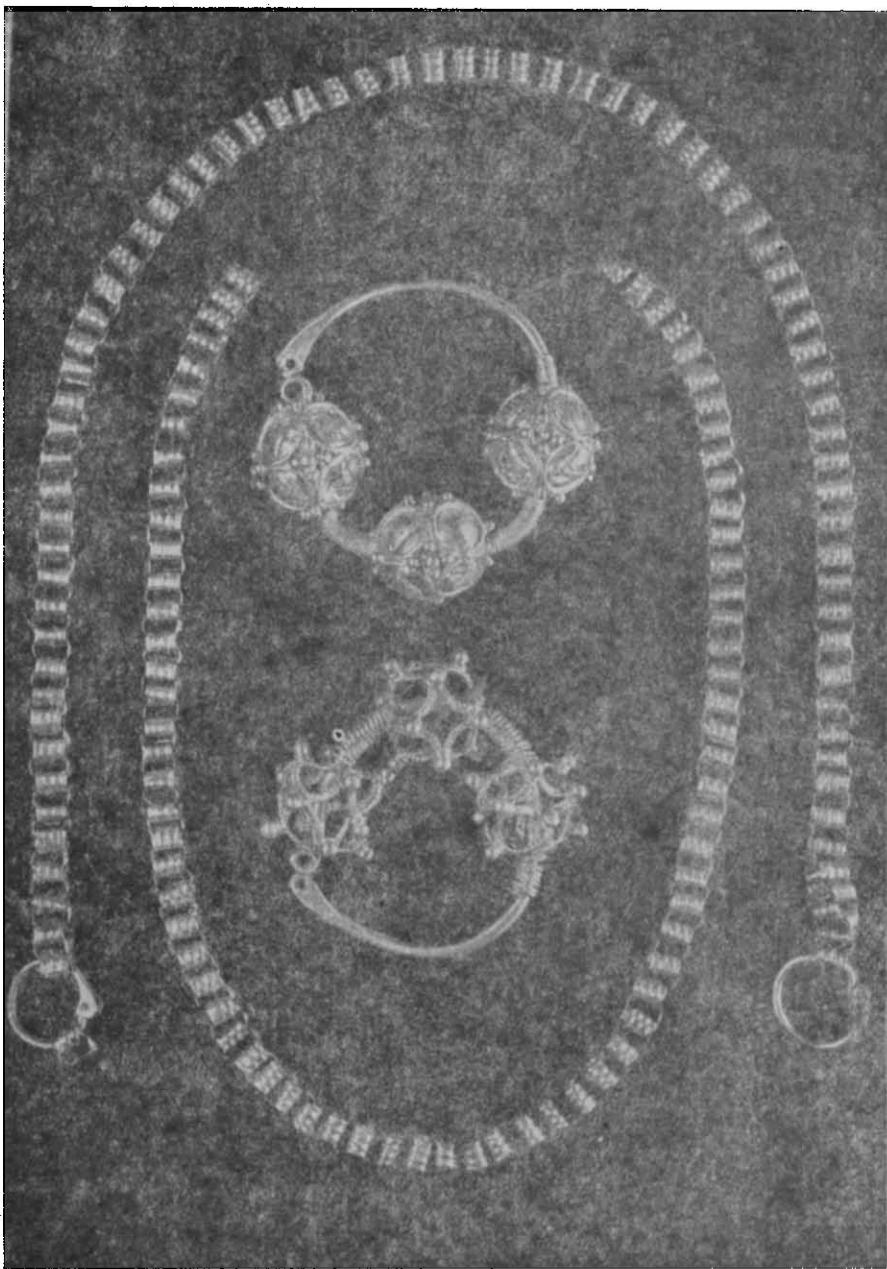

Рис. 3. Золоті сережки і золотий ланцюжок. (Київський скарб 1938 р.). Нат. вел.
кульками, орнаментованими трикутниками з зерні в кружочках, діаметром 3,9 см, вага 22,44 г. До цього ж типу належать і два фрагменти

(одної чи двох одинакових сережок), вага їх 22,44 г. 2) Дві сережки з ажурними кульками. Одна (рис. 4) більша — діаметр 3,6 см, вага 18,49 г, друга (рис. 3) трохи менша — діаметр 2,9 см, вага 9,54 г. 3) Три сережки (рис. 4) з так званими „пупирчастими“ кульками. Діаметр найбільшої 3,2 см, найменшої (певна дитяча) — 2,2 см, вага останніх трьох сережок 31,5 г.

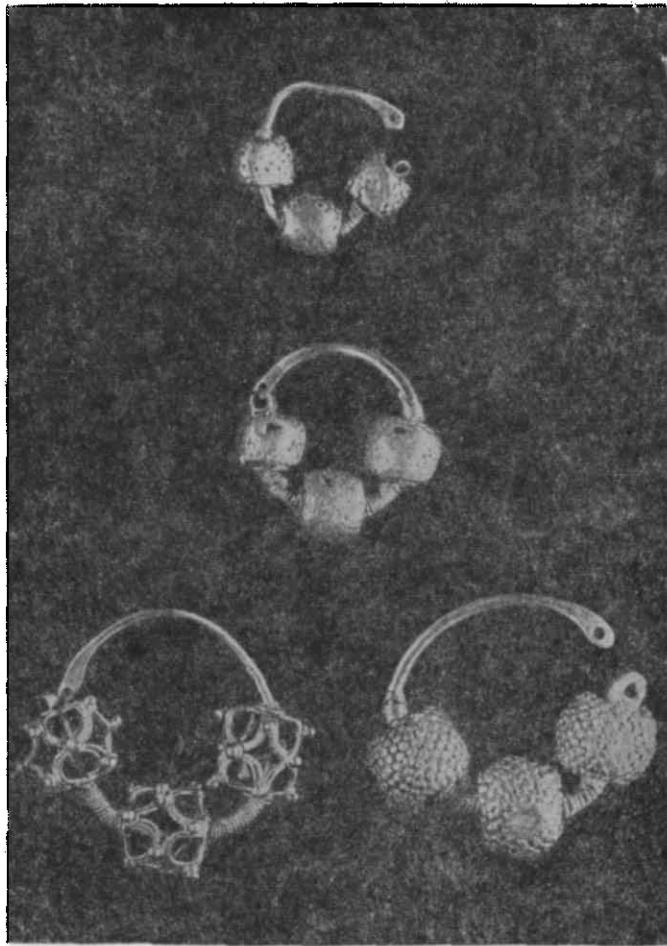

Рис. 4. Золоті сережки (Київський скарб 1938 р.). Нат. вел.

Аналогічні золоті сережки зустрічаються і в інших київських скарбах. Чимало було їх у загаданому скарбі, у садибі Єсикорського³.

6. Фрагмент невеликого кільця вагою 1,4 г.

7. Надзвичайно цінну знахідку цього скарбу становлять 17 круглах порожністих медальйонів розкішної нагрудної окраси, прикрашених перегородчастою емаллю (рис. 5). Медальйони прикрашені різноманітно-

³ Н. Кондаков. Там же, сс. 124, 127—129, табл. IV.

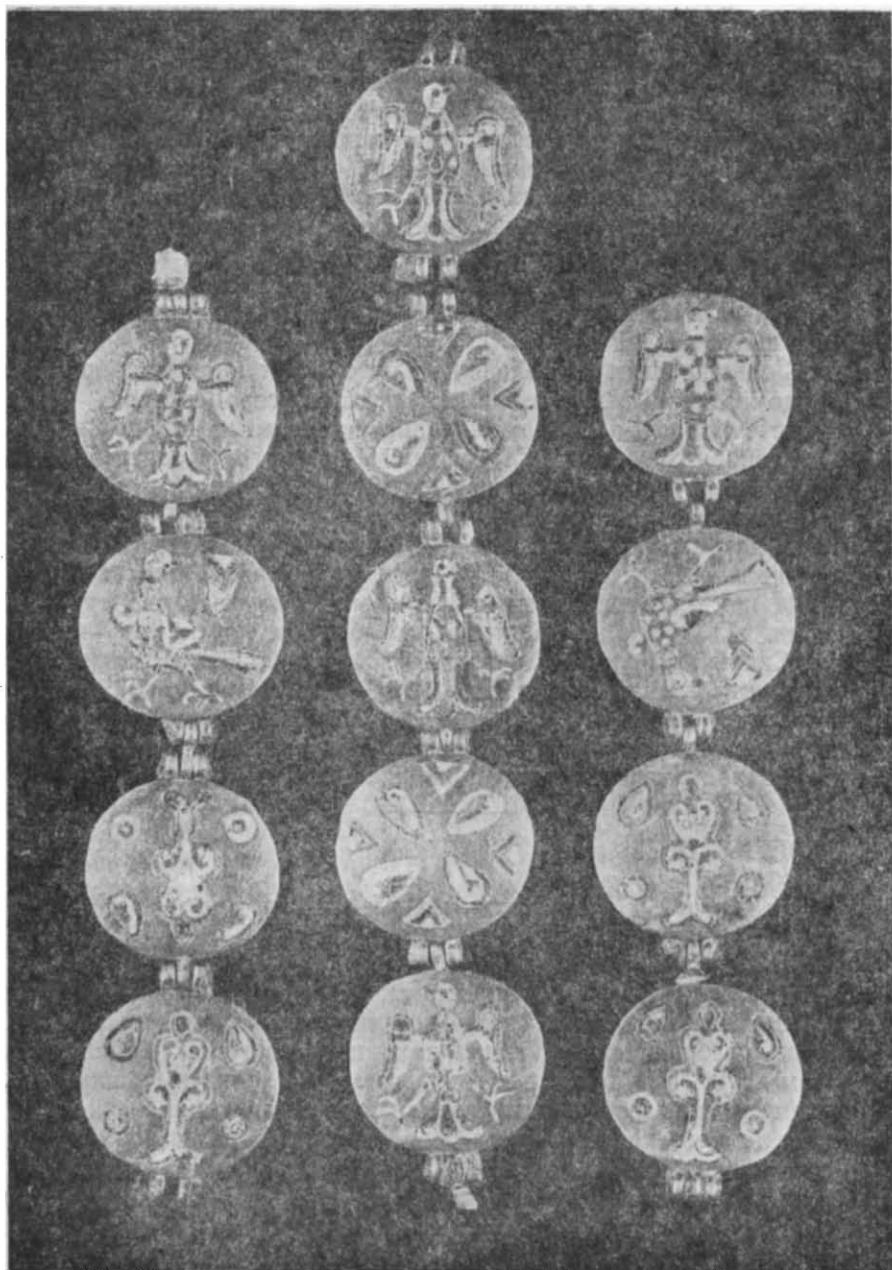

Рис. 5. Ланцюжок з золотих медальйонів. (Київський скарб 1938 р.).
Біля нат. вел.

вими емалевими зображеннями птахів та орнаментів. На дев'яти медальйонах виражено голубів — п'ять подані у фас з розпластаними кри-

лами, широко розставленими ногами з розчепіреними пальцями, голови у трьох повернуті вправо, а у двох — вліво; чотири подані в профіль, ідучими, з головами обернутими назад. У цих голубів голівки бірюзові, тулуби сині з білими крапками. Тулуби голубів, поданих у фас, помальовані іншими фарбами. Чотири медальйони прикрашено орнаментом у вигляді розеток з чотирьох язичків і чотирьох сегментів, а чотирьох — у вигляді лілій з білих галузок з бірюзовою серединою і червонуватими бруньками. Емалеві фарби не окиснені і зберегли м'який тон. Між деякими медальйонами збереглося скріплення на шарнірах, якими вони між собою з'єднуються. Діаметр медальйонів 2,4 см, товщина їх стінок — 0,2 см. Вага всіх медальйонів — 66,48 г. Два медальйони попсовані на місці, при знаходженні скарбу.

Шість аналогічних медальйонів-блішок з емалевими прикрасами були у відомій збірці візантійських емалей Звенигородського⁴.

Аналогічні золоті з емаллю медальйони відомі ще у двох київських скарбах, знайдених у недалекій відстані від нашого: у садибі Михайлівського монастиря (1887 р.)⁵ та по Великій Житомирській вул. (1880 р.)⁶. Обидва зберігаються в Державному Ермітажі.

Скарб датується XI—XII ст. Місцевість, де знайдено скарб, була в ті часи, коли його заховано, за межами стародавньої фортеці, хоч і недалеко від неї. Іх відділяв яр, сліди якого було виявлено тут раніше. На південь від місця знаходження скарбу був другий яр — Хресто-тицький. Скарб закопано було значно глибше, бо, як виявлено, верхня частина ґрунту зрізана тут раніше, при сплануванні даної місцевості.

Поховання, біля якого знайдено скарб, ніяк не стосується до нього, якщо воно навіть синхронічне скарбові. Аналогічних випадків, щоб при похованні заховували скарби, ми не знаємо.

И. САМОЙЛОВСКИЙ
(Киев)

КЛАД ВРЕМЕН КИЕВСКОЙ РУСИ

Резюме

В 1938 г. в г. Киеве, на Михайловской площади, во время земляных работ, был обнаружен ценный клад домонгольского периода, XI—XII ст. Золотые и серебряные вещи клада находились в горшке, сделанном на гончарном кругу, горшок был вложен в медную круглую чашку (рис. 1).

Предметы из серебра: штампованные круглые иконки (рис. 2), два фрагмента тонкого перстня, часть браслета. Вес — 73,44 грамма.

Предметы из золота: четырехгранная шейная цепь, длиной 62 см (рис. 3), шесть серег так называемого Киевского типа (рис. 3, 4), из них, две серьги с ажурными шариками, четыре серьги с дутыми шариками, фрагмент небольшого кольца и 17 круглых медальонов, украшенных эмалевыми изображениями итиц и орнаментов (рис. 5). Вес — 221,18 г.

⁴ Византийские эмали. Собрание А. В. Звенигородского, 1889, с. 352. Табл. 21.

⁵ Н. Кондаков. Там же, с. 134—136, табл. VI.

⁶ Там же, с. 117—124, табл. I.

В НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІї АН УРСР

(1—5 червня 1946 р.)

Одним з найзначніших досягнень науково-організаційної роботи Інституту археології АН УРСР треба визнати скликання ряду наукових конференцій, з притягненням до участі в них широкого кола спеціалістів УРСР і братніх республік, насамперед археологів Москви і Ленінграда. Протягом 1939—1941 рр. Інститут провів чотири наукових конференції з такою тематикою: палеоліт УРСР, Трипільська культура, Трипільська культура і мідно-бронзова доба, скіфо-сарматські племена і античні міста на території УРСР, — що дуже сприяли дальшому розвиткові археологічного вивчення України в усіх розділах її багатогранної археологічної минувщини. Війна і вторгнення фашистських вандалів перервали цю роботу, що вже ввійшла в практику Інституту.

У ряді організаційних заходів, спрямованих до якнайшвидшої ліквідації наслідків фашистської навали і відновлення роботи довоєнного часу, стояло й питання чергової — п'ятої — наукової конференції.

П'ята наукова конференція ІА, присвячена підсумкам польових археологічних досліджень на Україні в 1945 році і планам археологічних дослідів 1946 р., відбулася в Києві 1—5 червня 1946 року. В її роботах взяли участь понад 100 осіб, в тому числі приїжджих 60 чол.: з обласних центрів та районних музеїв УРСР — 47 (головним чином музейних працівників), з Москви та Ленінграда — 13 (головним чином наукових співробітників Академії наук СРСР). Програма конференції була побудована відповідно до тих нових завдань, що стоять тепер перед Інститутом археології і українською радянською археологією. Зaproектовані доповіді і повідомлення було об'єднано відповідно до основних розділів археології УРСР (Київська Русь, слов'янські часи і доба „полів поховань“; скіфи і античність; неоліт і бронзова доба УРСР; палеоліт УРСР). В окремі групи доповідей було виділено звідомлення про роботи комплексних експедицій ІА в 1945 році і підсумкові доповіді про стан археологічних дослідів на Західній Україні та Закарпатті. Робота конференції проведена на пленарних засіданнях, яких було 8. Секційних засідань не було.

ПРОГРАМА

роботи V наукової конференції Інституту археології АН УРСР у Києві
1—5 червня 1946 р.

1. Проблема вивчення стародавніх руських городів на території України.

Доповіді:

Археологічні роботи на території Києва за останнє десятиліття і дослідні завдання на
ближчі роки. Проф. М. Каргер.

Археологічна карта Києва. Канд. іст. наук Д. Бліфельд.

Підсумки і перспективи археологічних досліджень Переяслава і Чернігова. Проф.
Б. Рибаков.

Повідомлення:

Праця над картою староруських городів Правобережної України. Наук. співр. В. Гон-
чаров. Канд. іст. наук В. Довженок.

Праця над картою староруських городів Лівобережної України. Наук. співр. Б. Копи-
лов. Канд. іст. наук Д. Бліфельд.

Робота по розбирці руїн Великої лаврської церкви. Наук. співр. В. Богусевич.

2. Проблеми вивчення культури „полів похоронних урн“

Доповідь:

Проблема вивчення культури „полів похоронь“ на Україні. Наук. співр. М. Смішко.

Повідомлення:

До питання про карту пам'яток культури „полів похоронь“ на Україні. Наук. співр.
Є. Махно. Канд. іст. наук І. Самойловський.

3. Скіфи і античність

Доповіді:

Основні завдання вивчення скіфських і сарматських пам'яток на Україні. Канд. іст.
наук І. Фабриціус.

Підсумки і перспективи роботи Нікопольської експедиції. Проф. Б. Граков.

Роботи Ольвійської експедиції. Член-кор. АН УРСР Л. Славін.

Розкопки в Тірі (Аккермані, Білгороді Дністровському). Канд. іст. наук Л. Дмитров.

4. Неоліт і бронзова доба УРСР

Доповіді:

Стоянки з мікролітичним інвентарем порожистої частини Дніпра. Наук. співр. М. Рудинський.

Огрінська стоянка VIII. Канд. іст. наук А. Добровольський.

Основні проблеми неоліту степової частини УРСР. Наук. співр. В. Даниленко.

Неолітичне поселення біля с. Лука-Врублевецька на Кам'янецьчині. Канд. іст. наук
С. Бібіков.

До питання про пам'ятки ранньо-трипільського часу на Україні. Наук. співр. В. Даниленко.

Дослідження кам'яних споруд на р. Вороній в порожистій частині Дніпра. Канд. іст.
наук О. Лагодовська.

Повідомлення:

Праця над картою пам'яток Трипілля. Наук. співр. М. Макаревич.

Праця над картою пам'яток бронзової доби на Україні. Канд. іст. наук О. Лагодовська.

5. Палеоліт УРСР

Повідомлення:

Стійбище мисливців на піщаного ведмедя під Іллінкою. Дійсний член АН УРСР
П. Єфименко.
Амвросієвське знахідце. Канд. біол. наук І. Підоплічко.

6. Звідомлення про роботи комплексних експедицій

Поросська експедиція. Канд. іст. наук Т. Пассек.
Полтавська експедиція. Канд. іст. наук І. Ляпушкін.
Деснянська експедиція. Канд. іст. наук М. Воєводський.
Дністрянська експедиція. Наук. співр. М. Рудинський.
Тясминська експедиція. Канд. іст. наук І. Фабрициус.
Досліди Одеського історичного музею в 1945 р. Канд. іст. наук М. Болтенко.
Археологічні досліди Харківського університету в 1945 р. Проф. С. Семенов-Зуссер.
Житомирська експедиція. Наук. співр. Є. Махно.
Експедиція на Посулля. Наук. співр. Б. Копилов.

7. Підсумкові доповіді

Сучасний стан археологічних дослідів на Західній Україні. Наук. співр. М. Смішко.
Стан археологічних досліджень Закарпатської Русі. П. Сова-Гмітров.
Підсумки археологічних досліджень 1945 р. і план польових археологічних дослідів
в 1946 р. в зв'язку з намічуваним скликанням Археологічного з'їзду. Дійсний член
АН УРСР П. Єфименко.
Деякі питання методики археологічних робіт, їх фіксації і звітування. Член-кор.
АН УРСР Л. Славін.

Відкриваючи конференцію, дійсний член АН УРСР П. Єфименко змалював важкий стан археологічної науки в УРСР, зумовлений загибеллю ряду археологів, пограбуванням німецькими загарбниками основних археологічних фондів України, зруйнуванням музеїв, знищенням і втратою документації багаторічних археологічних дослідів, і накреслив невідкладні завдання ближчої роботи. Першим з них є облік археологічних фондів, відбудування зруйнованого і якнайширший розворот польових досліджень, що злагатять нас новими повноцінними матеріалами. Вимоги моменту ставлять перед колективом археологів УРСР друге невідкладне завдання — підбити підсумки археологічних дослідів на Україні, що провадяться вже протягом століття.

Археологічні досліди на Україні за радянської влади стали на міцний ґрунт і полишили десь далеко позаду досягнення археології царської Росії, зібрали великі матеріали і цінні наукові спостереження, що часто змушують міняти погляди на важливі питання історичного процесу на території України в давні минулі часи. Інститут археології поставив у своєму п'ятирічному плані реалізацію ряду зведенъ відомостей про пам'ятки окремих розділів археологічної минувшини УРСР та їх вивчення, що разом дадуть „Корпус археологічних пам'яток України“. Без такого зведення підсумків археологічних досліджень було б важко широко й фундаментально планувати дальші археологічні роботи. Отож, саме цьому відповідальному і дуже складному завданню — складанню „Корпусу“ — підпорядкована тематика конференції. В її роботі накреслюються дві основних лінії. Поряд із звітними доповідями про наслідки польових досліджень, в програмі поставлені інформації про складання археологічних карт України, як першого етапу праці над „Корпусом“, і повідомлення про стан археологічного вивчення окремих територій.

Київська Русь

М. ҚАРГЕР. Археологічні роботи на території Києва за останнє десятиріччя і дослідні завдання на більші роки.

Спинившись на тому, що дореволюційна археологія приділяла мало уваги вивченю староруських городів, доповідач показав, що Київ являє собою серед них справжній виняток, і його археологія нараховує до 125 років.

На справжній науковий рівень археологічні досліди в Києві стали у перших десятиріччях ХХ ст. (відомі розкопи Хвойка в 1908 р. у садибі Петровського, доповідна записка акад. Кондакова і широкий десятирічний план археологічних дослідів 1908—1918 рр., досліди архітектора Мілєєва в садибі Трубецького, на території Софії, в садибі Десятинної церкви).

Систематичні досліди в Києві, що розгорнулися в 30-х роках з ініціативи ПМК АН УРСР, а пізніше Інституту археології АН УРСР, мали значне число попередників, що їх спостереження і трактування не можна не враховувати в наших роботах.

Завданням доповідача є подати звіт за роботи 1936—1945 рр. Основна риса нових дослідів — в чітко накреслених задачах історичного дослідження. Одною з найголовніших проблем, що були поставлені, була проблема генезису феодального города, і конкретно, такого значного, яким був Київ. Увагу було спрямовано на встановлення меж найдавнішого міста. В розкопах 1936—1939 рр. було досліджено трасу глибокого рову (виявленого ще в 1908 році), який оточував Десятинну церкву і, як виявилось, відділяв західну частину найдавнішого города від майбутнього города Володимира. По той бік рову виявлено численні (до 170) поховання, що йшли до меж Ярославового города біля Золотих Воріт. Більшість їх належить до числа поховань у зрубах і датується IX—X ст. ст. Це некрополь до-Володимирового міста. Володимирове місто було розташоване в межах сучасних Житомирської, Трісвятительської та Володимирської вулиць. В 1939 році було виявлено культурні рештки з типовою керамікою, що перекликається з культурою роменського типу. Таким чином твердо встановлено рів, городище, грандіозний некрополь з ним і рештки поселення на городищі. У VIII—IX ст. ст. на території Києва існувало кілька непов'язаних між собою поселень. На цій території виявлено культурні залишки більш давнього часу (культури полів поховань). Розрив між першими століттями н. е. і VIII—IX століттям (т. з. антський період) тимчасом лишається незаповнений. Другою проблемою була проблема міста, як центру ремісничого виробництва. Розкопи довели, що ремісники давнього Києва задоволяли всі вимоги — від найпростішого горщика до високомистецьких ювелірних виробів, що їх вважали раніше за імпортні з Візантії, Сходу і Заходу. Увагу було скріповано насамперед на вивчення жител, рештки яких, виявлені у великому числі, дають змогу відтворити їх вигляд (трохи заглиблений в землю з глинобитним корпусом і дерев'яною над ним арматурою). Це дає можливість уявити обличчя Києва з його грандіозними храмами і палацами поряд з глинобитними хатами-напівземлянками.

Зазначивши цілковиту необґрунтованість погляду, ніби археологія Києва доходить свого кінця, доповідач намічає найголовніші завдання дослідів на найближчі роки: довести до кінця вивчення найстарішого міста, розгорнути досліди в межах Ярославового міста, де їх майже не провадилося, вивчити Поділ, що з його історією тісно зв'язана та доба, яка передувала виникненню не тільки Володимирового міста, а й слов'янських поселень VIII—IX ст. ст. Одно з поселень III—IV ст. ст. лежало десь безпосередньо біля ріки, і там його треба шукати.

Д. БЛІФЕЛЬД. А р х е о л о г і ч н а карта К и е в а . Д. Бліфельд повідомив про працю над складанням археологічної карти Києва, яка провадиться сектором археології слов'янських племен і міст Київської Русі I. А. Ця карта значно допоможе вивченю топографії давнього Києва і його розростання.

В окремій доповіді про наслідки робіт Київської експедиції 1945 року М. Ка́рге́р доповів про розкопи на території Видубецького монастиря. Експедиція провадила вивчення Михайлівського собору (1070—1088) і розшуки „Красного двору“ князя Всеволода Ярославовича.

Собор зберігся лише в західній своїй половині. Для вивчення східної його половини необхідно було провести розкопи між теперішнім його вівтарем і кручкою. Розкопи розкрили стрічкові фундаменти частин собору, що завалилися, — східних відрізків північної і південної стін, східної пари підкупольних стовпів і фундаменти передвівтарних членувань собору. Самі півкола абсид не збереглися. На поверхні фундаментів простежені були контури стін собору місцями у вигляді перших рядів кладки із великої плиткої цегли, місцями лише у вигляді відбитків цегли в розчині. Завдяки цьому план собору може бути повністю відновлений, причому він істотно різниеться від плану, відомого в літературі. З півночі і півдня розкопами були розкриті зовсім невідомі досі прибудови, які були в XI—XII ст. ст. усипальнею (північна), боковим вівтарем або хрещальнею (південна).

Розшуки „Красного двору“ поки що не дали результатів.

Б. РИБАКОВ. П і д с у м к и і п е р с п е к т и в и а р х е о л о г і ч н и х д ос л і д ж е н є ІІІ. Переяслава і Чернігова.

Зазначивши, що в плануванні археологічної роботи по вивченю стародавніх міст слідом за Києвом повинні йти Чернігів і Переяслав, і згадавши роботи попередніх дослідників, Б. Рибаков доповів про роботу Переяславської експедиції 1945 року. Першим завданням було обслідування цілої території Переяслава-Хмельницького та його околиці з метою відшукати найдавніше місто, може навіть античного періоду. Досліди дали дуже інтересний матеріал, але їх не можна вважати закінченими. В загальних рисах картина така: в більшіх околицях Переяслава, вздовж лівого берега Дніпра відзначено сліди поселення бронзової доби, городища скіфського часу, грандіозні Змієві вали, що тягнуться на північний схід на 40 км. Хоча зондування підошви їх культурного шару не виявило, доповідач схиляється до думки про дуже давнє походження цієї оборонної системи, створеної правдоподібно ще в добу скіфів-хліборобів.

Досліди в межах самого міста провадилися в чотирьох пунктах і охопили значну територію. В першу чергу були досліджені залишки давніх укріплень города. З'ясувалося, що найдавніший вал, який оте-

чував місто, має в своїй основі міцну кладку з сирцевих цеглин, перекриту земляним насипом.

Дві інші ділянки були розкопані поблизу місця, де знаходилася Михайлова церква. Ці розкопи домонгольського шару не виявили. Кам'яної кладки на території княжого двору, вказаної місцевими краєзнавцями, в районі Успенської церкви не знайдено. Натомість тут виявлено дімогольський шар (кераміка, фрагменти амфор київського типу, шиферне прясличко з написом на ньому й т. ін.) і рештки двох жителів Переяславського населення XII ст. Досліди давніх фундаментів Успенської церкви подали цікаві спостереження щодо своєрідного розчину, уживаного в кладці. Особливий інтерес являють будівельні і речові залишки, що належать до XVII ст. В зв'язку з тим, що матеріальна культура епохи Богдана Хмельницького вивчена дуже мало, наслідки розкопів 1945 року в цьому напрямі слід вважати дуже важливими.

Перейшовши до робіт по дослідженю Чернігова і яскраво обкresливши значення цієї відатнішої пам'ятки Київської Русі, доповідач ставить такі основні завдання дальших дослідів:

- 1) вивчення могильників в самому Чернігові та його околицях;
- 2) дослідження житлових кварталів внутрішнього города;
- 3) вивчення оборонних споруд, конструкції валів та їх конфігурації;
- 4) вивчення чернігівської архітектури (не наземної, а виявленої розкопами), насамперед церкви на Стрижні;
- 5) вивчення монастирів, насамперед Єлецького, що на його території були виявлені цікаві скарби (позолочений пояс XI ст.) і, нарешті,
- 6) ретельне дослідження околиць Чернігова, зокрема селища на Татарській гірці, щоб з'ясувати, до якого з давньоруських племен належало населення давнього Чернігова і висвітлити питання про час виникнення города.

В. ДОВЖЕНКОК. Праця над картою староруських городів Правобережної України.

Підкresливши, що Подніпров'я і Правобережна Україна є центральною територією формування східного слов'янства, доповідач дає зведення відомостей про укріплени поселення, як ті місця, де концентруються пам'ятки, що дають змогу вивчити весь комплекс суспільного життя і ставити важливі питання етногенезу. Особливе значення мають скіфські городища з слов'янським культурним шаром, які пізнішого часу добудовувались і вдосконалювалися.

Зв'язок пам'яток ранньослов'янського періоду з пізнішими пам'ятками феодальної доби поза всяким сумнівом. Це говорить про тривалість укріплених поселень. Про це свідчать і численні обширні могильники.

Городищ Київської Русі досліджувано небагато і не до кінця, однак розкопи їх дали дуже цінні матеріали, що свідчать про високий розвиток хліборобства і ремесла, високий рівень мистецтва і культури Київської Русі. Виняткове значення в цьому відношенні мають дослідження Райковецького городища, що його було розкопано цілком. Відомо, що часто городища розміщуються групами. Можливо, що це пов'язане з племінною або родовою організацією східних слов'ян, З них виросли міські центри, як от і Київ, і чим більші ті городища, тим більшого

міського пункту вони були основою. Від цього залежали і фортифікаційні споруди, що будувалися за певним планом або державою, або яким-небудь феодальним володарем.

У роботі над картою староруських городів треба переглянути весь матеріал, виходячи з поставлених питань.

В. БОГУСЕВИЧ. Робота по розборці руїн Великої лаврської церкви.

Подавши коротко історію збудування і перебудови Великої лаврської церкви, знищеної варварським злодійством кімєцьких загарбників, В. Богусевич розповів про роботу по розборці руїн цієї найвидатнішої пам'ятки.

Розборка руїн дала змогу дослідити стару основу церкви. Обсяг робіт був дуже великий. Досить сказати, що блоки і різне будівельне сміття обчислюються архітекторами в 20 тис. кубометрів. Треба було вжити заходів, щоб законсервувати частину стін собору (південно-східну, Іоано-Богословський приділ), що збереглися, але були прорізані великими тріщинами. Отже треба було раніше розібрati величезні завали, що оточували ці частини будівлі. В результаті очищені Іоано-Богословський приділ, південні частини собору XI ст. і майже вся південна прибудова XVII—XVIII ст., де містилася різниця. Південна стінка XI століття розчищена в напрямі на захід на протязі кількох десятків метрів, висотою від 4 до 5—6 м. Кладка її дуже цікава: внизу — типова кладка XI століття, вище — кладка з цегли XI століття, але на розчині, що не відповідає нашому уявленню про кладку XI століття і має тут тонкі шви. Вона свідчить про великий ремонт, мабуть 1470 р. Спостереження над південною стінкою дозволяють визначити характер входу до собору XI ст. Можна сподіватися, що, відкривши стіни, які лежать під сучасною підлогою, можна буде знайти рештки фресок і навіть мозаїк.

Під час розборки руїн було знайдено найцінніший речовий матеріал, що його німці не винесли з собору, висаджуючи його в повітря. Врятовано великої цінності тканини й шиття, понад тисячу експонатів, з них чимало датованих, металеві речі, барельєф пам'ятника фельдмаршала Рум'янцева Задунайського, виконаний в 1805 році скульптором Мартосом і архітектором Тома-Томоном, рештки срібних гробниць, південні ворота художньої роботи кінця XVII століття та інші експонати.

Поля поховань

М. СМІШКО. Проблема вивчення культури „полів поховань“ на Україні.

Зазначивши в своїй ґрунтовній доповіді, що проблема вирчення культури полів поховань займає одне з центральних місць в археологічній проблематиці не тільки України, Радянського Союзу, а й всього слов'янського наукового світу, доповідач піддає переглядові означення: „дoba полів поховань“ і „культура полів поховань“ і визначає той комплекс пам'яток, який окреслюється назвою пам'ятки культури полів поховань.

Корчоватські розкопи виявили ранню стадію розвитку цієї культури, зв'язуючи черняхівську групу з латенським періодом. Між Корчоватим і Черняховим середньою ланкою є пам'ятки полів поховань із Зарубинець. Ці три дати: Корчовате, Зарубинці і Черняхово можна замкнути в хронологічні рамки між II ст. до н. е. і IV ст. н. е.

Для повного уgruntування цього питання треба, насамперед, опрацювати розвиток форм фібул, бо це дасть підставу обґрунтувати тезу про безперервне заселення України одними й тими самими племенами від епохи Латен до IV ст. н. е.

Далі необхідно опрацювати велику кількість керамічних матеріалів для вияснення питання про зв'язки населення культури полів поховань з попереднім скіфо-сарматським і пізнішим антським періодом.

Окремий розділ проблематики культури полів поховань займає питання периферійних явищ на окраїнних поселеннях. Це поселення з культурами Лилицькою, Переяславською і підкарпатських могил в західних областях України, з одного боку, і група поховань в с. Кантемирівці на Полтавщині, з другого; в цім останнім пункті керамічні форми цілком однакові з керамічними комплексами культури полів поховань, особливо цікава тут різниця в ритуалі поховання.

Важливою проблемою періоду полів поховань є питання перебування готів на території України в перші століття нашої ери. Німецькі археологи з пристрастю ставили питання про перебування готів на території УРСР, тенденційно вважаючи, що готи були піснередниками в поширенні надбань впливів римської культури на цій території.

Цьому доповідач протиставить думку, що культурний перелам в масах місцевого населення території УРСР в перші століття н. е. стався внаслідок безпосередніх взаємин населення культури полів поховань з провінціально-римським світом, правдоподібно, ще до появи готів.

Далі доповідач висуває проблему генетичного зв'язку культури полів поховань із слов'янською культурою ранньофеодального періоду. Дослідники цієї культури замикають її в хронологічні рамки, кінчаючи четвертим століттям н. е. Цьому дуже допомагали німецькі вчені, зв'язуючи кінець цієї культури з розвалом готської держави на Північному Причорномор'ї в 375 р. н. е. Таким чином утворювався розрив у кілька століть до початку ранньофеодального періоду. Проте є матеріал (переважно кераміка), що не належить ні до культури полів поховань, ні до ранньофеодального періоду. Невідкладним завданням є вивчення цих матеріалів для побудови наукової концепції про безперервний розвиток ранньослов'янської культури від епохи Латен до феодального періоду.

Є. МАХНО. До питання про карту пам'яток культури полів поховань на Україні.

Є. Махно зробила повідомлення про роботу над картою пам'яток культури полів поховань, що її провадить сектор археології слов'янських племен і городів Київської Русі Інституту археології АН УРСР.

Подавши коротко історію укладання карти, побудованої в основному на роботах С. Корщенка та І. Луцкевича, доповідач зазначає, що на карту нанесено коло 250 пунктів. З них не визначено точніше понад 150, могильників зафіксовано 32, поселень 35. Більшість відомих пунк-

тів належить хронологічно до перших століть н. е. (Черняхово), але є деяка кількість пунктів, що мають бути віднесені до перших століть до н. е. Таким визначним пунктом раннього прояву культури полів поховань є Корчеватський могильник. Доповідач спиняється на головних проблемах, що пов'язані з вивченням пам'яток культури полів поховань: топографії могильників без наземних ознак і поселень без укріплень; відношення їх до могильників з насипами, відношення до городищ, до міських центрів Причорномор'я. Доповідач підкреслює, що головним завданням є вияснити повні комплекси речового матеріалу, характерні для культури полів поховань, визначити їх хронологічно, і карту поширення пам'яток культури полів поховань скласти на всьому її широкому просторі. Студії культури полів поховань повинні зайняти центральне місце в роботі слов'янських археологів, бо в цю проблему упирається розв'язання питання генези слов'ян.

Скіфи й античність

І. ФАБРИЦІУС. Основні завдання вивчення скіфського та сарматського періодів на Україні.

Доповідач зазначає, що в питанні про походження слов'янства, створення Київської держави і походження великоруського, українського і білоруського народів, вузлове місце має майже тисячолітня доба скіфо-сарматська.

Студії розпочато давно, матеріалів дуже багато, проте античникам, скіфологам, сарматологам треба ще багато попрацювати, щоб досконало вивчити Геродотову Скіфію і погодити історичні джерела з тими відомостями, які подають безсумнівні археологічні здобутки.

Темою доповіді є планування робіт перед майбутнім археологічним з'їздом на підставі результатів проведених уже розкопів і розвідок.

Вказавши на те, що ІА приступив до складання корпусу скіфських і сарматських пам'яток і, демонструючи карту, на яку нанесено понад 400 пунктів, відмічених скіфськими, сарматськими і античними пам'ятками, доповідач пропонує виробити чіткий план п'ятирічних робіт, виходячи з основного завдання виявити локальні варіанти культур, пов'язавши, оскільки це можливо, певні території з племенами, називаними Геродотом.

Поділяючи цю скіфо-сарматську територію на лісову і лісостепову області, доповідач детально окреслює окремі регіони, культури яких можна об'єднати загальними типовими ознаками, і підає вичерпну характеристику стану вивчення археологічних пам'яток кожного регіону, конкретно спиняючись на тих об'єктах, що їх треба дослідити в більший час.

І. Лісостепова частина розчленяється на три зони: західну—середньодністровську (регіони 1—2); центральну — середньодніпровську (регіони 3—5) і східну, починаючи від басейну Псла до кордонів УРСР (регіони 6—9).

У цих трьох зонах намічаються такі регіони:

Сирвативецький або західноподільський (1) і Немирівський (2) — область неврів.

Звенигородсько-Уманський (3), багатий на пам'ятки, але маловивчений, — область землеробів; Тясьминський (4) — область гелонів; Канівський (5) — перехідний від елінізованих районів 3 і 4 до лісових північних: правобережного Київського (6) і лівобережного Посульського (7) і Полтавського (8). Райони 4—8 можна вважати за землі будинів і неврів на північному заході і гелонів на Тясьміні. Останній північний район (9) — Харківський на заході і близький до культури лісостепового Полтавського, на півдні і сході безпосередньо із давніх давен зв'язаний з степовим кочов'ям Приазов'я.

ІІ. Степ, дуже мало досліджений, може бути тимчасом поділений на дві зони — приазовську (регіон 9, частково і 10) і причорноморську (регіони 11—14).

Північним регіоном Приазов'я є почасти вищезгаданий Харківський (9) регіон і регіон Приазовсько-степовий (10) — біла пляма із золотою низкою придніпровських могил.

Регіони Причорномор'я: Інгулецько-Дніпровський (11) — скіфи-хлібороби; Бузько-Інгулецький (12) — калліпіди—мікселіни; Дністровсько-Бузький (13) — алазони; Задністровський або Дністровсько-Дунайський (14) — стара Скіфія, для нас цілком невідома.

Б. ГРАКОВ. Підсумки і перспективи роботи Нікопольської експедиції.

Коротко згадавши історію археологічних дослідів на Нікопольщині в 30-х, 40-х роках і перед війною (Кіранов, Дмитров), Б. Граков доповідає про досліди, проведені під його керівництвом після війни.

На Нікопольщині окреслюється 10 могильних груп. Розкопини дають досить цікаву картину. Поховання в них відносяться до різного часу — від епохи бронзи до пізніх кочовиків. Ранні могили являють собою ніби колективні кладовища. Основні поховання ямної культури; більшість впущених поховань належить катакомбній культурі. Поховання зрубної культури нечисленні. У катакомбній культурі спостерігаються відміни в порівнянні до Донбасу (частіше трапляються кістяки у витягненому положенні). Ямна і зрубна культури помітних відмін не подають. Скіфські поховання — камерні, здебільшого з широтною їх орієнтацією.

Можна розрізнати три типи камер: з орієнтацією небіжчика головою на захід (IV—III ст. ст. до н. е.), з орієнтацією на північ (III—II ст. ст. до н. е.) і з положенням небіжчика в камері ногами до входної ями.

План деяких поховань подібний до плану в ряді царських могил.

Чоловічі поховання дають багато зброї, жіночі — бідні. За найцікавіше доповідач вважає одне поховання, виявлене в 1945 році, що знаходить аналогію в похованні, виявленому біля Верхнього Рогачика.

Скіфські могили Нікопольщини сучасні царським могилам. Зіставляючи їх, можна відтворити життя скіфських племен часів царських могил.

Ще більший інтерес являє собою Кам'янське городище, що знаходиться між Білим озером, Дніпром і Конкою. Територія його зараз дірівнює 400 га і являє собою своєрідне металургійне поселення. Тут було виявлено рештки жител на соахах.

„Цитадель“ Кам'янського городища, приблизно до 30 га, раніше не досліджувано. В 1945 році тут розкрито невелику площу. Розкопи подали картину відмінну від тої, що її маємо на городищі. Тут поряд з місцевою керамікою грецької елліністичної доби трапилася значна кількість лискованої кераміки від кінця II ст. н. е.

Таким чином акрополь проіснував на 4—5 століття довше, ніж городище. В ремісничій частині городища було виявлено хати-землянки з глибокими підвальми, а на цитаделі — будівлі, мащені глиною.

Виявлено перші ознаки кам'яних споруд у вигляді невеликої кам'яної викладки, крім того, виявлено ями невідомого призначення. Найцікавіші результати подали розкопи 1945 року, що виявили сліди римського часу з залишками Скіфської культури.

Загальний висновок: перед нами пам'ятки скіфського часу IV—II ст. ст. до н. е. Близче вивчення селищ цього часу засвідчує різницю в побуті і соціальній структурі мешканців цього величезного городища.

Близчі завдання — продовжити розкопи ремісничих ділянок Кам'янського городища, що дадуть можливість встановити взаємозв'язок між могилами і городищем, і організувати розкопи великих могил.

Л. СЛАВІН. Роботи Ольвійської експедиції.

Зазначивши, що розкопи в Ольвії провадилися безперервно до початку Великої Вітчизняної війни, доповідач подає результати розкопів за 1937—1940 рр.

У межах давнього міста відкрито ряд кварталів, що характеризують планування міста, його впорядження, рівень будівництва, техніки.

У північно-східній частині верхнього міста відкрито східну (умовно названу так) будівлю IV—II ст. ст. до н. е. Центральна його частина — прямокутної форми двір, вимощений плитами, з житловими й господарськими будівлями з обох боків.

У центральній частині міста, біля так званої Зевсової могили, продовжувано розкопи великої ділянки міста на схід від головної Ольвійської вулиці. Тут закінчено дослідження великої будівлі елліністичної доби (великий двір з колонами), кілька будівель, фундаменти яких мають субструкції з глиняних і попільних прошарків. На південний схід від неї відкрито двоповерховий, мабуть, будинок, де збереглися сходи між обома поверхами і рештки печей. На цій ділянці виявлено багато решток ливарного й ковальського виробництва.

Продовжувано розкриття ділянок міста, що прилягає до так званої Зевсової могили. Тут виявлено рештки полігональної будівлі, що одну з її стін відкрив у 1903 р. Б. Фармаковський.

Над рештками архаїчного будиночка відкрито велику двоповерхову будівлю IV—II ст. ст. до н. е. Уперше в Ольвії тут трапилися цілі пройми дверей і вікна.

Широкі розкопи велися і в нижньому місті, де тривали дослідження ділянки, яку вивчав Б. Фармаковський. Цілком розкопані південна будівля елліністичної доби (див. ОАК 1911—1915 рр.), частина сходів з нижнього міста в нагірні райони, виявлено водопровідний вузол та інші залишки від VI ст. до н. е. до IV ст. н. е.

На північ від цієї ділянки тривали розкопи коло фортечної стіни, що захищала портову частину міста римської доби. Серед розкопаних будинків — три з великою кількістю кімнат, що дають нові характерні риси щодо рівня виробництва тієї доби. За стіною виявлено рештки гончарного виробництва (великі й малі випалювальні печі) (I—II ст. ст. н. е.).

Розкопи ольвійського некрополя виявили багато археологічних походжань, дуже важливих для розуміння культури Ольвії часів заснування її греками. Чимало земляних склепів елліністичного і римського часів.

Велику увагу було приділено периферії Ольвії. Розкопи тут дали (в Кателинах, Варварівці, Петухівці) матеріал для характеристики городищ і некрополів Південного Бугу.

Методика й техніка археологічних робіт удосконалювались в ці роки, до роботи залучено було хіміків, технологів, геологів, палеоботаніків і палеозоологів.

Наближається ювілей Ольвії — 150 років, як її відкрили вчені-мандрівники, 100 років, як її почали досліджувати археологи (1848—1849 р. Уваров) і 50 років від початку систематичних розкопів Б. Фармаковським.

Це стимулює широке розгортання археологічних робіт в Ольвії і зв'язаної з нею Бузько-Дніпровської території.

У квітні 1946 р. Рада Міністрів УРСР виділила Ольвію в окремий науковий заклад при АН УРСР „Державний історичний заповідник Ольвія“, поставивши цим дослідження Ольвії на серйозну організаційну і матеріальну базу.

Л. ДМИТРОВ. Розкопи в Тірі, Аккермані, Білгороді-Дністровському.

Нагадавши історію археологічних дослідів в Білгороді-Дністровському (Tіri) до 1918 р. і після визволення Бесарабії з-під влади румунських імперіалістів, Л. Дмитров доповів про наслідки Білгород-Дністровської експедиції 1945 р., що ставила об'єктом своїх дослідів не саму тільки Тіру, а й прилеглу до неї територію. Одним з перших завдань експедиції було протиоставити методи радянської археології тій, не завжди строго науковій практиці розкопів і тому аматорству, які панували в румунському Аккермані і були спрямовані, насамперед, до видобування цікавих і коштовних експонатів з античного шару Тіри.

Експедиція ставила своєю метою провадити досліди широкими розкопами, однаково уважно вивчаючи залишки всіх періодів давнього міста. На жаль, несприятливі умови не дозволили здійснити це відповідним чином в 1945 році. Проте експедиції пощастило виявити і розрізнати ряд споруд різних періодів будівництва з різною будівельною технікою.

Розкопи наочно довели, що ми маємо в даному місті залишки трьох періодів історії Тіри—Аккермана. Здається, експедиція підійшла до розв'язання дискусійного питання про межі античного города і некрополя при ньому.

План з нанесенням знахідок античного часу показує, що антична Тіра займала обширну територію. З метою виявити її межі, експедиція провела обслідування в бік моря і вверх по Дністру і констатувала, що

античні знахідки трапляються на всьому цьому просторі. Не дивно, що дослідники вказували протягнення міста на 18 км.

Другим завданням було вивчити культурні залишки, що перекривали античний шар. Зібрано дуже цікавий матеріал, починаючи від слов'янської епохи. Серед об'єктів, виявлених давніше, в плані більшіх дослідів треба поставити вивчення скіфської гробниці, якій румунські археологи надавали великого значення.

Крім дослідів у Тірі, експедиція провела попереднє обслідування о. Левке, що являє собою один з найцікавіших об'єктів нашої античної археології. Культурний шар на ньому дуже неміцний і перебуває під загрозою знищенння, в зв'язку з можливим відбудуванням зруйнованої „Дунайської станції“. Археологічне дослідження о. Левке — наше не-відкладне завдання.

Доповідач підкреслює значення дослідження Тіри і ставить перед конференцією завдання охорони цього видатного комплексу археологічних залишків і утворення в Тірі заповідника.

Неоліт і бронзова доба УРСР

А. ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ. Огрінська стоянка VIII.

А. Добровольський доповів про досліди Огрінської стоянки VIII, відкритої в 1932 р. на лівому березі Дніпра між рр. Самарою та Шиянкою на так званому Огрінському півострові. Тут було виявлено залишки неолітичної культури (в нижній частині, без кераміки) і культури бронзової доби.

Метою експедиції 1945 року було дослідити саме цей безкерамічний шар у зв'язку з тим, що в Надпоріжжі безкерамічний неоліт відомий досі не був. Найдавніший неолітичний шар (F) виявлений в річковому піску, що складає базу надзаплавної тераси р. Самари. В ньому знайдено залишки пожарища (очевидно, згорілого куреня), креміння і кістки тура й бобра. Дальший шар (E₁) залягав у дюнових пісках. В шарі піску, що заповнював западини між дюнами (E), крім інвентаря, аналогічного знахідкам нижніх шарів, знайдено два фрагменти гостродонної посудини. Цей шар був перекритий шаром слабогумусованого піску, поверх якого лежав шар черепашок (Paludinae D₁). Надзвичайно характерну і цікаву групу в шарі D₁ являє кераміка, що, як думає доповідач на підставі аналізу її орнаментальних мотивів, передує орнаментації Середнього Стогу I і Собачок.

У складі фауни цього шару відзначено кістки коня і тура.

Дальший шар (D) — інтенсивно гумусований пісок, сильно поруйнований похованнями; в ньому трапилися залишки різного часу (між іншим три ями з слов'янськими матеріалами великої князівської доби XII—XIII ст. ст.).

У шарі D знайдено два поховання у випростаному положенні — дорослого й дитини. Кістяк дитини лежав у ногах дорослого на відстані 0,3 м і втоперек його. В цьому ж шарі, а частково і в шарі D₁, виявлено одинадцять поховань, одне з них у випростаному положенні, два в скорченому положенні на спині; з кремінним інвентарем і слідами червоної фарби; шість таких же поховань без фарби і супровідного інвентаря і два поховання в скорченому положенні без фарби.

В. ДАНИЛЕНКО. До питання про пам'ятки ранньострипільського часу на Україні.

Нагадавши своє давнє твердження про те, що в основі Трипільської культури лежить місцева рибальська культура з гребінцевою керамікою, пов'язана в господарсько-історичному аспекті з нижньодунайською хліборобською культурою Боян А., доповідач наводить нові докази правильності цієї тези.

Думка про існування культур, що являють органічну комбінацію ознак мисливсько-рибальської культури з гребінцевою керамікою і культури з керамікою типу Боян А., ствердилась матеріалами з Гігошті в музеї м. Пятру-Нінц (Румунія). Кераміка з Гігошті примітивніша проти кераміки нижнього шару Ізвоара, являючи собою щось середнє між дніпровською керамікою з гребінцевим орнаментом і керамікою Боян А. Пам'яток типу Гігошті в північній частині Румунської Молдавії — ціла серія. Характерна особливість кераміки Гігошті є вживання маси для заповнення прорисованого орнаменту, властивого й трипільським знахідкам в Богденешті, Саврані, Вишнополі. В кераміці цих поселень форми посуду типу Боян А не рідкість. Недалеко Пятру-Нінц лежить Ізвоар. Доповідач одвідав Ізвоар і пересвідчився в правильності стратиграфічної схеми, поданої Р. Вульпе. Матеріали нижнього шару Ізвоар подають керамічні зразки боянського типу.

Напрошується висновок про те, що найстаріша Трипільська культура України спершу локалізувалася в її південно-західній частині. Пам'ятки, що подають ознаки дніпровської кераміки з гребінцевим орнаментом, дають кераміку бояноїдну і власне-боянську. Щодо пам'яток луко-врублевецького типу, то їх треба вважати за прояви більш пізнього часу.

Доповідач доходить висновку, що: 1) генетичний зв'язок Трипільської культури з центрально-європейською культурою лінійно-стрічкової кераміки не доведений; 2) Трипільська культура являє собою давньохліборобську культуру, що склалася на базі більш давніх проявів неолітичної культури Південної України, яка входила в господарські взаємини з південнодунайськими хліборобськими культурами; 3) середньоєвропейська давньохліборобська культура лінійно-стрічкової кераміки, — рівняючи її до давнішої Трипільської культури і культури Боян А в історичному розрізі є явище паралельне.

В. ДАНИЛЕНКО. Основні проблеми неоліту степової частини УРСР.

В. Даниленко прочитав доповідь, присвячену розглядові стадіальної характеристики неоліту степової України. Визначаються три стадії.

а) Ранньонеолітична, що сформувалася на місцевій тарденуазькій основі. Панують мисливські форми господарства. Характерна поява кераміки типу, встановленого в датських къеккенмеддінгах. Кераміка має аналогії в матеріалах Криму (Аг-баш, Балін-Кош).

б) Середньонеолітична. Її формування генетично пов'язане з культурами Донбасу. Завдяки наявності привізного керамічного матеріалу встановлюється синхронність цього історичного етапу і середньоєвропей-

ської хліборобської культури — так званої дунайської (32—25 ст. ст. до н. е.). Мисливство доповнює комплекс вперше приручених тварин (собака, бик, дрібна рогата худоба).

в) Пізньонеолітична. По суті, ця стадія є синхронічною середньому розділові Трипільської культури (25—20 ст.ст. до н. е.). Є деякі вказівки на початок приручення коня.

Цей етап мав вирішальне значення у сформуванні найдавніших скотарських культур України (Усатово і староямна культура).

Частину найдавніших староямних могильних поховань належить до цього періоду.

О. ЛАГОДОВСЬКА. Дослідження кам'яних споруд на р. Вороній в порожистій частині Дніпра.

Одним із завдань експедиції було дослідження особливого нового типу пам'яток епохи бронзи, кам'яних викладок на р. Вороній, лівій притоці Дніпра, нижче Звонецького порога. Вони були виявлені ще в 1932 році О. Бодянським і незалежно від нього С. Накельським та А. Шевердиним. Дослідча партія під проводом М. Рудинського намітила їх до розкопування серед ряду аналогічних пам'яток на о. Кізлевому, понад лівим берегом Дніпра в бік до гирла р. Вороної, на о. Лоханському I, на о. Сурському та в інших пунктах.

Споруди ці розташовані двома групами. Одна міститься на мисочку, утвореному течією р. Вороної і Дніпра (В I), друга — на віддалі 150—200 м по Дніпру (В III). На першому пункті виявлено кромлех, прямокутну кам'яну кладку і п'ять кам'яних викладок.

Тут зібраний найрізноманітніший матеріал, починаючи від кременів мікролітичного типу, залишків культури бронзової доби, скіфського часу і аж до сучасності. Ділянку, де міститься кромлех, не розкопувано за браком часу, увагу приділено було кам'яним викладкам. На ділянці В I розкопано дві кам'яні викладки. Посередині одної з них виявлено кам'яний ящик, оточений окремо поставленими плитами. В східному його кутку стояла гостроребриста посудина, яка датує викладку своїм шнурковим орнаментом (трикутники, заповнені відбитками шнура). Поховань тут немає. Ця викладка має культове призначення. Друга викладка має так само ритуальний, а не похоронний характер. Під шаром дрібного каміння, що являє собою другий горизонт викладки на глибині 0,5—0,6 метра, було виявлено дві посудини, поставлені безпосередньо на кам'яне підложжя берега. Одна — широка, гостроребриста, орнаментована витисками шворки (трикутники), друга — уламок нижньої частини широко відкритої чаші на трьох ніжках, що зберігає сліди відбитків шворочки, які при їх реконструкції мають дати хрещаті сполучені лінії.

Дещо інший характер мали кам'яні споруди на пункті Ворона II, викладені з каміння невеликого розміру. Одна з них (№ 2) вирізнялася серед інших тим, що являла собою невеличкий кромлех, діаметром до 3,5 м. Як виявилося, і ці викладки є пам'ятками культового характеру, але з дещо іншим оформленням їх відповідно до якогось іншого внутрішнього змісту. Посуття різниця їх від викладок В I полягає в тому, що тут не було виявлено ні кам'яних ящиків, ні посу-

дин, а лише купи каміння. Пам'ятки ці датуються виявленою тут керамікою катакомбної і ранньозрубної культури.

Аналогії досліджуваних пам'яток маємо в культових ямах Усатівського могильника, в Кічкаському могильнику і в більш далеких місцях на Волзі, в урочищі „Три брати”, в Казахстані, в с. Олексіївці (розкопи О. Гракової).

Нема сумніву, що аналогічні пам'ятки буде виявлено ще в багатьох місцях, наприклад, у порожистій частині Бугу. Необхідно зібрати якнайбільше фактів і провести розкопи в якнайбільшому числі пунктів.

Палеоліт УРСР

В. ДАНИЛЕНКО. Повідомлення про нижньопалеолітичні рештки в урочищі Круглик.

Під час розвідкових робіт на порогах у квітні 1946 р. доповідач разом з Накельським (Дніпропетровський музей) і О. Чернишем (І. А.) відкрив на правому березі Дніпра за 2,5 км від с. Федорівки, нижче по Дніпру, приблизно, за 30 км від м. Запоріжжя, нижньопалеолітичний пункт Круглик.

На рівні третьої тераси, де зроблено знахідку, виступають складки кристалічних порід, вище лежить червоний суглинок, далі поверх звірювання їх, тоді жорства із знахідками, нижче лес давній і лес пізній.

Бар'єр скелі затримував спад матеріалів, і тому стоянка строго локалізована й невеличка на розмір. На Круглику виявлено залишки стоянки культури ручного рубила; дуже цікавий матеріал відлупковий, серед більш як ста примірників відлупкового матеріалу, тільки незначна група (4—5 об'єктів) мала сліди дальшої обробки. Крім ручних рубил траплялися мініатюрні рубильця (довж. 10—12 см), які можна назвати вістрями, гострий кінець яких пошкоджений під час уживання (їх 4); знайдено ще скребла й відбивачі (2). Нуклеусів немає.

Навівши паралелі до круглицької знахідки з абхазьких матеріалів Замятніна та знахідок Киїк-Коба, доповідач висловлює думку, що в Круглику ми маємо чи не найдавнішу пам'ятку перебування людини на території нашої Батьківщини.

Треба думати, що висновки геологів не суперечитимуть такому твердженню.

П. ЄФИМЕНКО, дійсний член АН УРСР. Стійбище мисливців на пічерного ведмедя під Іллінкою.

П. Єфименко доповів про стоянку мисливців на пічерного ведмедя під Іллінкою в околицях Одеси. Про ці знахідки вже повідомлялося, починаючи з 1938 р. Справа йде про масове скupчення кісток пічерного ведмедя (ранньої форми), що пов'язано з карстовими явищами у зложищах pontійського вапняку в околицях Одеси. Це не могло не спинити на собі уваги палеонтологів. В повідомленнях про наслідки проваджуваних тут палеонтологічних робіт зазначалося, що разом з рештками пічерного ведмедя траплялися креміння, передані до Ленінградського і Одеського музеїв. Безсумнівні відлупки, відколоті рукою

людини, вони, проте, були мало виразні і не давали достатніх підстав до точнішого хронологічного їх визначення.

Восени 1945 р. доповідач відвідав Іллінське знаходище. Виявилось, що скupчення кісток в значній мірі вже вичерпане. Знаходище виявлено на схилі давнього яру; недалеко від його вершини був гrot чи заглибина, виповнена лесовим суглинком з численними кістками печерного ведмедя. Звичайні скupчення кісток, коли справа йде про лігво хижаків, мають інший характер, вони складаються з кісток різних тварин із слідами їх розгризання. Тут цього немає. Навпаки, в Іллінці виявлено масу черепів печерного ведмедя, що належать більш як 550 особинам. Учасники палеонтологічних робіт не зустрічали кісток, які лежали б в анатомічному порядку. Розповідають, що 10 черепів було нібито прихилені до правої стіни гроту і прикриті якоюсь плитою.

Вага Іллінської стоянки полягає в тому, що її виявлено в умовах відкритого ландшафту, тимчасом як усі інші пам'ятки цієї категорії пов'язуються з гірськими областями (область Альп). Відомо, що мисливські групи цього періоду покинули сліди виготовлення знарядь у вигляді атипічних відлупків кременю. Серед них трапляються такі, що дозволяють ставити питання про вік цієї пам'ятки.

Доповідач вважає за можливе говорити про зв'язок пам'яток околиць Одеси з відповідними пам'ятками Криму. Різниця полягає в тому, що, наприклад, в нижньому горизонті Куйк-Коба виявлено інший вид індустрії — там велика кількість кремінних відлупків, тут одиничні екземпляри. Варто відзначити, що серед кісткового матеріалу Іллінки є кістки з слідами вживання їх у роботі.

Усе це разом спонукає нас закінчити дослідження цього гроту і розгорнути роботи на Іллінському скupченні кісток печерного ведмедя в широких масштабах.

I. ПІДОПЛІЧКО. Амвросіївське знаходище.

Особливості Амвросіївського знаходища полягають у тому, що воно виявляє залишки колективного полювання на бізонів. Відкриття Амвросіївської стоянки датується початком ХХ ст., але лише в 1935 р. Маріупольський музей приступив до її розкопів. В 1940 р. Інститут археології АН УРСР продовжував розкопи, які перервалися з війною.

В. Євсєєв, перший дослідник, визначив площу стоянки в 6 га. Доповідач вважає, що таке визначення площини може привести до помилки, і визначає її в 350 кв. м. Розкопи розкрили лише меншу частину стоянки. Перед дослідниками Амвросіївської стоянки стоїть кілька цікавих проблем. Насамперед проблема карманоподібної виїмки, що виявлено її на території стоянки. Доповідач вважає її за штучну.

Друга проблема — проблема виявленого в Амвросіївці стада бізонів. Доповідач обчислює його в межах 1000 особин. У стаді були самці, самиці й телята.

Базуючись на тому, що серед багатьох сот кісток бізонів знайдено кістки лише одного коня, що кістки зберігають анатомічний порядок, що їх виявлено в карманоподібній виїмці, доповідач вважає, що в амвросіївському скupченні кісток бізонів маємо діло з рештками стада, яке потрапило одночасно в якусь вовчу яму і загинуло в ній.

Аналогії маємо в сучасному африканському полюванні на антилоп. Можливо, що в досліджуваній В. Даниленком Кам'яній могилі ми знаходимо вказівки на таке загінне полювання. Датування Амвросіївки передчасне. Кремінних виробів серед кісток не трапляється, але знайдено кістяні наконечники до списів, що нагадують мізинські форми.

Амвросіївська стоянка заслуговує великої уваги, вона повинна бути досліджена з участю найвидатніших наших фахівців.

Комплексні експедиції

Т. ПАССЕК. Поросська експедиція.

Роботи на Пороссі були зосереджені в районі Канева та прилеглих ділянок Правобережного Дніпра (до Трахтемирова) і пониззя РОСІ (лівий берег). В завдання експедиції входило суцільне археологічне обслідування зазначеного району: виявлення нових археологічних об'єктів і збирання матеріалів з відомих уже пам'яток. Усього обслідувано 59 археологічних знаходищ, з них 30 нових. Трипільські поселення біля с. с. Пекарі, Гришинці, В. Букрин, Хмільне, Кононча — великі поселення, площею до 600 м діаметром. Вони подають залишки прямокутних наземних будов з дерева і добре випаленої глини. Весь комплекс відмінний від трипільських поселень Київ—Трипілля. Мальована кераміка тяжіє до Побожжя (тип Сушківки—Томашікі). Поселення епохи бронзи, виявлені в багатьох місцях (села: Пекарі, Зарубинці і Канів), розташовані по краю чорноземно-лесового плато, вказують на ще сильні хліборобські традиції в цей час уже значно розвиненого скотарства..

Обслідувано скіфські городища в Трахтемирові й в с. Григорівці і ряд поселень скіфського часу. Особливо цікаве селище на „Пилипенковій горі“ біля Канева, де простежено культурні залишки від скіфської доби і до VIII—IX століття н. е. із слов'янською керамікою типу роменських городищ. Зібрано цікаві матеріали з доби культури полів поховань, особливо з „Пилипенкової гори“ і „Городка“ біля Зарубинців, що дають паралелі до Корчеватого. На підкresлення заслуговують знахідки ранньослов'янського часу, між іншим на тій-таки „Пилипенковій горі“, що дають паралелі до „Киселівки“ в її антському шарі. Для періоду X—XII ст. ст. експедиція встановила ряд укріплених городків, стратегічно пов'язаних між собою, розташованих на високому давньому березі Дніпра і РОСІ („Городок“ біля сіл Тростянець, М. Букрин, Зарубинці і ін.).

На матеріалах експедиції простежується безперервність розвитку матеріальної культури суспільства, яке з давніх-давен густо населявало обслідований район.

І. ЛЯПУШКІН. Полтавська експедиція.

У 1945 році експедиція обслідувала узбережжя ріки Коломака на протязі понад 100 км (с. Перекоп на Харківщині — Полтава та її околиці). З нових спостережень слід відзначити відсутність слідів поселень на середній течії ріки, де занотовано найбільше могильних груп; слідів поселень, крім відомого раніше знаходища біля с. Кантемирівки та с. Свінківки, не виявлено. Поселення скіфського часу (городища і селища) зосереджені в верхній течії Коломака на території Харківської області.

Крім відомих раніше городищ цієї доби, відзначено п'ять нових поселень, які хронологічно відносяться до тої самої пори, що й городища, і творять судільний комплекс західок. Їх добре датують фрагменти амфор IV—II ст. ст. до н. е. Ці поселення не стоять ізольовано серед аналогічних пам'яток прилеглої території, зосібна сточища р. Ворскли (матеріали з розкопів Данилевича коло с. Буд, поселення-попелища на середній Ворсклі біля сс. Кучмівка, Стасій, Чернече, „Кардашів вал“ в с. Опішня).

Внаслідок робіт експедиції стало ясно, що зазначений комплекс являє собою пізній вияв (IV—II ст. ст. до н. е.) дуже складної і хронологічно і щодо змісту культури попелищ типу Більського городища. Це треба визнати за одне з найбільших досягнень експедиції. Експедиція провела додатково обслідування поселення культури полів поховань біля с. Кантемирівки.

Важливим досягненням робіт 1945 року треба визнати відкриття ранньослов'янського поселення на Красній (кол. Соборній) плоші в Полтаві. Закладені тут шурфи ствердили наявність поселення і виявили культурний шар до 1,5 м завтовшки. В одному шурфі було розкрито дві господарські ями. Матеріал з розкопів аналогічний зібраному на поверхні. Основну масу західок становлять фрагменти кераміки, представленої двома ясно виявленими культурами: культури попелищ і слов'янської. Кожну з них можна розбити на дві підгрупи: рання й пізня кераміка культури попелищ і кераміка роменського типу й великоруської.

Таким чином територія плоші була заселена дуже давно, з VII—VI ст. ст. до н. е. аж до XII, а може і XIII ст. Чи були перерви в існуванні цього поселення, чи воно існувало безперервно, поки що сказати не можна.

Досліди полтавського поселення мають бути продовжені і значно розширені.

М. ВОЄВОДСЬКИЙ. Деснянська експедиція.

У порядку розвідок були обслідувані відслонення на правому березі середньої Десни. Зібрані матеріали з селища над Горобською Кручею (дoba бронзи), з городищ над р. Комань і з інших пунктів. Особливо цікаве Новгород-Сіверське ранньослов'янське городище VI—VIII ст. ст. н. е., розташоване на миску над Десною. Зібрано великий і значний матеріал. На лівому березі Десни, проти Новгород-Сіверська, відкрито п'ять нових знаходищ епохи пізнього неоліту і бронзи. Було обслідувано стан палеолітичних і неолітичних стоянок, відкритих Деснянською експедицією довоєнного часу.

Б. КОПИЛОВ. Експедиція на Посулля.

Експедиція на Посулля в 1945 році ставила за мету перевірити відомі вже пам'ятки, визначити їх час і, якщо можна, їх належність до певного етнічного угрупування і виявити нові.

Розвідка провадилася по правому березі Сули на середній її течії від м. Лохвиці до с. Тарасівки. Обслідувано 34 археологічних пам'ятки різного часу.

Найцікавіші: неолітична стоянка і болотяне городище (с. Бодаква); городище з керамікою скіфського типу (с. Клепачі); городище і посе-

лення (з двома могильниками) з керамікою роменського типу (с. Скоробагатьки); городище з великим городського типу поселенням ранньофеодального часу біля с. Тарасівки. Городище з оборонної посульської лінії в с. Мацківці.

Отож, експедиція 1) визначила ряд пам'яток, про які раніше згадувалося глухо, без датування (с. Клепачі, с. Скоробагатьки, с. Тарасівка); 2) встановила тимчасом південну межу поширення кераміки роменського типу (с. Скоробагатьки) і 3) перевірила стан збереженості вже відомих у літературі пам'яток (літопісні Синець, Снятин, Лубні, Лукомле). Метою наступних дослідів треба поставити дальші розшуки південної межі культури роменського типу в Посуллі.

Підсумкові доповіді

М. БОЛТЕНКО. Археологічні досліди Одеського музею.

Навіши історію дослідження комплексу пам'яток своєрідної місцевої культури кіннотчиків-скотарів мідно-бронзової доби, виявленої в сс. Великий Куяльник та Усатове і відомої під назвою „усатівської“ (1921—1940), М. Болтенко доповідає про роботи в Усатові в 1945 році.

У зв'язку із значним зруйнуванням усатівсько-куяльницького поля культурних залишків під час війни досліди набрали по суті розвідково-підготовчого характеру. Обстеження ровів воєнного часу в південній частині поля культурних решток не виявило — рови знаходяться поза межами давнього селища. Між цими ровами та садибою Сімаченка (крайній на схід виступ плато) проведено розкопи невеликого цілинного острівця, де на глибині від 0,35 до 0,45 м над лесовим поверхом у чорноземному суглинку були виявлені поодинокі знахідки звичайного типу: фрагменти сірої кераміки, окремі скойки мідій та кардіум, цілі мушлі гелікс і кістки тварин у звичайній для В. Куяльника стратиграфічній послідовності: кінь, вівця, корова. Мале число знахідок свідчить про те, що тут ми знаходимося вже поза межами „селища“, як такого, на крайній його південно-західній периферії. На жаль, не можна було поставити робіт в садибі Бургазлі (поруч дороги—вулиці Сталіна в с. В. Куяльник), де розкопами 1940 року було виявлено широку площадку, спершу мисливського, а далі культового призначення, де серед решток чотирьох вогнищ в заглибині долівки було знайдено плоску „антропоморфну“ стелу в оточенні типових усатівських знахідок. З нових спостережень треба згадати виявлену П. П. Єфименком (під час відвідин Усатова в 1945 р.) заглибину в районі могильника без могильних насипів, що ставить важливе питання про можливість виявлення жителем землянкового типу.

Доповідач накреслює перспективи і план дослідів як у самому Усатові та його околицях, так і на прилеглій до нього території (розкопи другої і третьої могильних груп могильного поля без могильних насипів, розвідкові роботи на заплавній терасі струмка, що оббігає Хаджибейський парк, розкопи могил у Червоній Слобідці і в с. Нерубайське, розвідки у верхів'ях Великого і Малого Куяльника на пунктах з усатівською керамікою в Стримба та Ширяєві і т. д.).

Крім досліджень в Усатові, в 1945 р. Одеський археологічний музей провів під керівництвом М. Синіцина розвідкові розкопи в с. Люстдорфі

(Сухий Лиман) під Одесою, на місці виявленого там ще в 1941 р. стародавнього поселення. Поселення виявлене на добре окресленому горбі між двома бадками, що, збігаючись, утворюють низину, де розташований дитячий санаторій. Конфігурація — трикутник, обернений вершиною до моря. Сторони його дорівнюють приблизно 1 км. Отож Сухолиманське поселення має значніші розміри, ніж Варварівське, Чортоватівське, Петухове 2 і навіть Лузанівське. Матеріал з поверхні характеризується ліпною керамікою місцевого виробу з малою кількістю фрагментів амфор грецького походження. На підставі зібраних матеріалу можна гадати, що поселення проіснувало від IV ст. до н. е. до I—II ст. н. е.

Культурний шар дуже порушений виноградарськими роботами. В межах розкопаної ділянки культурні рештки трапляються лише до глибини 0,50 м в шарі гумусу. Нижче їх не знати. Вони складаються в основному з уламків сіроглиняної кераміки, яку дослідник датує III ст. до н. е.

С. СЕМЕНОВ-ЗУСЕР. Археологічні досліди Харківського державного університету в 1945 р.

У 1945 р. археологічна експедиція ХДУ провела розкопи на могильниках в околицях с. Люботин, за 25 км від Харкова, що його дослідження почато було ще в 1939 р. під керівництвом доповідача силами Харківського педінституту. Площа, зайнята могильником, дуже потерпіла від часу і воєнних дій у цьому районі. Виявлені в могилах поховання сильно поруйновані. Більшість відзначених свого часу могил зникла з лиця землі внаслідок інтенсивної оранки і корчування лісу. Було піддано розкопам кілька могил, що заціліли. Розкопи не дали достатнього матеріалу для точнішого визначення культури тієї народності, що покинула по собі досліджені могили. Одне поза сумнівом — в них ми маємо сіраву з пам'ятками останнього етапу бронзової доби. Першу з досліджених могил можна віднести до ранньоскіфського часу (в інвентарі — кам'яний світильник, бронзова булавка, бронзова окраса в формі гудзика, бронзове вістря на стрілу), інші належать, як видно з усього, тубільній культурі кінця бронзової доби і початку епохи заліза.

За 3 км від могильника, біля с. Караван, відзначене городище, що правдоподібно відноситься до скіфського часу. Зібрані на ньому матеріали дають підставу поставити питання про зв'язок його з територією могильника, в якому були такі пам'ятки скіфського типу, як в могилі № 1.

М. СМІШКО. Сучасний стан археологічних дослідів на Західній Україні.

Окресливши місце археологічної минувшини західних областей України в археології Центральної Європи і Європейського Сходу, доповідач зазначає, що в дослідженні її зроблено чимало, однаке археологічні студії провадилися без певної системи і плану, здебільшого за індивідуальною ініціативою. Найкраще досліджено райони колишньої Східної Галичини, слабше Східну Волинь і найменше Північну Буковину і Закарпаття.

В історії археологічних досліджень можна вирізнати три етапи: перший — 80-ті роки XIX ст. (перші публікації, спроби накреслити археологічну минувшину краю в цілому — краківський науковий центр,

Деметрикевич, Пшибиславський, і частково львівський — Шараневич, Гадачек); другий — 20-ті роки (монографічні опрацювання проблем поселень в окремій доісторичні доби — львівський науковий центр); третій — після возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною — львівський відділ Інституту археології АН УРСР.

Доповідач окреслює сучасний стан вивчення археологічної минувшини західних областей в окремих її розділах. Найраніші сліди людини в західних землях виявлено на Крем'янецчині (за Л. Савицьким пізня ашельська і мустєрська доба). Певно стверджено пізньомустєрський характер стоянок біля с. Касперівці і Янів, Тернопільської області, хоч і без вичерпного дослідження пам'яток.

Верхній палеоліт здебільшого оріньяко-солютрейської доби виявлено в 70 пунктах; кількість добре досліджених стоянок невелика (Глинняни, Новосілка Костюкова, Перемишль і Городок на Волині). Особливе значення має стоянка в Перемишлі, що належить до ранньооріньякскої групи пам'яток. В околицях Городка Ровенського району на Волині виявлено стоянку пізнього оріньяка з елементами угорського солютре. В Закарпатській області палеолітичних решток не виявлено.

Пам'ятки мезолітичної доби в Західній Україні досліджено недостатньо.

Добу розвиненого неоліту на Західній Україні починають звичайно з культури стрічкової кераміки. Відомо вісім стоянок цієї культури, але вони систематично не досліджувались. Найвиразніші — стоянки біля с. Торське, Заліщикського району, і с. Котованя на Самбірщині. Зібраний матеріал не дає тимчасом підстав для глибших висновків.

Краще вивчено пам'ятки Трипільської культури. Відносно хронології її на Західній Україні наслідки подано в монографії О. Кандиби про Шипінці, що встановлює два періоди: А — з фазами Незвиська і Заліщики — та В — з фазами Більче і Кошилівці, — які поділені фазою Городниця. Період А синхронічний Кукутені А, Городниця і період В — Кукутені В. У питаннях генезису її розвитку Трипільської культури додатково надає особливого значення поселенню на Городищі в с. Городниці, що його керамічний і інший матеріал виказує схожість з стоянкою Ізвоар I, а стратиграфія визначає його, як Прекукутенське.

Серед інших виявів доби пізнього неоліту велике значення має виявлення кількох стоянок з окремою групою пам'яток, що їх визначають як культуру лійчастого посуду (30-ті роки, М. Смішко, с. Грибовичі Малі, Винники).

Пізніші доби представлені культурою шнурової кераміки і так званими скриньковими похованнями, виявленими в 11 пунктах, головним чином, на Поділлі.

У проблемах вивчення бронзової доби варт підкреслити безпосередній зв'язок між пізньою добою неоліту і ранньою добою бронзи, що виявляється і в поселеннях з шнуровою керамікою (Баличі, Русилів) і в поселенні трипільського типу (Городниця — плато, де було знайдено бронзову булавку з спіралеподібною голівкою), що датується першим і другим періодами бронзи.

Доба бронзи найвиразніше виявляється в пам'ятках так званої Комарівської культури (могильники з обрядом тілопокладення і тілоспа-

лення — Самбір—Львів—Товмач—Коломия, Т. Сулімірський) і білопотоцького вияву (поховання без могильних насипів і скринькові). Подібні пам'ятки виявлено в могильниках Луцького, Острозького і Звягельського районів на Волині, а в 1945 р. і на селищі біля Житомира.

Комарівську культуру хронологічно треба вмістити між першим періодом бронзи і середнім гальштатським періодом (VI ст. до н. е.). Рання залізна доба представлена двома різними культурними виявами: Висоцькою культурою (35 місцевостей в межах Тернопільської і Львівської областей, Т. Сулімірський) хліборобського населення, яке Козловський намагався визначити етнічно як приналежне до східної галузі слов'ян, і Скіфською (могили з трупопокладенням або трупоспаленням, часто з кам'яними спорудами під насипами, що їх знаємо з 17 місцевостей західного Поділля, Т. Сулімірський). Варто підкреслити наявність великої кількості місцевих елементів культури скіфського часу на західному Поділлі. На жаль, поселення скіфського часу не досліджувано. Ранні часи доби полів поховань представлених в західних областях двома культурними виявами: Липицькою культурою (верхнє Подністров'я, початок I ст. н. е., могильники з тілоспаленням в Липиці Горішній, в Гриневі, селища, М. Смішко) осілого хліборобського населення, пов'язаного з півднем і Переворською культурою (I—III ст. н. е.), що за характером пам'яток (зброя) є виявом прийшлого, войовничого племені і відзначена на всьому обширі західних областей разом з Волинню і Буковиною.

Пізніший вияв культури полів поховань представлений групою тілоспалювальних поховань під могильними насипами, що його названо культурою підкарпатських курганів (III—VI ст. н. е.). Поселень цієї культури поки що не виявлено. Надзвичайно інтересна і важлива група поселень культури полів поховань черняхівського типу (велике селище в Неслухові та інші селища й могильники), яка творить одне ціле з культурою полів поховань центральних областей України.

Для наукового обґрунтування тези про належність цього ряду пам'яток ранньослов'янським племенам треба провести ширші досліди в Неслухові та інших областях.

Феодальна доба в західних областях України вивчена дуже слабо, до цього часу маємо тільки одну монографію про Галич. Зараз закінчується монографію про червенські городи (Й. Пеленський), опрацьовуються матеріали про мистецькі пам'ятки феодального Галича.

Закінчуєчи, доповідач накреслює план більших дослідів в західних областях України, на західній Волині та в Закарпатті, в першу чергу дослідження найстарішого заселення західних областей в палеолітичну добу, далі проблеми населення доби мезоліту і раннього неоліту західної Волині і колишньої Східної Галичини, а особливо широкі дослідження селищ і могильників доби полів поховань, спрямовані до розв'язання проблеми етногенезису східного слов'янства, що є справою честі українських, як і всіх слов'янських археологів.

П. СОВА-ГМИТРОВ. Стан археологічних досліджень Закарпатської Русі.

Археологічні досліди на Закарпатті пов'язано з ім'ям Ф. І. Легоцького, археолога-аматора, який в другій половині минулого століття почав

археологічні студії і досліди, зібрав великі матеріали, що лягли в основу археологічного відділу музею в м. Мукачеві. Впорядкування і наукове опрацювання матеріалів Легоцького було проведено за допомогою Празького археологічного інституту, в особі археолога Ярослава Бема. З цього часу починаються наукові археологічні дослідження на Закарпатті. В кінці 20-х і 30-х рр. було досліджено ряд археологічних пам'яток різного часу (1929 р., розкопи на Малій Горі в Мукачеві — неолітична стоянка другого періоду „Тисської культури“; 1931—1934 рр., розкопи в сс. Куштановиці, Білки, Колодне — могильники гальштатського періоду VII—VI ст. до н. е., що їх наслідки опубліковані в Празі чеською мовою: „Скитове на Подкарпатське Русі“; 1932 і 1938 рр. — розкопи в с. Червленове — слов'янські могили з тілоспаленням IX—X ст.).

Слід згадати братів Затлукал (Мукачево), які багато зробили до вивчення археології Закарпаття та її популяризації, випустивши в Мукачеві свою публікацію угорською мовою: „Матеріали до передісторичної минувшини Підкарпатської Русі“.

У 1933 р. в сс. Ізза і Горинчево П. Сова-Гмітров дослідив обширні поля поховань епохи Латен. В 1943 р. він видав в Ужгороді монографію „Передісторичне минуле Ужгорода“ угорською мовою.

На підставі зібраних відомостей і проведених розкопів, доповідач ознайомлює із станом археологічного вивчення Закарпаття. Палеолітичних решток тимчасом не виявлено, так само як і пам'яток раннього неоліту. Пізньонеолітичні знахідки відомі в 79 пунктах і 12 стоянках. Найбільше даних про енеолітичну добу, зокрема Трипільську культуру. Ранні періоди епохи бронзи вивчені слабо; навпаки, знахідки кінця бронзової доби відзначенні в Закарпатті у великому числі, і відрізняються (вироби і кераміка) вищуканістю і різноманітністю форм і орнаментації.

Наприкінці бронзової доби Закарпаття, зокрема Мукачівщина, вже було густо заселено, правдоподібно тому, що тут проходив великий торговельний шлях з Придунайської низини через Веретський перевал в Східну Європу.

Ранньогальштатський час представлений на Закарпатті знахідками бронзових мечів з с. Підгоряни біля Мукачева (12) і с. Ряпідь (6). Пам'ятки другої половини гальштатського періоду, що відповідає епосі панування скіфів, виявлені розкопами в сс. Куштановиці, Більче, Колодне. Епоха Латен представлена в археологічних пам'ятках Закарпаття досить добре. Серед пам'яток треба назвати Мукачево з його горою „Галлішовською“, що ніби нагадує про перебування тут галлів.

Серед знахідок доби римських впливів і переселення народів треба назвати золотий скарб, знайдений в околицях Мукачева в с. Брестов, з 26 золотих римських монет II—IV ст. та інших золотих речей.

Слов'янські племена вивчені слабо; їх було виявлено лише в кількох пунктах, в тому числі в Червленові і в Ужгороді. Найпершим завданням дальших дослідів є заповнити цю прикуру прогалину.

У своєму заключному слові, підбиваючи підсумки того, що зроблено було протягом звітного року, П. П. Єфименко спинився на головніших досягненнях, що становлять певну віху в археологічному вивченні України. Насамперед треба підкреслити відкриття домусьєрських палеолітичних решток біля Іллінки і, особливо, решток дуже давнього часу

в районі Дніпрогесу, що є до певної міри епохальними в царині вивчення палеолітичного періоду на Україні. Вивчення пам'яток неолітичної доби намічається нові шляхи й нові точки зору в розумінні цього періоду. Дуже значним досягненням є відкриття Луки-Врублевецького залишку, що розкриває широкі перспективи до висвітлення Трипільської культури на Україні як певного історичного явища. Вивчення луковрублевецьких матеріалів дає новий поштовх до заглиблених дослідів Трипільської культури. Розкопи кам'яних споруд на порогах подали нові спостереження й факти до висвітлення цікавої сторони історії культури — релігійних уявлень доби бронзи. В царині вивчення скіфських древностей маємо такі роботи як продовження нікопольської експедиції, тисяминської експедиції та ін. Визначним вкладом у вивчення античних пам'яток України є початок робіт на місці давньої Тіри, що намічають перспективи глибоких дослідів, які матимуть першорядне значення. Не можна проминути робіт по вивченню культури полів поховань, зокрема матеріалів Житомирської експедиції. Щодо пізніших діб нашої минувщини, пов'язаних з Київською Руссю, безперечною вкладкою було відновлення археологічних дослідів у Києві і початок досліджень у Переяславі-Хмельницькому.

Крім тематичних експедицій, у минулому році проведено й ряд комплексних експедицій, що подали різноманітний і цінний матеріал. Це — Пороссяка експедиція, Полтавська, Деснянська і Наддністрянська експедиції, що, на жаль, за браком часу, не дістали на конференції належного висвітлення.

Крім роботи польових експедицій, треба згадати праці Інституту над складанням археологічних зведень чи корпусу археологічних пам'яток України. В цій справі заслухано лише кілька доповідей (по вивченню Києва, доповідь про староруські городи на Правобережжі, зведення по культурі полів поховань). Зроблено значно більше. Є зведення по пам'ятках неоліту, майже закінчено карту пам'яток Трипільської культури, складено карту пам'яток епохи бронзи, зібрано великі матеріали до карти скіфо-сарматських пам'яток. Археологічні карти не є самоціллю. Наше завдання не тільки фіксувати відзначенні і досліджені пункти, а розгорнути на широкій дослідній базі показ досягнень української археології за сто років її існування.

До цієї роботи, так би мовити, нормальної програми минулого року, треба додати те нове завдання, яке поставив перед собою Інститут тепер. Це — скликання першого українського археологічного з'їзду. Про потребу в такому науковому заході не доводиться говорити. Археологічні з'їзди не скликалися вже близько 40 років. За цей час мали місце неширокі археологічні наради з вузькими, порівняно, завданнями. З'їздів, які мобілізували б наші сили до вивчення пам'яток певної території, не було вже близько 40 років. Намічуваний нами з'їзд матиме виняткове значення не тільки в житті археологічних закладів УРСР. Він притягує до себе увагу й симпатію з боку споріднених закладів братніх республік СРСР. Зрозуміло, що здійснення цього великого і відповідального завдання немислимим без допомоги споріднених з нами закладів — інститутів історії матеріальної культури Москви і Ленінграда.

Тематику намічуваного з'їзду диктує територія, яку намічено до широкого обслідування, — південно-західна Україна з прилеглими до неї

районами. Склікання з'їзду намічається в Одесі з тим, щоб провести роботи в Ольвії, Білгород-Дністровському, можливо, в Кишиневі. В ряді проблем, що стоять перед з'їздом, ми ставимо проблеми раннього палеоліту, походження Трипільської культури, питання своєрідної усатівської культури, питання, пов'язані з історією Скіфії як і античних міст і поселень — Ольвії, Тіраса, Березані, проблема полів поховань і, як певний комплекс, проблеми етногенезису східного слов'янства. Поза сумнівом, перші історичні кроки до висвітлення етногенезису східного слов'янства пов'язані саме з цією територією — близькою до Подунав'я, що лежить на нижньому і середньому Дністрі. Наддністрянщина — це та природна географічна ланка, що споріднює і зв'язує проблеми історії Східної Європи з проблемами ранньої історії балканських, придунайських і прикарпатських країн. Програма роботи I українського археологічного з'їзду має врахувати цю широку периферію зазначененої нами території. Для вивчення цієї території за останній час зроблено чимало. Однаке, успіх намічуваного з'їзду значною мірою залежатиме від розвороту польових дослідів 1946 і наступного 1947 років. Отож, програма польових робіт, планованих на 1946 рік, набуває для українських археологів винятково важливого значення. Ми маємо розглядати її насамперед з погляду фундаментальної підготовки до I українського археологічного з'їзду, з погляду розв'язування найголовніших проблем нашої археології. Присутність на конференції майже всіх начальників запроектованих на 1946 рік експедицій та відповідальних виконавців дослідних робіт, а також представників багатьох обласних та районних музеїв диктує оголошення списку експедицій інституту. Доповідач оголошує план експедиційних робіт Інституту археології АН УРСР на 1946 рік.

Одеська група. Іллінська експедиція — П. Єфименко, С. Бібіков, П. Борисковський. Усатівська експедиція — О. Лагодовська, М. Болтенко. Одеська скіфо-сарматська експедиція — М. Синіцин, Бузька експедиція — Т. Сискова.

Дністро-дунайська група. Білгород-дністровська експедиція — Л. Дмитров. Нижньодністровська експедиція — О. Лагодовська. Південно-Ізмаїльська експедиція — А. Карасєв, Л. Дмитров, В. Блаватський.

Миколаєво-Херсонська група. Ольвійська експедиція — Л. Славін. Березанська експедиція — М. Болтенко, Бузька скіфо-сарматська експедиція — П. Шульц. Переяславська експедиція — Л. Дмитров.

Кіровоградська група. Білогрудівська експедиція — О. Гракова. Владимирівська експедиція — Т. Пассек. Пастирська експедиція — П. Третьяков. Шарпівська експедиція — І. Фабриціус.

Дністровська група. Середньодністровська експедиція — С. Бібіков, М. Макаревич, М. Тіханова. Південноподільська експедиція — М. Артамонов.

Дніпрогесівська група. Дніпрогесівська експедиція — А. Добропольський, І. Левицький, В. Даниленко, О. Лагодовська, Д. Бліфельд, О. Гракова. Нікопольська експедиція — Б. Граков.

Київо-Житомирська група. Київська експедиція — М. Каргер. Вишгородська експедиція — В. Довженок. Райковецька експедиція — В. Гончаров. Експедиція по слов'янських містах — В. Богусевич. Експедиція по вивченню культури полів поховань — Є. Махно.

Городська експедиція — Л. Дмитревська. Росська експедиція — П. Трет'яков. Слуцька експедиція — М. Макаревич.

Деснянсько-Чернігівська група. Чернігівська експедиція — Б. Рибаков. Шестовицька експедиція — Я. Станкевич. Деснянська експедиція — М. Воєводський.

Харківська група. Лівобережна скіфо-сарматська експедиція — Семенов-Зусер. Салтівська експедиція.

Полтавська група. Полтавська експедиція — І. Ляпушкін. Мачухська експедиція — М. Рудинський. Посульська експедиція — Ф. Копилов.

Приазовська група. Амвросіївська експедиція — І. Підоплічко. Мелітопольська експедиція — В. Даниленко.

Західноукраїнська група. Верхньодністровська експедиція — М. Смішко. Львівська експедиція — М. Смішко. Пліснеська експедиція — І. Старчук. Неслухівська експедиція — М. Смішко. Лужицько-городоцька експедиція — І. Свєшніков.

Є. Рудинська.

ЗМІСТ

I. СТАТТІ І ДОСЛІДЖЕННЯ

П. Єфименко. (Київ). До питання про джерела культури пізньої бронзи на території Волго-Камя	3
М. Новицька. (Київ). До питання про текстиль Трипільської культури	44
О. Лагодовська. (Київ). Войцехівський могильник бронзової доби на Волині. (За матеріалами С. С. Гамченка)	62
В. Петров. (Ленінград). Харчові рештки з Пастирського городища	79
<u>Д. Люстгавс.</u> (Львів). Торгівля деревом у стародавній Греції (V—IV ст. ст. до н. е.)	86
М. Смішко. (Львів). Доба полів поховань в західних областях УРСР	98
Д. Бліфельд. (Київ). До питання про Боричев узвіз стародавнього Києва.	130

II. ЗВІТИ І ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПИ

<u>М. Кузнєцов.</u> (Київ). Розвідувальні розкопки в Лубнах	145
---	-----

III. ПУБЛІКАЦІЯ ПАМ'ЯТОК

А. Добровольський. (Київ). Бериславський скарб бронзової доби	152
І. Луцкевич. (Харків). Матеріали до карти поширення пам'яток культури полів поховань на території Харківської області	164
С. Коршунко. (Київ). Пряжка з головою варвара	179
Н. Лінка-Геппенер. (Київ). Қопиівський скарб	182
І. Самойловський. (Київ). Скарб часів Київської Русі	192

IV. ХРОНІКА

V наукова конференція Інституту археології АН УРСР	199
--	-----

О ГЛАВЛЕНИЕ

I. СТАТЬИ И ИССЛЕДОВАНИЯ

П. Ефименко, (Киев), К вопросу об истоках культуры поздней бронзы на территории Волго-Камья	3
М. Новицкая, (Киев), К вопросу о текстиле Трипольской культуры	44
Е. Лагодовская, (Киев), Войцеховский могильник бронзового века на Волыни	62
Вс. Петров, (Ленинград), Пищевые остатки из Пастьского городища	79
<u>Д. Люстгавс,</u> (Львов), Торговля деревом в древней Греции	86
М. Смиско, (Львов), Эпоха полей погребений в западных областях УССР	98
Д. Блифельд, (Киев), К вопросу о Боричевом взвозе древнего Киева	130

II. ОТЧЕТЫ И СООБЩЕНИЯ О АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ РАСКОПКАХ

<u>Н. Кузнецов,</u> (Киев), Разведочные раскопки в г. Лубны	145
---	-----

III. ПУБЛИКАЦИЯ ПАМЯТНИКОВ

А. Добровольский, (Киев), Бориславский клад бронзовой эпохи	152
И. Лукевич, (Харьков), Материалы к карте распространения памятников культуры полей погребения на территории Харьковской области	164
С. Коршенко, (Киев), Пряжка с головой варвара	179
Н. Линка-Геппенер, (Киев), Копиевский клад	182
И. Самойловский, (Киев), Клад времен Киевской Руси	192

IV. ХРОНИКА

V научная конференция Института археологии АН УССР	199
--	-----

АРХЕОЛОГИЯ, т. II
(На українському языку)

*

Технічний редактор *H. Муснік.*

*

БФ 00503. Зам. 1164. Тир. 1500. Форм. пап.
14 x 112. Друк. арк. 14 $\frac{1}{4}$ + 1 вкл. Обл.-вид.
арк. 20. Знаків в 1 др. арк. 55000. Підписано
до друку 28/І 1948 р.

*

Друкарня Видавництва АН УРСР
Львів, вул. Стефаника, 11

Друкарські помилки.

Стор.	Рядок.	Надруковано	Треба читати
58	Підпис під рис. 14	Зображення ткацького веретена	Зображення ткацького верстата
62	17 зн.	NSO	SSO
71	Рис. 4	$\frac{1}{3}$ н. т. вел.	$\frac{1}{4}$ нат. вел.
	Рис. 5	$\frac{1}{3}$ нат. вел.	$\frac{1}{5}$ нат. вел.
92	3 зн.	Cals	Caes
96	2 зн.	Ssores... Demosth en Aristocr,	Isoer... Demosth. Ca Aristocr.
129	12 зн.	V-VI ст. н. э	III-VI ст. н. э.
	26 зн.	V ст. до н. э. и II ст. н. э.	I ст. до н. э. и III ст. н. э.
14	7 зн.	D	D _f
	5 зн.	D _f	D